

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

КНІВ

9

1965

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 9
ВЕРЕСЕНЬ
1965

РІК ВИДАННЯ ДЕВ'ЯТИЙ

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

ЗМІСТ

СТАТТІ

- Ю. І. Римаренко — Політична робота КП(б)У та братніх комуністичних партій серед української еміграції у 1921—1922 рр. 3
Я. О. Побеленський (*Харків*) — Боротьба японського народу проти «договору безпеки» 14
Петко Атанасов (*Болгарія*) — Роль М. П. Драгоманова у зміцненні українсько-болгарських зв'язків 26

ПИТАННЯ МЕТОДОЛОГІЇ ТА МЕТОДИКИ ДОСЛІДЖЕНЬ

- Л. М. Пушкарьов (*Москва*) — Історичне джерело та історичне дослідження 40
В. С. Горський — Деякі питання методології дослідження історії культурних взаємовідносин 47

ПОВІДОМЛЕННЯ

- Ю. О. Курносів — Участь інтелігенції України в громадській діяльності 55
М. З. Данилюк — Комуністична партія України — організатор трудових подвигів залізничників (1943—1945 рр.) 61
В. В. Чистяков (*Москва*) — В. І. Ленін про німецьких лівих соціал-демократів 67
Л. В. Кухто (*Львів*) — Видавництво КПЗУ «Книжка» у Львові (1929—1939 рр.) 71
В. І. Кисельов — З історії організації та діяльності інтернаціональних (іммігрантських) сільськогосподарських колективів на Україні 75
А. М. Почапський — Прогресивна преса Західної України в боротьбі проти націоналістичної фальсифікації національного питання в 20—30-х роках ХХ ст. 82
А. К. Волощенко — Селянський рух на Правобережній Україні напередодні та у період другої революційної ситуації 89
Анджей Поппе (*Польща*) — Заснування Софії Київської 97

ОБГОВОРЕННЯ

(До питання про створення історичного атласа України)

- І. П. Крип'якевич (*Львів*) — Скласти проект історичного атласа України 105
Ф. Т. Жилко — Історичний атлас України — внесок у розвиток суспільних наук 106
А. Л. Перковський — Організувати вивчення джерел для атласа 108

ЗАМІТКИ

- О. О. Михайлов — Роль робітничих бригад у піднесенні культури колгоспного села (1929—1932 рр.) 110
В. О. Сидоренко — Вогнепальна зброя селянсько-козацької піхоти ХVI—ХVII ст. 114

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- В. П. Шуст (*Ніжин*) — З досвіду організації самостійної роботи учнів V—VI класів на уроках історії 119
А. Я. Розенберг (*Кіровоград*) — Зв'язок вивчення суспільствознавства з життям 123

ДО ІСТОРІЇ МІСТ І СІЛ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

- Г. К. Макаренко — Історико-економічні характеристики адміністративних районів Української РСР 127
 Я. Я. Галайчук (*Брусилів*) — До питання про літописне місто Здвиженськ 129

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- П. М. Денисовець (*Полтава*) — Деякі питання історіографії колгоспного будівництва на Україні в перші роки непу 132

НАШ КАЛЕНДАР

- Л. О. Леонідов — До 20-річчя підписання (1945 р.) акту про беззастережну капітуляцію Японії 138
 Л. О. Лещенко — Демократичній республіці В'єтнам — 20 років 139

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- М. Ф. Дмитрієнко — Большеви́стская периодическая печать (декабрь 1900—октябрь 1917) 143
 С. М. Злупко (*Львів*) — Юрій Кжіжек. Основні економічні риси австро-угорського імперіалізму напередодні війни (1900—1914) 145
 Ю. О. Боев — Анні Крігель. Біля джерел французького комунізму 146
 Д. І. Мишко — М. Т. Катернога. Архітектурна пам'ятка туриста по Україні 148
 К. К. Шиян (*Харків*) — О. С. Кудлай. Робітничий клас України в боротьбі за відбудову й розвиток промисловості в післявоєнний період 149

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- П. П. Толочко — Нові розкопки в Києві 151
 Р. О. Юра — Нова пам'ятка архітектури XI ст. у Переяславі-Хмельницькому 152

ДОДАТОК

- С кройніки Бельського речі потрібні вибрані (Острозький літописець). Коментарі. Словник застарілих, маловживаних слів і виразів 155

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. Шевченко (головний редактор), І. Л. Бутич, А. М. Гаєвський (заст. головного редактора), І. О. Гуржій, М. Р. Доній, В. А. Жебокрицький, П. М. Калениченко, С. М. Королівський, І. П. Крип'якевич, П. А. Лавров, Л. П. Нагорна (заст. головного редактора), В. І. Петров, А. В. Санцевич, В. А. Чирко, П. М. Шморгун.

Відповідальний секретар І. В. Лупандін

Адреса редакції: Київ, 29, Кірова, 4, телефон: Б-9-71-31

Український історический журнал. № 9
 (На українском языке)

Технічний редактор О. П. Яхніс.

Коректор Л. Л. Данилова.

БФ 05393. Зам. К-206. Тираж 2730. Формат паперу 70 × 108¹/₁₆. Друк. фіз. аркушів 10,0. Умовн. друк. аркушів 14. Обліково-видавн. аркушів 17,76. Підписано до друку 17.IX. 1965 р. Ціна 60 коп.

Київська обласна друкарня, вул. Леніна, 19.

Статті

Ю. І. РИМАРЕНКО

ПОЛІТИЧНА РОБОТА КП(б)У ТА БРАТНІХ КОМУНІСТИЧНИХ ПАРТІЙ СЕРЕД УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ У 1921—1922 рр.

Політична робота серед української еміграції в 1921—1922 рр. була складовою частиною виховання українського народу в дусі пролетарського інтернаціоналізму та непримиримості до буржуазного націоналізму, революціонування робітників і селян, які опинилися на чужині, агітації за їх розрив з націоналістичними ватажками та повернення на Батьківщину. Ця тема привертала увагу дослідників¹. Буржуазні націоналістичні історики, які окопались в американських пропагандистських інституціях, намагаються приховати від громадськості революційні настрої української еміграції, її перехід на бік Радянської влади у відбудовчий період. Українські націоналісти намагаються виставити себе перед західним імперіалізмом «виразниками інтересів» української еміграції. Ось чому тема про об'єктивні демократичні процеси серед української еміграції в цей період потребує дослідження.

Після закінчення громадянської війни за кордоном опинилося з різних причин два мільйони військовополонених колишньої царської армії, білогвардійських частин та інших цивільних осіб. В Польщі на той час перебував 1 млн. чоловік, у Німеччині — 560 тис., Франції — 175 тис., Туреччині — 50 тис., Італії — 20 тис. та ін.² Українська еміграція осіла в основному у Польщі, Чехословаччині та Румунії, частково у Німеччині та Австрії. Солдати й офіцери петлюрівської армії, української галицької армії та інших націоналістичних формувань були зведені в так звані табори інтернованих з підпорядкуванням їх колишньому військовому командуванню УНР та ЗУНРУ.

Міжнародна реакція та її вірні лакеї — українські буржуазні націоналісти намагалися силою вдержати українських емігрантів за

¹ М. Волинєць. П'ятнадцять років Турфдім, Вінніпег, 1933; П. І. Кравчук. На Канадській землі, Львів, 1963; П. Кравчук. Произведения В. И. Ленина на страницах украинских газет в Канаде, журн. «Славяне», 1954, № 1; М. Настасівський. Українська еміграція у Сполучених Державах, Нью-Йорк, 1934; П. Прокочак. Славу історію і традицію має Турфдім, Торонто, 1947; А. М. Шлепаков. Жовтнева революція і піднесення демократичного руху серед української еміграції в США і Канаді, К., 1957; М. Терлиця. Правнуки погані, К., 1962. М. Клімпатюк. Підступи американських імперіалістів на Закарпатті, Ужгород, 1952; А. В. Лихолат. Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917—1922 рр.), М., 1954; А. А. Макаренко. Мировой пролетариат — стране Советов, К., 1963; Д. М. Сташевський. За мирні відносини з капіталістичним світом (1921—1923 рр.), К., 1963; Й. Г. Цьох. Комуністична преса в Західній Україні, Львів, 1957; М. Герасименко, Б. Дудикевич. Боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною, К., 1960; В. А. Чирко. Дипломатична місія УРСР у РРФСР, «Український історичний журнал», 1964, № 5.

² Газ. «Вісті», 22 січня 1921 р.

кордоном, використати їх для нових авантур проти радянських республік. Близько 35—40 тис. інтернованих українців знаходились у таборах в Стржалково, Шипіорно, Щелково, Каліші, Петраково, Вадовіцах, Олександрові (Польща), близько 15 тис.— в чеських таборах в Юзефові, Німецькім Яблонім, Ліберцях, Ужгороді та в складі робітничих сотень — в Кошиці, Мукачеві, Брешові, Комарно, 3 500 чоловік перебувало в таборах інтернованих у Румунії. Українські емігранти знаходились за кордоном і в складі решток частин Врангеля та інших білогвардійських генералів, що втекли до Туреччини, Югославії, Болгарії та інших капіталістичних країн. Українські буржуазні націоналісти мали свої контрреволюційні центри у Тарнові (Польща), Відні, Берліні, Мюнхені та Празі.

«Вся українська еміграція, — відмічалось у звіті тимчасового Центрального Комітету Комуністичної партії Східної Галичини у Чехословаччині, — має не тільки своє локальне значення: вона є основою всяких контрреволюційних планів і формацій. Всі контрреволюційні групи, починаючи із Скоропадського і Коновальця і кінчаючи лівими есерами, ведуть тут жваву організаційну та агітаційну роботу»³. На захист привілеїв націоналістичної верхівки були поставлені спеціальні жандармські відділи, до складу яких входили найреакційніші елементи із числа колишніх філерів царської охоранки, жандармів з австрійської армії, петлюрівських контррозвідників. Роботою цих відділів у таборах інтернованих у Польщі керував фаховий розвідник, начальник охорони Петлюри Микола Чеботарів, що й понині за гроші німецьких реваншистів з Мюнхену паплюжить Радянську Україну.

У таборах для інтернованих велась боротьба з проникненням комуністичних ідей, а також був встановлений «непомітний нагляд за новоприбулими старшинами, мужвою та цивільними особами»⁴. Так, у Німецькім Яблонім у кожному бараці було не менше, як по два шпикки, а в кімнатах офіцерів — по одному старшині, виконуючому обов'язки резидента. «Сьогодні сітка цих старшин так організована, що ухо і око розвідувального відділу не мінає майже нічого», — доносив до контрреволюційного центру у Відні комендант табору генерал Курманович⁵.

Буржуазні націоналісти намагалися ізолювати українську еміграцію від революційного руху трудящих капіталістичних країн, боролися проти революційного піднесення серед трудящих західних областей України за своє соціальне і національне визволення. Буржуазні націоналісти намагалися перетворити українських емігрантів у гарматне м'ясо для світової реакції. Націоналістичні газети, листівки, відозви, що видавались на кошти імперіалістів, були заповнені пропагандою нової війни, надією на нову інтервенцію з боку держав Антанти, антирадянською істерією. Брехливі «інформації» про стан на Радянській Україні, сфабриковані жандармськими відділами листи, надіслані нібито з України, мали метою вселити інтернованим віру в їх «месіанську» роль по «визволенню».

В цю провокаторську роботу активно включилися і заокеанські «філантропічні» та «допомогові» організації, зокрема ІМКА⁶, що мала своїх представників у ряді країн Європи. В таборах для українських емігрантів було створено спеціальні відділи, очолювані найреакційнішими елементами з націоналістичної верхівки, через які пропагувався

³ ЦДІА УРСР, ф. 4, оп. 1, спр. 563, арк. 11.

⁴ ЦДІА УРСР, ф. 3530, оп. 2, спр. 11, арк. 1.

⁵ Там же, арк. 14.

⁶ Jung Mens Christian Assosiation — християнська асоціація молодих людей, створена американською реакцією в 1844 р.

«західний спосіб життя». Так, у таборі Німецьким Яблонім відділом ІМКА керував заступник начальника петлюрівської контррозвідки Семачів, у таборі Стржалково — петлюрівський полковник Садовський, на Закарпатті — американський агент Іван Дримак.

Порушуючи норми міжнародних відносин, зокрема Ризький договір, представники ІМКА у Польщі та Чехословаччині (Арнольд, Енгольд, Вільсон, Росль та ін.) сприяли організації у таборах інтернованих військових вишколів, надавали їм фінансову підтримку⁷. Вони проводили агітацію проти від'їзду інтернованих на Батьківщину.

У таборах були створені спеціальні «читальні», в яких пропагувалась антирадянська література та націоналістичні видання. Представники Британського комітету допомоги у Польщі та Чехословаччині і місія американських методистів допомагали націоналістичним угрупованням. Для підготовки «ідеологічних» кадрів у Закарпатті Ватіканом був створений шпигунський центр «Колегіум рутенікум», до якого набиралися з таборів інтернованих емігрантів вихідці з західних областей⁸.

Але ні кривавий терор, ні антирадянська істерія націоналістів не змогли зупинити прогресивні процеси, які розвивалися серед української еміграції. «Втягнутий у боротьбу з Радянською владою, селянин і робітник, — писав Ф. Я. Кон, — не може довічно залишатися в духовному житті поміщиків, капіталістів і поїв. Рано чи пізно в ньому повинен прокинутись класовий інстинкт, і він, розірвавши неприродний зв'язок із своїми класовими ворогами, повинен повернутися з покайням до своїх і взяти участь у спільній з ними боротьбі з експлуататорами»⁹. Успіхи у будівництві Української радянської держави, ленінська національна політика, дружба між українським, російським та іншими братніми народами Країни Рад були революціонізуючим фактором і для української еміграції за кордоном, яка виступала проти зрадницької політики націоналістичних ватажків і зв'язувала своє майбутнє з Радянською Україною.

Через листи знайомих і рідних, комуністичну та прогресивну пресу проникала до емігрантів правда про радянську дійсність. «Спекуляція і розпушта в середовищі вчорашніх ідеологів і вождів контрреволюції, які з метою їх особистого збагачення розпродують добро українського народу... й надзвичайні злидні, нестерпимі муки морального приниження, сумування в таборовому ув'язненні, жорстокі кари серед рядових воїнів... відкрили очі навіть найбільш засліпленим на справжні і безчестні цілі бувших царських генералів і багатьох керівників кривавих авантур проти Радянської держави», — так кваліфікував процеси серед еміграції Всеукраїнський Центральний Комітет¹⁰.

У таборах інтернованих посилювалися протести проти свавілля націоналістичних контррозвідок, все більше поширювалися настрої про повернення на Батьківщину. Незважаючи на переслідування та перешкоди, емігранти тікали з таборів і повертались на Радянську Україну.

Інтерновані відмовлялися від участі в авантюрах, в які намагалися втягнути їх націоналістичні ватажки. Рекрутування йшло шляхом примусу й насильства. «Рядовий елемент вони притягали в армію (Йдеться про банди Тютюнника. — Ю. Р.) під виглядом набору нібито на роботу, а офіцерству вони говорили: вас однаково виріжуть або більшовики, або поляки»¹¹.

⁷ ЦДІА УРСР, ф. 3530, оп. 2, спр. 11, арк. 12; ф. 4, оп. 1, спр. 694, арк. 38.

⁸ М. Клим патюк. Назв. праця, стор. 53.

⁹ Газ. «Коммунист», 5 березня 1921 р.

¹⁰ ЗУ УРСР, 1922, № 18, стор. 287.

¹¹ Бюллетень VI Всеукраїнської партійної конференції, Харків, 1921, стор. 14.

Під впливом соціалістичного будівництва на Україні та революційного руху в капіталістичних країнах серед інтернованих українських емігрантів створились комуністичні гуртки, які вели ідейну боротьбу з буржуазними націоналістами, викривали їх зрадницьку антинародну діяльність. 8 серпня 1920 р. у Празі відбулися збори, на яких були присутні 64 чоловіка — представники 1 500 українців. Учасники зборів закликали емігрантів виступити проти «безстидного шахрайства панів, які використовують ім'я українського народу для своїх власних цілей і для боротьби з цим народом»¹².

У своїй відозві Виконавчий Комітет, обраний на I з'їзді інтернованих та військовополонених у Чехословаччині підняв питання про об'єднання прогресивних еміграційних сил в одну комуністичну організацію. «Товариші,— говорилося у відозві,— створюйте всюди комуністичні гуртки, зв'язуйтеся з другими такими ж гуртками, щоб не тільки словом, але й ділом скріпити наші червоні лави, щоб змазати з себе ту пляму зрадників і контрреволюціонерів, котрими ми в більшості були за часів ЗУНРУ та УНР»¹³. Виконком закликав також до братерської солідарності з чехословацьким пролетаріатом, до спільної боротьби проти загальних ворогів — чеської та української буржуазії. «Хай живе пролетарська солідарність всього світу!», «Хай живе Радянська Україна!», «Хай живе Радянська Росія!», «Хай живе Радянська Польща!», — писав Виконком у відозві. У Чехословаччині з числа інтернованих, була створена підпільна революційна організація «Червона Українська армія», яка проводила активну революційну роботу не тільки серед емігрантів, але й надсилала листівки і відозви у західні області України, закликала трудящі маси до боротьби проти буржуазної Польщі за міжнародну федерацію радянських республік¹⁴.

У резолюції зборів українських емігрантів, які відбулись 26 березня 1921 р. у Відні, говорилося про «голос рішучого протесту проти політичних інтриг та махінацій з боку Петлюри і Петрушевича, цих найманих агентів західного капіталізму, з допомогою яких західна буржуазія хоче поневолити широкі маси українських робітників і селян...» Збори звернулися до робітничо-селянських республік України та Росії, «котрі є світочем пролетарської визвольної боротьби в усьому світі»¹⁵.

Значну роботу по пропаганді комуністичних ідей серед інтернованих та створенню серед них комуністичних гуртків здійснили Комуністична партія Східної Галиччини, віденська група КПСГ, Закордонне бюро КПСГ у Чехословаччині та «Група комуністів України у Німеччині».

Виступаючи на V Всеукраїнському з'їзді Рад від імені українського пролетаріату у Німеччині тов. Висоцький зазначив, що «...український пролетаріат там за кордоном, а особливо у Німеччині, де він став у ряди компартії, є в свідомості пролетаріату всього світу таким же борцем за світову революцію»¹⁶. 2 березня 1921 р. у Берліні була створена з двох комуністичних організацій українців «Група комуністів України у Німеччині», яка ідейно стояла на платформі КП(б)У. Ця організація проводила політичну роботу серед п'ятнадцяти тисяч українських емігрантів, які перебували в робітничих українських колоніях у Бремені, Гемелінзені і Дельменгорсті, а також серед интерно-

¹² Бюлетень «Вісті» (орган Виконкому I з'їзду делегатів від інтернованих та військовополонених), 20 серпня 1920 р.

¹³ Там же.

¹⁴ М. Герасименко, Б. Дудикевич. Назв. праця, стор. 31.

¹⁵ Газ. «Наша правда», 1 квітня 1921 р.

¹⁶ Бюлетень П'ятого Всеукраїнського съезда Советов, Харків, 1921, стор. 15.

ваних з Чехословаччини. Працюючи у тісному контакті з німецькими комуністами, «Група комуністів України у Німеччині» провадила виховну роботу і серед німецького населення. Зокрема, за дорученням повітової організації німецької комуністичної партії у Бремені представник групи у квітні 1921 р. прочитав реферат «Завдання Комуністичної партії у революційний період»¹⁷.

В березні 1921 р. у Чехословаччину прибуло два члена групи, яким було доручено встановити зв'язок з Комуністичною партією Чехословаччини і створити при ній тимчасовий організаційний апарат для роботи в таборах інтернованих¹⁸. Перед поїздкою до Чехословаччини вони пройшли спеціальні курси агітаторів. За короткий час представники «Групи комуністів України у Німеччині» встановили тісний зв'язок з представниками Комуністичної партії Чехословаччини, віденської групи КПСГ у Празі та з організаціями німецьких комуністів у Чехословаччині¹⁹. Вони розповсюджували серед українських емігрантів комуністичну і прогресивну літературу, яку одержували від української федерації Комуністичної партії Америки. Так, тільки за березень — квітень 1921 р. група розповсюдила серед емігрантів у Німеччині 2019 примірників книжок та газет, надіслала до Чехословаччини — 860 примірників літератури та кореспонденції²⁰.

Для координації політичної роботи серед української еміграції у Чехословаччині та Польщі в березні 1921 р. у Берліні відбулась партійна конференція представників віденської групи Комуністичної партії Східної Галиччини та «Групи комуністів України у Німеччині». Конференція, яка проходила з участю представників Комінтерну та радянської репатріаційної місії, схвалила ряд важливих рішень по поліпшенню роботи серед емігрантів. Для об'єднання зусиль комуністичних організацій по роботі серед емігрантів був створений керівний орган у Відні, було вирішено видавати спеціальний партійний орган для пропаганди комуністичних ідей серед еміграції і трудящих західних областей України. Конференція схвалила позитивний досвід підготовки кадрів комуністичних агітаторів і вирішила ширше залучати на ці курси інтернованих із чеських таборів²¹. Згідно з рішенням конференції у Празі був створений Тимчасовий Центральний Комітет КПСГ, який незабаром було реорганізовано у Центральне бюро української секції для агітації та пропаганди. Спільна робота німецьких, австрійських, чеських та українських комуністів по підтримці Країни Рад, викриттю реакційних намірів світової реакції та зрадницької політики українських буржуазних націоналістів була яскравим виявом принципів пролетарського інтернаціоналізму, братерської солідарності у боротьбі проти міжнародного капіталу. В таборах комуністи викривали націоналістичних ватажків, втягували інтернованих у прогресивну діяльність. Уже в квітні 1921 р. в таборах інтернованих у Чехословаччині було створено 9 нелегальних комуністичних гуртків, які налічували — у Празі 21 чоловік, у Юзефові — 15, Жиліні — 10, Рутенберзі — 10, Кошиці — 6, Пряшові — 4, Ужгороді — 5²². Наприкінці 1921 р. в таборах уже працювало 38 гуртків, під впливом яких було близько 50% усіх інтернованих у Чехословаччині. Гуртки направили у західні області України 4369 книжок марксистської літератури²³.

¹⁷ ЦДІА УРСР, ф. 4, оп. 1, спр. 550, арк. 6.

¹⁸ Там же, арк. 7.

¹⁹ Там же, арк. 12.

²⁰ Там же, арк. 14.

²¹ Там же.

²² ЦДІА УРСР, ф. 4, оп. 1, спр. 560, арк. 13.

²³ Там же, спр. 503, арк. 13.

Діяльність комуністичних організацій викликала занепокоєння серед націоналістичних ватажків. Так, начальник одного з таборів інтернованих генерал Курманович писав: «Звертаю ще раз увагу на ці витівки більшовиків і зазначаю, що вони легко можуть сприяти повному розкладу українських частин у Чехословаччині, бо ця агітація... падає на дуже благодійну основу»²⁴. В донесенні «командуючого групою військ УНР» у таборі Стржалково вказувалось на наявність серед інтернованих сильної комуністичної організації, яка користувалась великим впливом серед інтернованих у інших таборах. До складу комуністичної організації входили не тільки рядові, але й майже всі молодші командири і ряд офіцерів, які працювали під безпосереднім впливом представників Комуністичної партії Східної Галиччини та комуністів — військовополонених Червоної Армії²⁵. Комуністичні гуртки були створені також і серед інтернованих у таборах Шелково, Олександрів та ін.

Правда про Радянську Україну проникала і в середовище українського студентства у Чехословаччині, яке спочатку було під впливом буржуазних націоналістів з так званого громадського комітету. «Викладацький» склад з колишніх «міністрів», генералів та «урядовців», націоналістична тематика занять, матеріальна та ідейна підтримка організацій США, Англії — все це, за задумом світової реакції, мало підготувати націоналістичні кадри контрреволюційного резерву проти Радянської України.

У ноті представництва УРСР у Чехословаччині від 17 червня 1922 р. було викрито антирадянську суть «аполітичного» громадського комітету по скликанню «Всесвітнього конгресу українських студентів». «Так званий конгрес, — вказувалось у ноті, — має винятково політичний характер і, по суті, є ще однією спробою до створення контрреволюційного центру з певною ідеологією, що поставив собі за мету боротьбу з Радянською Україною. Цей «конгрес» і його напрямок керуються контрреволюційною емігрантською групою з так званого «українського громадського комітету»²⁶. Енергійний протест української радянської дипломатії зірвав проведення «конгресу». У травні 1922 р. серед українських студентів у Чехословаччині виникають марксистський гурток, а пізніше — група українських студентів-радянців, яка на початку 1923 р. налічувала 55 членів²⁷. Групою керувало Закордонне бюро Комуністичної партії Східної Галиччини, в її роботі брав активну участь український письменник і громадський діяч Мирослав Ірчан, що навчався тоді у Празькому університеті²⁸.

Велику допомогу групі українських студентів-радянців, зокрема у виданні журналу «Наш стяг», подавало представництво УРСР у Празі²⁹.

Група організувала серед студентів марксистські гуртки, які проводили політичну роботу³⁰. Була створена «Українська книгозбірня-читальня» ім. Т. Г. Шевченка, яка налічувала 510 книжок, переважно політичної літератури, мала газети «Вісті», «Коммунист», «Наша правда», «Руде право», «Роте фане», «Українські щоденні вісті», «Українські робітничі вісті»³¹.

²⁴ ЦДІА УРСР, ф. 4435, оп. 1, спр. 9, арк. 65.

²⁵ Там же, ф. 4, оп. 1, спр. 560, арк. 24.

²⁶ Документи внешней политики СССР, т. V, М., 1961 р., стор. 454, 455.

²⁷ ЦДІА УРСР, ф. 4, оп. 1, спр. 516, арк. 27.

²⁸ В. Власенко, П. Кравчук. Мирослав Ірчан (Життя і творчість), К., 1960 р.

²⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 2, спр. 739, арк. 37.

³⁰ ЦДІА УРСР, ф. 4, оп. 1, спр. 560, арк. 45.

³¹ Там же, спр. 618, арк. 26—27.

Активна робота студентів-радянців серед українських емігрантів викликала невдоволення серед буржуазних націоналістів. Генерал Курманович у своїх звітах звертався до органів чеської влади: «Прохаю вжити все можливе, щоб відвернути від нас це горе»³². Він просив заборонити студентам контакти з соціалістичними та комуністичними групами, перевести їх у військові табори та ін.

Здійснюючи заходи щодо української еміграції за кордоном, КП(б)У та Радянський уряд України виходили з того, що з одного боку — це широкі маси робітників і селян, з іншого — купка націоналістичних запродавців.

Радянська влада виявляла гуманізм і людяність, увагу та піклування про долю співвітчизників, яких лиха доля в дореволюційні часи та в роки війни закинула у чужі краї. Протягом 1921—1922 рр. було вжито ряд заходів законодавчого, ідеологічного та дипломатичного порядку щодо поліпшення умов перебування української еміграції за кордоном.

У відповідності з міжнародною Копенгагенською угодою від 5 серпня 1920 р. уряди РРФСР та УРСР провели велику роботу по виявленню за кордоном військовополонених та інтернованих цивільних осіб. Радянський уряд виступив проти намагань урядів капіталістичних країн насильно затримати військовополонених, розкривав перед світовою громадськістю нелюдське, жорстоке ставлення до емігрантів з боку офіціальних органів Франції, Туреччини, Німеччини, Австрії, Польщі і т. д., рішуче вимагав повернути їх на Батьківщину. Уряди Радянської Росії та України уклали ряд угод з урядами капіталістичних країн про практичне здійснення репатріації військовополонених та інтернованих цивільних осіб (додаткова угода від 6 травня 1921 р. з Німеччиною, договір від 28 липня 1921 р. з Угорщиною, додаткова угода між урядами РРФСР та УРСР і Австрією від 19 грудня 1921 р.³³ та ін.). 17 вересня 1921 р. між урядами УРСР та Туреччини була підписана аналогічна угода, в підписанні якої брав участь Ю. М. Коцюбинський, що представляв тоді Україну при Уряді РРФСР³⁴. Уряд РРФСР амністував 10 тис. політичних біженців, які перебували в області Сіньцзян (Китай)³⁵.

Радянська дипломатія викривала справжнє обличчя буржуазних націоналістів, показувала їх зв'язок з міжнародною реакцією. Так, у ноті уряду УРСР урядові Франції від 29 травня 1921 р. вказувалось: «Французький уряд взяв тепер під свій захист українські контрреволюційні організації, які завдали величезної шкоди українському народові, активно підтримують реорганізацію інтернованих у Польщі петлюрівських частин..., щоб використати їх при першій нагоді проти українських робітників та селян»³⁶.

Викриваючи реакційні наміри французького імперіалізму, газета «Коммунист» писала: «На французькому уряді насамперед лежить відповідальність за підірвані мости, зруйновані залізниці, пущені під укіс поїзди, розгромлені міста й містечка, цукрові заводи, покалічених людей і, одним словом, за всі ті «художества», що їх чинять бандити Петлюри на землі українських робітників та селян»³⁷.

Радянська дипломатія викрила спроби Ліги націй використати

³² ЦДІА УРСР, ф. 4, оп. 1, спр. 9, арк. 65.

³³ Документи внешней политики СССР, т. IV, 1960, стор. 105—108, 242—246, 624—629.

³⁴ Там же, стор. 346—352.

³⁵ Там же, стор. 186.

³⁶ Там же, стор. 147.

³⁷ Газ. «Коммунист», 5 червня 1921 р.

грошові фонди радянського народу, вивезені царським урядом для підтримки різних контрреволюційних організацій за кордоном у загальному плані боротьби проти Радянської влади³⁸. Уряд Української РСР виступив, зокрема, проти намагань уряду Франції передати українським буржуазним націоналістам 0,5 млрд. марок грошових коштів України, які знаходились у банках Німеччини, Австрії та Угорщини з метою «на ці гроші озброїти петлюрівські банди, щоб вони палили українські міста і села, вбивали невинне населення»³⁹. У ноті радянської торговельної делегації у Чехословаччині від 17 травня 1922 р. було розкрито контрреволюційний характер «допомогових» емігрантських організацій. «Незважаючи на показні демократичні форми цих організацій,— вказувалось у ноті,— на ділі обмежена і до кінця скомпрометована група цих політичних ділків... має можливість подавляти останню масу емігрантів, яка нічого спільного з цими людьми не має і в більшості своїй ставиться до них вороже»⁴⁰.

Діяльність радянської дипломатії сприяла відходу широких емігрантських мас від націоналістичних ватажків.

Велику роботу по ідейному вихованню українських емігрантів в дусі непримиримості до буржуазного націоналізму, любові до Радянської України провели також дипломатичні представники радянських республік за кордоном, зокрема повноважні представництва РРФСР та УРСР у Польщі, Чехословаччині та Австрії, торговельні, репатріаційні місії та ін. Дипломатичні представники Радянської України викривали «державницькі» домагання буржуазних націоналістів. Представництва РРФСР і УРСР розглядалися як єдині представники Російської і Української держави у Австрії⁴¹. «Нам дуже важливо вставити цей пункт,— писав до НКЗС УРСР у серпні 1921 р. повноважний представник УРСР у Чехословаччині Михайло Ливицький,— з політичної точки зору, щоб ліквідувати петлюрівців»⁴². Представництво вжило найенергійніших заходів для ліквідації петлюрівських та петрушевських «амбасад». М. Ливицький мав кілька офіційних зустрічей з прем'єр-міністром Бенешом і міністром Гірсом, на яких було рішуче заявлено про необхідність закрити ці «амбасад». За пропозицією Ливицького депутати-комуністи внесли запит у чеський парламент з приводу незаконного перебування у Празі «амбасадорів» Славінського та Смаль-Стоцького⁴³. У парламентській відповіді Бенеш змушений був визнати недипломатичний характер націоналістичних представників⁴⁴. Орган Комуністичної партії Чехословаччини «Руде право» надрукував відповідну статтю Ливицького⁴⁵. Незабаром «амбасад» були ліквідовані. Ліквідація буржуазно-націоналістичних «амбасад» і викриття націоналістичних угруповань завдали значних ударів по контрреволюційних центрах.

Факт існування радянських представництв за кордоном, виступи дипломатів у пресі братніх комуністичних партій та прогресивних організацій, розмови з емігрантами сприяли дедалі більшому пробудженню симпатій до Радянської України, посиленню бажання повернутись на Батьківщину.

Велику роботу по політичному вихованню українських емігрантів провела також преса братніх комуністичних партій та прогресивних

³⁸ Документи внешней политики СССР, т. IV, стор. 219.

³⁹ Там же, стор. 147.

⁴⁰ Там же, т. V, стор. 402.

⁴¹ Там же, т. IV, стор. 562.

⁴² ЦДІА УРСР, ф. 4, оп. 1, спр. 560, арк. 31.

⁴³ Там же, стор. 40, 42, 46.

⁴⁴ Газ. «Коммунист», 22 серпня 1921 р.

⁴⁵ ЦДІА УРСР, ф. 4, оп. 1, спр. 560, арк. 50.

організацій за кордоном, зокрема газети «Наша правда», «Наш стяг», «Спартак», «Руде право», «Робітнича трибуна», «Вперед», «Роте фане», «Юманіте», «Українські щоденні вісті», «Українські робітничі вісті» та ін.

Політична робота серед української еміграції набула дальшого поширення в зв'язку з рішенням П'ятого Всеукраїнського з'їзду Рад про амністію громадян УРСР, «що емігрували за кордон під час громадянської війни і в зв'язку з нею, якщо вони повернуться на територію України, добровільно з'являться у розпорядження Радянської влади і щиро зобов'язуються стати лояльними громадянами УРСР»⁴⁶.

Роз'яснюючи характер цього документа, Ф. Я. Кон писав: «Таких блудних синів пролетаріат прощає. Він знає, що вони — сліпе знаряддя в руках тих, хто цілими віками держав їх у темряві і рабстві. Для таких нещасних видаються акти амністії, їм дається можливість заглядати свою провину»⁴⁷.

30 листопада 1921 р. постановою ВУЦВК було оголошено амністію українським емігрантам. «Робітничо-селянський уряд України,— говорилось у постанові,— якому завжди були близькі інтереси трудящих, вважає своїм обов'язком звільнити робітників та селян, які знаходяться на чужині, від гноблення авантюристів світового капіталу»⁴⁸. Постановою була передбачена амністія емігрантам, їм була надана можливість повернутися на Україну для участі у творчій роботі по відродженню народного господарства.

Гуманність Радянської влади, оголошення амністії емігрантам та роз'яснювальна робота викликали патріотичне піднесення серед української еміграції.

Проте уряди капіталістичних країн намагалися перешкодити поверненню емігрантів на Батьківщину. Представникам радянських репатріаційних установ за кордоном були створені несприятливі умови роботи. Так, було відмовлено надрукувати повний текст амністії від 30 листопада 1921 р. у польській пресі, заборонений персональний опит у таборах інтернованих, посилено поліцейський нагляд за дипломатичними представництвами, практикувались арешти та слідство над емігрантами, що відвідували представництва у справі репатріації. З метою компрометації самої ідеї амністії польська влада застосовувала різні провокаційні методи аж до затримання представників репатріаційних установ у Польщі. Виконуючи вказівки капіталістичних урядів, українські буржуазні націоналісти посилити у таборах інтернованих військово-поліцейський режим, терор, самосуди, арешти, були заборонені будь-які виходи у місто, відпустки. В зв'язку з зростанням серед інтернованих прагнення повернутися на Батьківщину наказом петлюрівського генерала Вовка у таборі Стржалково було призначено 10 «найвірніших» старшин, які мали всіляко перешкоджати бажаючим виїхати на Україну*. В наказі передбачалось відкривати вогонь по інтернованих, які більше ніж на 10 м наблизяться до огорожі, що відділяла табір від пункту, куди переводились амністовані. Ці «заходи» привели до вбивства десятків ні в чому не винних людей. Одночасно націоналістичні ватажки ввели круглодобові вартування поблизу вказаних пунктів з метою затримання інтернованих. Емігрантів перехоплювали також і біля радянських дипломатичних представництв, висаджували з поїздів, затримували при нелегальному переході кор-

⁴⁶ ЗУ УРСР, 1921, № 3, стор. 90.

⁴⁷ Газ. «Коммунист», 5 березня 1921 р.

⁴⁸ ЗУ УРСР, 1921, № 24, стор. 724.

* Нині Вовк перебуває у Мюнхені у «ранзі» керівника «ресорту військових справ» націоналістичної організації УНРади.

дону. Так, зазнали нелюдських знущань за бажання повернутися на Батьківщину емігрант Халолій з Чернігівщини, якого було кинуте у польську тюрму «Павяк» у Варшаві⁴⁹, за прогресивні настрої було засуджено до тюремного ув'язнення Минзаренка⁵⁰. За доносом буржуазних націоналістів польською поліцією було затримано трьох емігрантів, після того як вони одержали посвідчення на право виїзду на Україну, і за наказом Петлюри вони були засуджені до розстрілу⁵¹. У квітні 1921 р. напередодні від'їзду на Україну чеською поліцією був заарештований 31 інтернований, які згодом були передані для проведення «слідства» таборним націоналістичним чиновником⁵². У зв'язку з цією черговою розпорою над амністованими представництва РРФСР і УРСР направили уряду Чехословаччини протест, після чого вони були звільнені⁵³.

Націоналістичні ватажки здійснили ворожий випад проти працівника Російсько-Української Делегації (РУД) у Польщі. Група амністованих українців з цього приводу писала в листі до РУД — «Вони скрегочуть зубами, бачачи, як наша сім'я з кожною хвилиною росте і як міняються погляди їх спільників. Вони роблять надлюдські зусилля..., надриваються у своїх намаганнях не випустити з рук здобич»⁵⁴.

Буржуазні націоналісти, щоб перешкодити від'їзду інтернованих, розповсюджували наклепницькі листівки про «репресії» до амністованих на Україні, намагалися «піднести» дух «перспективами» інтервенції та ін.

Націоналістичні ватажки у Чехословаччині намагалися зірвати роботу представництва УРСР по репатріації, посилаючись на те, що продовження її діяльності «могло бути загрозливим для самої республіки». В листі до коменданта табору в Німецькім Яблонім від 9 серпня 1921 р. націоналістичні ватажки дали завдання зібрати «компрометуючий матеріал проти місії Лівичького, як джерела агітації»⁵⁵.

Проте всі ці плани націоналістів провалились. Як вказувалось у звітах консульського відділу посольства УРСР у Відні, за період з 16 жовтня 1921 р. по 1 жовтня 1922 р. «амністія від 31 листопада 1921 р. влила відвагу в українську еміграцію, яка посунула у консульський відділ у справі свого повернення на Батьківщину»⁵⁶.

Після першого об'їзду таборів у Польщі представниками РУД у березні 1922 р. близько 1 000 інтернованих виявили бажання повернутися на Батьківщину⁵⁷.

«Ми неначе вдруге народилися на світ,— писала група репатрійованих.—...Ми гаряче просимо високу Репатріаційну комісію вивезти нас якнайшвидше, щоб стряхнути прах із ніг наших, встигнути на допомогу нашим рідним»⁵⁸. У Постанові ВУЦВК від 12 квітня 1922 р. вказувалося, що «це прагнення (Повернутися на Батьківщину.— Ю. Р.) зростає і серед офіцерів білих армій, загнаних у зарубіжні табори, які частково внаслідок обставин, що випадково склались, частково в результаті політичної нестійкості і малосвідомості, були втягнуті на хибний шлях»⁵⁹.

⁴⁹ ЦДІА УРСР, ф. 4, оп. 1, спр. 876, арк. 99.

⁵⁰ Газ. «Наша правда», 29 липня 1922 р.

⁵¹ ЦДІА УРСР, ф. 4, оп. 1, спр. 826, арк. 145.

⁵² Газ. «Вісті», 30 травня 1922 р.

⁵³ Документи внешней политики, т. V, стор. 744.

⁵⁴ ЦДІА УРСР, ф. 4, оп. 1, спр. 826, арк. 129.

⁵⁵ ЦДІА УРСР, ф. 4435, оп. 1, спр. 9, арк. 66, 70

⁵⁶ Там же, ф. 4, оп. 1, спр. 807, арк. 106.

⁵⁷ Там же, спр. 826, арк. 80.

⁵⁸ Там же, арк. 129.

⁵⁹ ЗУ УРСР, 1922, № 18, стор. 287.

У зв'язку з поверненням української еміграції на Батьківщину, ЦК КП(б)У прийняв рішення про видання нового акту про амністію, поширивши її на всіх осіб, хто раніше брав участь у військових частинах Скоропадського, Петлюри, Врангеля та інших ворогів радянського народу. На засіданнях Політбюро ЦК КП(б)У 17 березня, 7 та 12 квітня 1922 р. розглядалось питання про амністію, в розробці якого брали участь Г. І. Петровський, Д. З. Мануїльський, М. О. Скрипник та ін.

На засіданні Політбюро ЦК КП(б)У 10 квітня 1922 р. вказувалось на необхідність більш чіткого формулювання закону про амністію, зокрема зазначити, що «повернення забороняється тільки організаторам і ініціаторам монархістських та петлюрівських організацій»⁶⁰. Політбюро доручило далі Президії ВУЦВК остаточну редакцію тексту про амністію і контроль за її здійсненням. Постанова ВУЦВК від 12 квітня 1922 р. «Амністія на додаток до постанови ВУЦВК від 31/XI—1921 року»⁶¹ оголосила цілковиту амністію українським емігрантам та дала їм можливість повернутися на Україну на загальних підставах з військовополоненими. Поза законом були оголошені запеклі вороги українського народу: Скоропадський, Петлюра, Тютюнник, Махно, Врангель, Кутепов і Савінков.

Закон про амністію викликав серед широких кіл емігрантів симпатії до Радянської влади. Делегати інтернованих солдатів, які 8 листопада 1922 р. відвідали повіреного в справах УРСР у Польщі, заявили: «Сьогодні амністовані святкують в своїх глухих таборах урочистий день революції і завдяки прощенню їх Радянською владою з нетерпінням чекають моменту, коли знову зможуть стати членами великої трудової сім'ї України і боротися разом за остаточну перемогу»⁶².

Дипломатичні представництва УРСР за кордоном одержували сотні листів від емігрантів, які дякували за надану можливість повернутись на рідну землю.

Комуністична партія України та Рада Народних Комісарів республіки надавали великого значення працевлаштуванню амністованих, які повернулися на Батьківщину. Для практичного керівництва цією роботою була створена спеціальна міжвідомча республіканська комісія⁶³, а в губерніях — п'ятірки в складі представників Губпарткомів, Губвиконкомів, Губздороввідділів та інших установ.

У результаті політичної роботи серед української еміграції понад 80 тис. військовополонених, біженців та емігрантів повернулося на Батьківщину⁶⁴. За неповними даними 1922 р. на Україну виїхало 8 тис. солдатів і офіцерів колишніх військових частин Петлюри, Врангеля та інших ворогів радянського народу.

Політична робота серед української еміграції сприяла відриву широких емігрантських мас від впливу націоналістичної буржуазії та поверненню їх на Батьківщину. Вона завдала нищівного удару планам буржуазних націоналістів, сприяла дальшому розкладу в таборі контрреволюції.

⁶⁰ ЦДІА УРСР, ф. 4, оп. 1, спр. 591, арк. 64.

⁶¹ ЗУ УРСР, 1922, № 18, стор. 287.

⁶² Газ. «Красная Армия» (орган политуправління вооружених сил України н Крима), 10 листопада 1922 р.

⁶³ ЦДІА УРСР, ф. 4, оп. 1, спр. 731, арк. 51.

⁶⁴ Там же, спр. 821, арк. 211, 214, 215.

Я. О. ПОБЕЛЕНСЬКИЙ

БОРОТЬБА ЯПОНСЬКОГО НАРОДУ ПРОТИ «ДОГОВОРУ БЕЗПЕКИ»

Після закінчення другої світової війни минуло вже багато років. Проте Японію не можна вважати повністю незалежною країною. Нав'язані в 1951 р. сан-франціський договір, «пакт безпеки», а потім «угода про допомогу у взаємному гарантуванні безпеки» поставили Японію в залежність від американського імперіалізму, перетворили країну в молодшого партнера США.

Опорою американського імперіалізму в країні є японський монополістичний капітал, який реорганізувався і зміцнів з допомогою США після другої світової війни. Основною політичною силою, що представляє інтереси американського та японського імперіалізму, є Ліберально-демократична партія.

За даними державного перепису 1955 р. населення Японії мало такий склад: робітників — 44%, селян — 38%, середніх верств міського населення — 16%, капіталістів — 2%. У 1959 р. чисельність робітничого класу досягла, приблизно, 47,8% всього зайнятого населення¹. Робітничий клас Японії став найбільшою класовою силою в країні. Тому монополістичний капітал, посилюючи експлуатацію робітників, намагається приспати класову свідомість робітників пропагандою «народного капіталізму», «людських відносин», «сучасних відносин між працею та капіталом» та ін.

Але ця пропаганда наштовхується на значні перепони. Зростає єдність і згуртованість робітничого класу, міцніють робітничі профспілки, збільшується кількість організованих робітників. Коли в 1954 р. у профспілках налічувалося 6 080 тис. членів, то у 1960 р. це число досягло вже 7 660 тис.² Щодо селянства, то воно організоване не більше як на 5%.

У зв'язку з тим, що Компартія Японії в цей період ще не могла справляти вирішального впливу на демократичний рух в цілому, керівництво робітничим рухом перебувало в руках соціал-демократів. Проте, незважаючи на це, героїчна боротьба японського народу проти перегляду «пакту безпеки» 1951 р. і підписання нового воєнного «договору безпеки» (АНПО), яка тривала з жовтня 1958 р. по липень 1960 р., показала, що прості люди Японії хочуть, щоб їхня батьківщина була вільною та незалежною.

Переговори про перегляд «пакту безпеки» почалися між американським послом Макартуром і міністром закордонних справ Японії Фудзіяма 4 жовтня 1958 р. і закінчилися 6 січня 1960 р.

США з самого початку переговорів намагалися посилити воєнні зв'язки з Японією, зберегти права та інтереси, надбані після закінчення другої світової війни. Переговори велися в обстановці суворої секретності. На запитання депутатів парламенту, видних діячів культури та науки щодо переговорів, японський уряд давав ухильні відповіді.

Незважаючи на секретний характер цих переговорів, світовий громадський став відомим їх зміст.

Радянський Союз не раз попереджав японський уряд про згуб-

¹ Журн. «Дзеньей», спец. випуск, 1961, № 187, стор. 20.

² Там же.

ність обраного ним шляху зговору з США. 2 грудня 1958 р., враховуючи небезпеку японо-американського зговору для справи миру, Радянський уряд передав послу Японії в СРСР С. Кадовакі Заяву, в якій викривався агресивний зміст цього, спрямованого насамперед проти СРСР, КНР, КНДР, воєнного договору, що створював і для самої Японії загрозу бути втягнутою «у воєнні авантюри, за наслідки яких японському народові довелося б розплачуватися дуже й дуже тяжкою ціною»³. Радянський уряд вказав, що інтересам зміцнення загального миру та інтересам самої японської нації відповідало б відмовлення Японії від кабальних воєнних зобов'язань, ліквідація іноземних воєнних баз, що перебувають на її території, включаючи Окінаву та Бонінські острови, а також виведення всіх іноземних військ з її території. У своїй заяві Радянський уряд зауважував, що безпека Японії може бути найкраще гарантована додержанням нейтралітету⁴.

Проте японський уряд залишився глухим до розумних вимог світової громадськості. 19 січня 1960 р. у Вашингтоні прем'єр-міністр Японії Кісі таємно підписав «Договір про взаємне співробітництво і безпеку між США та Японією»⁵.

Строк чинності нового договору був визначений на 10 років. Після закінчення цього строку будь-яка з сторін може денонсувати його, попередивши другу сторону за рік. Цей договір матиме силу доти, поки «уряди Сполучених Штатів і Японії визнають ефективними визначені належним чином заходи Організації Об'єднаних Націй по збереженню міжнародного миру та безпеки в районі Японії»⁶.

За умовами договору (стаття 6) Японія надає сухопутним, повітряним і морським силам США свою «територію та обладнання». Стаття 5 зобов'язує Японію в разі війни вести воєнні дії спільно з США. Це пряме порушення японської конституції, що забороняє країні брати участь у війні та утримувати збройні сили. Японський уряд, створюючи частини самооборони, неодноразово заявляв про використання їх лише для оборони країни. Новий договір передбачає повне включення їх у воєнну систему США.

Поняття «Далекий Схід», що фігурує в договорі, за цинічною заявою міністра закордонних справ Фудзіями, зробленою 16 листопада 1959 р. в парламенті, включає території на північ від Японії, Філіппіни, Приморську область СРСР і Китайський материк. Отже, новий договір не має нічого спільного з метою оборони, навпаки, має відверто агресивний характер⁷.

Стаття 3 договору створила основу для відродження японського мілітаризму, оскільки Японія взяла на себе зобов'язання розвивати свою воєнну промисловість і збільшувати армію. Згідно з договором ремілітаризація Японії має проводитись у тісному «співробітництві» з США.

Японський уряд залишився глухим до вимог світової громадськості про створення на Далекому Сході зони, вільної від атомної зброї. Японський прем'єр Кісі, виступаючи в парламенті 8 лютого 1960 р., відверто заявив про можливість використання ракетно-ядерної зброї японськими збройними силами⁸, підтвердив, що американські війська

³ Газ. «Правда», 3 грудня 1958 р.

⁴ Там же.

⁵ Повний текст договору див. додаток до журн. «Международная жизнь», 1960, № 4.

⁶ Там же, стор. 158.

⁷ Пам'ятна записка Радянського уряду урядові Японії від 24 лютого 1960 р., газ. «Правда», 25 лютого 1960 р.

⁸ Там же.

в Японії мають ядерну зброю і що «японська сторона позбавлена права перевіряти, чи мають іноземні війська в Японії ядерну зброю»⁹.

Положення договору про «спільну консультацію» правлячі кола країни намагаються зобразити як велику поступку США японському уряду. Насправді ж це положення має на меті заспокоїти японську громадську думку. Навіть буржуазна преса Японії констатує, що «передні консультації» мають формальний характер, оскільки, використовуючи свою силу, США, почавши війну, можуть у будь-який час накликати на Японію відповідні удари.

Звертає на себе увагу те, що японо-американський договір статтею 2 передбачає можливість використання американських збройних сил для придушення демократичного руху в Японії. Ця ж стаття містить також положення про те, що «договірні сторони можуть прагнути ліквідувати суперечності в своїй міжнародній економічній політиці та заохочуватимуть економічне співробітництво» між собою¹⁰. Практично це означає вільне проникнення американського капіталу та товарів у Японію.

Численні посилання на Статут ООН, що є в договорі, покликані приховати його агресивний характер і хоч якось аргументувати заяву про «оборонний характер». Проте ці намагання даремні.

У пам'ятних записках від 27 січня та 24 лютого 1960 р., направлених урядом СРСР урядові Японії, було підкреслено, що новий військовий договір «збільшує небезпеку катастрофи, яка неминуче стала б наслідком втягування Японії в нову війну..., підточує підвалини миру на Далекому Сході..., створює перешкоди розвитку радянсько-японських відносин»¹¹, ускладнює обстановку в цьому районі і створює перешкоди на шляху ліквідації міжнародної напруженості¹².

Уклавши агресивний військовий договір з США, японський уряд зневажив інтереси дотримання миру на Далекому Сході і, насамперед, добросусідські відносини з Радянським Союзом.

Вже після ратифікації нового «договору безпеки» Радянський уряд знов зробив заяву, в якій ще раз вказав на те, що «єдиний вихід з становища, яке склалося,— анулювання американо-японського договору»¹³.

Японський народ з перших же днів повів боротьбу проти нового воєнного зговору з США. Боротьбу японського народу проти «договору безпеки» японські історики поділяють на три періоди. Перший — початок 1959 р.— 19 травня 1960 р., другий — з ночі 19 травня по 4 червня 1960 р., третій — з 5 по 23 червня 1960 р.¹⁴ Погоджуючись загалом з цією періодизацією, слід, проте, відзначити, що перший період почався дещо раніше — восени 1958 р., тобто з моменту початку переговорів про перегляд «пакту безпеки».

Правлячі кола Японії не збиралися затягувати переговори. Намагаючись будь-що завершити їх до кінця 1958 р., уряд Японії, враховуючи можливість опору народу, вже у жовтні 1958 р. вніс у парламент законопроект про поширення повноважень поліції.

⁹ Пам'ятна записка Радянського уряду урядові Японії від 24 лютого 1960 р., газ. «Правда», 25 лютого 1960 р.

¹⁰ Див. повний текст договору.

¹¹ Пам'ятна записка Радянського уряду урядові Японії від 27 січня 1960 р., газ. «Правда», 29 січня 1960 р.

¹² Пам'ятна записка Радянського уряду урядові Японії від 24 лютого 1960 р., газ. «Правда», 25 лютого 1960 р.

¹³ Заява Радянського уряду з приводу ратифікації американо-японського воєнного договору, газ. «Правда», 30 червня 1960 р.

¹⁴ Арасе Ютака. Боротьба проти АНПО. Див. 30 днів боротьби на захист демократії («Юрусенай хі кара но кіроку»). Додаток до збірника ілюстрацій, Токіо, 1960, стор. 89.

Всі демократичні сили і прогресивні організації піднялися на захист своїх прав. Комуністична і Соціалістична партії Японії та Генеральна рада профспілок звернулися до народу з закликом до боротьби проти реакції. 21 жовтня 1958 р. відбувся розширений пленум ЦК Соціалістичної партії, а 12 листопада — XV надзвичайний з'їзд цієї партії. На них було відзначено наступ реакції на демократичні права трудящих та її намір зміцнити воєнне співробітництво Японії та США. В обстановці, що склалася, Соціалістична партія звернулася до народу із закликом повалити кабінет Кісі¹⁵.

25 жовтня в 30 префектурах та містах Японії прокотилася хвиля страйків, мітингів та демонстрацій протесту проти урядового законопроекту про розширення функцій поліції та перегляду «пакту безпеки»¹⁶. 5 листопада відбувся загальний політичний страйк, в якому взяли участь понад 4 млн. чоловік¹⁷.

У зв'язку з цими виступами народних мас уряд зняв питання про перегляд закону про поліцію з порядку денного сесії парламенту. Це була поразка реакції. Тоді уряд перейшов до репресій. Місцеві органи влади провели численні арешти та звільнення тисяч робітників і службовців, які брали участь в антиурядових виступах.

Проте ніякі репресії не змогли зламати волі та прагнення японського народу до миру та незалежності.

У 1959 р. боротьба народних мас Японії проти «договору безпеки» посилилась. Четвертий пленум ЦК Комуністичної партії Японії, який відбувся у січні 1959 р., підкреслив необхідність об'єднання всіх демократичних сил у країні в боротьбі проти «договору безпеки», а в лютому президія ЦК КПЯ знов звернулася до народу з закликом зірвати змову уряду Кісі, забезпечити нейтралітет країни, відзначивши, що «в сучасних умовах нейтралізація Японії та Німеччини має дуже велике значення для підтримання миру в усьому світі»¹⁸.

27 та 28 лютого в Токіо відбувся Всеяпонський конгрес миру, до якого приєдналося Національна конференція за ліквідацію «пакту безпеки» і встановлення нормальних відносин з КНР¹⁹.

У декларації конгресу висловлювалась рішучість в ім'я гарантування безпеки країни і збереження миру в Азії не допустити перегляду «пакту безпеки». Учасники конгресу висунули вимоги виведення американських військ і ліквідації американських воєнних баз, повернення Японії островів Окінава та Огасавара.

У день закриття конгресу в Токіо та інших містах відбулися багатолюдні мітинги, учасники яких схвалили рішення конгресу і засудили перегляд пакту. У русі, крім робітничого класу, що відігравав авангардну роль, брали участь студенти, інтелігенція та інші верстви населення.

28 березня в Токіо була створена Національна рада боротьби проти перегляду «пакту безпеки», до якої ввійшли понад 200 політичних та громадських організацій країни, що об'єднували понад п'ять мільйонів чоловік²⁰. Рада включала Комуністичну та Соціалістичну партії, Генеральну раду профспілок, Лігу охорони конституції, Національну раду боротьби за відновлення дипломатичних відносин з КНР, Японський комітет захисту миру, Японський комітет боротьби за заборону

¹⁵ Рішення пленуму ЦК Соціалістичної партії Японії, газ. «Правда», 22 жовтня 1958 р.

¹⁶ Іде Бусабура. Боротьба проти АНПО («Анпо тосо»), Токіо, 1960, стор. 48.

¹⁷ Там же, стор. 49.

¹⁸ Газ. «Акахата», 14 лютого 1959 р.

¹⁹ Журн. «Дзеней», 1959, № 5, стор. 42.

²⁰ Напередодні та після подій 15 червня 1960 р. («Року дзюго дзікен дзенго»), Токіо, 1960, стор. 219.

атомної та водневої зброї, Всеяпонську раду боротьби проти воєнних баз, Всеяпонський конгрес профспілок, Федерацію нейтральних профспілок, Раду спільної боротьби молоді та студентів і багато інших організацій.

Національна рада боротьби проти перегляду «пакту безпеки» закликала всі патріотичні сили країни боротися не тільки проти перегляду «пакту безпеки», а й за його повну ліквідацію, за здійснення Японією політики нейтралітету.

За закликом Ради 15 квітня в Токіо був проведений перший день єдиних дій. У найбільших японських містах проходили масові мітинги та демонстрації, в яких взяли участь близько 1 млн. чоловік²¹.

Слідом за цим у різних районах країни почалися масові народні виступи, під час яких, крім вимог Національної ради, висувалися вимоги повалення кабінету Кісі. З цими ж вимогами у день 1 травня вийшли на вулиці японських міст 4 млн. трудящих²².

У відповідь на масові виступи уряд Кісі став на шлях проведення жорстокої антиробітничої політики та підготовки рішучого наступу проти прогресивних сил. Демократична громадськість, насамперед робітничий клас, відповіла на дії уряду створенням понад 2 тис. організацій спільної боротьби, безпосередньо зв'язаних з найширшими верствами населення²³, заклавши цим передумови для єдиного національного демократичного фронту.

Велике значення у розгортанні масової боротьби проти воєнного зговору між США та Японією мало рішення токійського суду від 30 березня 1959 р. у так званій «справі Сунакава». У квітні 1957 р. мешканці японського села Сунакава поблизу Токіо перешкодили спробам американських та японських властей захопити селянську землю під будівництво американського воєнного аеродрому. В ході сутичок між поліцією та борцями за мир було заарештовано понад 10 чоловік. Семеро з них віддано під суд. Слухання справи затягнулося майже на півтора роки і закінчилося визнанням невинності підсудних. У рішенні суду відзначалася незаконність перебування збройних сил США в Японії та несумісність «договору безпеки» з конституцією країни²⁴.

Вирок у «справі Сунакава» дав у руки японському народові юридичну основу для боротьби за ліквідацію кабального воєнного союзу з США, американських воєнних баз і виведення американських військ з Японії. Опублікування вироку викликало нове піднесення боротьби японських патріотів проти перегляду «договору безпеки». До їх табору стали приєднуватися люди найрізноманітніших соціальних верств.

16 червня 1959 р. в Токіо відбулась загальнонаціональна конференція учасників руху за ліквідацію «договору безпеки», на якій були присутні представники від 45 префектур, багатьох громадських організацій і майже всіх профспілкових об'єднань. На конференції було розглянуто питання про організацію спільної боротьби в масштабі всієї країни. У відповідь на заклик конференції 25 червня по всій країні пройшла третя хвиля спільних виступів. Кількість учасників антиурядових виступів становила понад 1 млн. чоловік²⁵. Через два дні учасники масової демонстрації в Токіо вручили генеральному секретарю кабінету міністрів і головам обох палат парламенту петицію з вимогою

²¹ Support the just struggle of the Japanese people against the Japan — U. S. treaty of military alliance. Peking, Foreign languages press, p. 24.

²² Газ. «Акахата», 2 травня 1959 р.

²³ Іде Бусабуру. Назв. праця, стор. 55.

²⁴ Журн. «Дзеней», 1959, № 6, стор. 6.

²⁵ Іде Бусабуру. Назв. праця, стор. 244.

не тільки припинення переговорів про перегляд пакту, але й анулювання всіх нерівноправних угод з США.

У серпні резолюції протесту проти перегляду пакту прийняли конференція за заборону ядерної зброї в Хіросімі й Токіо, Всеяпонський з'їзд матерей та XII з'їзд Генеральної ради профспілок (Сохе). Позачерговий XIII з'їзд Сохе, що відбувся в листопаді 1959 р., затвердив програму боротьби проти перегляду «пакту безпеки» і прийняв декларацію, в якій вказувалося, що від цієї боротьби «залежить доля японської нації»²⁶.

Все це сприяло тому, що восени 1959 р. боротьба проти перегляду пакту стала набирати масового характеру²⁷. Відповідно до прийнятої програми боротьби за заклик Сохе 28 листопада був проведений восьмий день загальнонаціональних спільних дій демократичних і мирнолюбних сил країни проти воєнного союзу з США. У цей день відбулася 70-тисячна демонстрація біля японського парламенту, що проходила під лозунгами «Геть американо-японський союз!», «Припинити переозброєння!», «За мирну, демократичну й нейтральну Японію!» Проти демонстрантів уряд кинув 10 тис. поліцаїв. Однак демонстранти прорвали поліцейські загородження і вірвалися на територію парламенту. Під час сутичок з поліцією було поранено понад 300 демонстрантів²⁸.

Одночасно з маршем до парламенту в різних містах і районах країни були проведені мітинги, демонстрації та страйки. У виступах загалом брало участь понад 3,5 млн. чоловік²⁹. Ці факти яскраво свідчать про великий розмах боротьби народних мас Японії проти «договору безпеки» наприкінці 1959 р. У русі взяли участь верстви населення, які раніше стояли осторонь політики — робітники середніх та дрібних підприємств, жінки та частина селянства. Ці масові виступи викликали велике занепокоєння правлячих кіл Японії. На сторінках буржуазних газет з'явилися заяви депутатів від Ліберально-демократичної партії про те, що Японія, нібито, перебуває напередодні революції. Все це робилося для того, щоб дати уряду привід для репресій.

Насамперед реакція ополчилася проти таких масових організацій як Всеяпонська рада за заборону атомної та водневої зброї та Всеяпонський конгрес матерей, оголосивши їх «прокомуністичними». Були проведені напади на приміщення демократичних організацій, зроблені їх обшуки, арешти комуністів та активістів масового руху. В ряді міст ультраправі організації вчинили напади на учасників руху. В парламент був внесений законопроект про заборону масових демонстрацій у центрі столиці.

Правлячі кола Японії доклали чимало зусиль, щоб внести розлад між учасниками руху протесту, щоб розколоти Соціалістичну партію. Основну ставку вони робили на праве угруповання в партії, яке очолив Нісіо. Він уже давно намагався підпорядкувати собі великі профспілкові об'єднання. Восени 1959 р. Нісіо вийшов з Соціалістичної партії й організував так званий «соціалістичний клуб» і «товариство однопумців по перебудові партії». В парламенті він створив угруповання з 33 депутатів від Соціалістичної партії. Це угруповання утворило на початку 1960 р. «партію демократичного соціалізму». Розкол Соціалістичної партії радо зустріли прихильники «договору безпеки». Правлячі

²⁶ Див. Токі Цуйосі. Нейтралітет і боротьба політичних сил Японії, журн. «Проблеми востоковедення», 1959, № 6, стор. 18.

²⁷ Лише у виступах 6 серпня та 8 вересня взяли участь понад 25 млн. чоловік. Див. Так створювався безплідний договір («Косіте цукурарета муко но дзьойяку»), Токіо, 1960, стор. 1.

²⁸ Іде Бусабуру. Назв. праця, стор. 60.

²⁹ Напередодні та після подій 15 червня 1960 р., Токіо, 1960, стор. 221.

чі кола Японії розраховували, що цей акт допоможе звести нанівещь боротьбу японського народу.

Проте ні репресії, ні розкол Соціалістичної партії не послабили зусиль японських патріотів. Компартия Японії закликала японський народ протестувати проти репресій, викривати змовницькі плани Ліберально-демократичної партії та уряду Кісі, йти шляхом спільних дій. У травні 1960 р. вийшла в світ книга «Боротьба проти «договору безпеки» і єдиний фронт», написана членом ЦК КПЯ Каміяма Сігео³⁰.

10 грудня 1959 р. по країні прокотилася нова хвиля загальнонаціональних виступів проти «договору безпеки», в якій взяло участь понад три мільйони чоловік у 650 містах та селищах³¹.

За рішенням Національної ради боротьби проти «договору безпеки» 22 грудня в країні був проведений десятий день спільних дій. У цей день знову відбулися страйки, мітинги, демонстрації протесту проти «договору безпеки» та кабінету Кісі. У виступах цього дня взяло участь 4,5 млн. чоловік³². Історія Японії не знала ще такого масового народного руху, як у період боротьби проти договору. З жовтня 1958 р. по кінець грудня 1959 р. у виступах взяли участь понад 20 млн. чоловік. Проте внаслідок відсутності єдності прогресивним силам не вдалося зірвати підписання нового воєнного союзу. 6 січня 1960 р. переговори про перегляд договору між міністром закордонних справ Японії Фудзіяма та послом США в Японії Макартуром завершилися. 16 січня Кісі відправився у Вашингтон. У день його від'їзду мільйони японців знову вийшли на вулиці, щоб висловити свій протест проти укладення американо-японського воєнного союзу.

19 січня 1960 р. «Договір про взаємне співробітництво та гарантії безпеки між Японією та США» був підписаний. Перед демократичними силами Японії постало нове завдання — боротьба проти ратифікації договору. 20 січня Комуністична та Соціалістична партії Японії опублікували спільну заяву із закликом зірвати ратифікацію договору³³. Пленум ЦК КПЯ, що проходив з 22 по 26 січня, прийняв спеціальну резолюцію «Про боротьбу проти ратифікації нового «договору безпеки», яка викривала агресивну суть договору, закликала не допустити його ратифікацію. Резолюція вказувала, що цієї мети можна досягти лише шляхом розширення та посилення єдиних дій всіх патріотичних сил країни³⁴. Проти ратифікації нового договору висловилися найбільші профспілки країни, 240 демократичних організацій та товариств, близько 4 тис. відомих діячів науки та культури. Про своє обурення діями уряду Кісі заявило навіть праве профспілкове об'єднання — Всеяпонська рада профспілок (Дзенро).

Всесвітня федерація профспілок закликала трудящих усіх країн продемонструвати свою солідарність з японським народом, що бореться³⁵. Підписання договору викликало протест Радянського Союзу та інших країн соціалізму³⁶.

³⁰ Каміяма Сігео. Боротьба проти «договору безпеки» і єдиний фронт («Анпо тосо то тойцу сенсен»). Токіо, 1960.

³¹ Так створювався безплідний договір, стор. 1.

³² Японцы протестуют, газ. «Правда», 23 грудня 1959 р.; журн. «Современный Восток», 1960, № 1, стор. 17.

³³ Газ. «Акахата», 22 січня 1960 р.

³⁴ Газ. «Акахата», 30 січня 1960 р.

³⁵ Див. журн. «Всемирное профсоюзное движение», 1960, № 1, стор. 8.

³⁶ Див. Пам'ятна записка Радянського уряду японському урядові від 27 січня 1960 р., газ. «Правда», 28 січня 1960 р.; Пам'ятна записка Радянського уряду японському урядові від 24 лютого 1960 р., газ. «Правда», 25 лютого 1960 р.; Заява МЗС КНР з приводу підписання договору про воєнний союз між Японією та США, газ. «Известия», 17 січня 1960 р.

В день повернення Кісі з США в Японію Національна рада боротьби проти перегляду «пакту безпеки» сповістила про цю подію, поширивши листівки з траурною рамкою. 24 січня по вулицях Токіо пройшли колони вантажних автомашин з лозунгами: «Геть американо-японський військовий договір!», «Не допустимо ратифікації американо-японського агресивного договору!».

28 січня в Токіо відбулася четверта Всеяпонська конференція боротьби за ліквідацію «пакту безпеки». На ній були присутні 127 делегатів від 44 префектур (крім префектур Коті та Токусіма). На конференції, що узагальнила досвід боротьби проти нового договору як у центрі, так і на місцях і виробила план дальших дій, були прийняті звернення до народу та резолюція, що засуджувала політику уряду³⁷.

Компартія Японії у своєму зверненні до народу вимагала не допустити ратифікації договору, повалення реакційного кабінету Кісі, встановлення дипломатичних відносин з КНР, підписання мирного договору між Японією та СРСР, ліквідації американських військових баз, виведення з Японії американських військ та ін. Компартія закликала об'єднати всі сили для створення національного демократичного єдиного фронту³⁸.

Рух проти ратифікації, як і попередня боротьба проти перегляду договору, охопив майже всю країну. Велику роль у цьому відіграли організації спільної боротьби, створені на місцях. На кінець січня 1960 р. їх налічувалося понад тисяча³⁹. Під їх керівництвом 25 лютого була проведена дванадцята хвиля спільних дій. У цей день, незважаючи на протидію десятків тисяч поліцаїв, у мітингах, демонстраціях, зборах і страйках протесту в містах Токіо, Осака, Кіото, Нагоя, Фукуока, Йокагама та інших взяли участь 4 млн. трудящих⁴⁰. Вони вимагали ліквідації воєнного договору, нейтралітету, національної незалежності, демократії, поліпшення життєвого рівня. Одночасно із страйками, демонстраціями та мітингами проводився збір підписів під петиціями в парламент невеликими групами (5—10 чоловік), походи колон Миру до військових баз і т. ін.

У лютому за рішенням Національної ради боротьби проти перегляду договору безпеки в усіх префектурах почався рух колон прихильників миру. Учасники проходили села та селища, проводили там мітинги та збори, направляли їх резолюції в парламент. На 18 березня 1960 р. в цьому поході брали участь 10 млн. чоловік⁴¹. Під відозвою протесту проти «договору безпеки» було зібрано понад 6,5 млн. підписів⁴².

19 березня по країні пройшла тринадцята хвиля спільних дій, у якій брали участь понад 5 млн. чоловік⁴³, а в квітні — травні 1960 р. ще три хвилі. Характеризуючи розмах нових виступів, генеральний секретар Сохе Акіра Іваї у бесіді з кореспондентом «Правди» заявив, що «виступів такого масштабу ще ніколи не було в історії Японії»⁴⁴. Дійсно, лише 26 квітня, коли проходила 15-а хвиля спільних дій, до парламенту прийшло 100 тис. демонстрантів, які вручили депутатам прогресивних партій 1300 тис. підписів під протестом проти «договору

³⁷ Газ. «Акахата», 1 лютого 1960 р.

³⁸ Газ. «Акахата», 30 січня 1960 р.

³⁹ Там же.

⁴⁰ Л. Кудашев. Внешняя политика Японии, М., 1961, стор. 22.

⁴¹ Іде Бусабура. Назв. праця, стор. 72.

⁴² Там же, стор. 76.

⁴³ Журн. «Международная жизнь», 1960, № 5, стор. 66.

⁴⁴ Газ. «Правда», 27 квітня 1960 р.

безпеки»⁴⁵. В цей день у країні у виступах взяло участь понад 5 млн. чоловік. Антиамериканський та антиурядовий характер мали першотравневі демонстрації.

Велику роль у посиленні руху японського народу відіграло як викриття Радянським Союзом шпигунських польотів американських літаків «У-2», так і пересторога Радянського уряду країнам, що надають свою територію в розпорядження збройних сил США⁴⁶.

Попередження Радянського уряду привернуло велику увагу японської громадськості. Під час 16-ї хвили спільних дій (9—16 травня), в якій брали участь 4,5 млн. чоловік, поряд з вимогами анулювання воєнного договору з США вимагалось виведення з японської землі американських військ з їхніми «чорними джегами» (так прозвали японці «У-2»). Доти було вже зібрано 13,5 млн. підписів під відозвою проти договору⁴⁷.

Активізації боротьби японського народу в цей період сприяло також і те, що в квітні — травні 1960 р. були скинуті проамериканські маріонеткові уряди Лі Син Мана у Південній Кореї та Аднана Мендереса — в Туреччині.

Велику підтримку боротьбі японського народу подав китайський народ, який у знак солідарності провів грандіозні мітинги та демонстрації протесту проти японо-американського договору у 33 найбільших містах і багатьох повітових центрах Китаю, в них узяло участь понад 20 млн. чоловік. Мітинги солідарності відбулися в Корейській Народно-Демократичній Республіці, в Бірмі, Індії та інших країнах.

Тимчасом нижня палата японського парламенту з 5 лютого по 19 травня 1960 р. обговорювала статті нового договору. Дискусія мала гострий характер. Протистояти депутатам правлячої Ліберально-демократичної партії було дуже важко, оскільки з 717 депутатів обох палат було лише 4 комуністи і 200 депутатів Соціалістичної партії, які виступали проти договору.

Проти окремих пунктів договору виступали деякі інші депутати: від Партії демократичного централізму, незалежні. Не було єдності й у правлячій партії. Опозиційні фракції Ліберально-демократичної партії, очолювані Коно, Ісібасі, Мікі та Мацумура підтримали позицію Соціалістичної партії.

Незважаючи на те, що обговорення договору було безпрецедентним щодо кількості засідань, сторони не прийшли до компромісу. За таких обставин правлячі кола США поспішили допомогти уряду Кісі ратифікувати договір. Американська преса почала кампанію на захист договору. Проте це не вплинуло на становище. Опит, проведений тоді газетою «Токіо сімбун», показав, що понад 73% опитаних вимагали відставки Кісі.

У зв'язку з цим керівництво Ліберально-демократичної партії, використовуючи свою більшість у парламенті, оголосило про припинення дебатів у нижній палаті і стало на шлях прямого насильства. В ніч з 19 на 20 травня 1960 р. у зал засідань нижньої палати було введено 500 поліцаїв, які побили депутатів-соціалістів та опозицію. Понад 100 депутатів було викинуто за двері. Частина депутатів правлячої партії, відмовившись від голосування, пішла з парламенту. Протягом кількох хвилин депутати Ліберально-демократичної партії «схвалили» договір⁴⁸.

⁴⁵ Напередодні та після подій 15 червня 1960 р., стор. 225.

⁴⁶ Нота Радянського уряду урядові Японії від 20 травня 1960 р., газ. «Известия», 21 травня 1960 р.

⁴⁷ Напередодні та після подій 15 червня 1960 р., стор. 227.

⁴⁸ Про події тієї ночі в парламенті (з фотографіями) див. журн. «Асахі графу», 5 червня 1960 р.

Насильницька і незаконна ратифікація воєнного договору викликала велике обурення не тільки з боку Комуністичної та Соціалістичної партій, Сохе, Національної ради боротьби проти перегляду «договору безпеки» та інших організацій, які засудили дії уряду як антинаціональні, але й з боку депутатів опозиції в самій Ліберально-демократичній партії та консервативній пресі. Найбільша буржуазна газета «Асахі» у передовій статті назвала дії уряду «зрадою інтересів народу» і висунула вимогу відставки кабінету Кісі. Крайньо права газета «Майніті» вимагала розпустити парламент. З різким засудженням політики Кісі виступили 48 з 49 провінціальних газет.

Незаконне «схвалення» «договору безпеки» викликало гнів та обурення японського народу. Починаючи з 20 травня в країні почалися пові заворушення. Національна рада боротьби прийняла рішення не припиняти щоденних демонстрацій поки не буде розпущено парламент, а уряд Кісі не піде у відставку.

Парламент, резиденція прем'єра та американське посольство нагадували обложені фортеці. Лише для охорони резиденції Кісі було виділено 4000 поліцаїв. Особливо великого розмаху виступи трудящих набули під час 16-ї та 17-ї хвиль спільних дій з 24 по 31 травня. У боротьбу включалися вчені, представники мистецтва, релігії. 24 травня вперше в історії Японії біля резиденції Кісі влаштували демонстрацію протесту, а потім сидячий страйк професори та викладачі токійських вузів⁴⁹.

26 травня страйки, демонстрації, мітинги та збори протесту пройшли в 3300 місцях. В окремих виступах брали участь селяни. Всього, за даними Національної ради боротьби, у виступах взяло участь понад 2 млн. чоловік⁵⁰. На кінець травня кількість організацій спільної боротьби зросла до 2400, в них узяло участь 6 млн. чоловік⁵¹, під петиціями протесту, направленими в парламент, було зібрано 17 млн. підписів⁵².

Дні кабінету Кісі були полічені. Проте він намагався будь-що утриматися.

З метою зміцнити становище Кісі уряд США запланував на червень 1960 р. поїздку президента Ейзенхауера по країнах Далекого Сходу. Його прибуття в Японію очікувалося 19 червня, тобто в день набуття чинності «договору безпеки». Японський народ зрозумів мету візиту Ейзенхауера і виступив єдиним фронтом не лише за відставку кабінету Кісі, але й проти візиту президента США, проти політики воєнного зговору між США та Японією.

Одночасно у країні велася активна підготовка до проведення політичних страйків.

Перший такий страйк, організаторами якого були Компартія Японії, Соціалістична партія, Сохе, та інші демократичні об'єднання відбувся 4 червня 1960 р. Життя завмерло на залізничних станціях багатьох міст. Не працювало 20 тис. магазинів у Токіо, Осака, Куре, Гумма, Кіото та інших містах. У страйку взяли участь гірники, металурги, хіміки, службовці, вчителі. На демонстрації вийшло 6000 професорів та викладачів вузів. У виступах вперше взяли участь домогосподарки, школярі та ін.⁵³ Загалом у цей день страйкувало 5600 тис. чоловік⁵⁴. Це була справді всенародна боротьба.

⁴⁹ Так створювався безплідний договір, стор. 1.

⁵⁰ Там же. Іде Бусабуру. Назв. праця, стор. 247.

⁵¹ Журн. «Дзенай», 1960, № 7, стор. 14.

⁵² Іде Бусабуру. Назв. праця, стор. 151—152.

⁵³ Напередодні та після подій 15 червня 1960 р., стор. 234.

⁵⁴ Там же: Іде Бусабуру. Назв. праця, стор. 163; Хамае Хіросі. Записки про гнів і сум («Ікарі то канасімі по кіроку»), Токіо, 1960; Газ «Правда», 6 червня 1960 р.

XVIII надзвичайний з'їзд Соціалістичної партії, який відбувся 6 червня 1960 р., зосередив головну увагу на боротьбі проти «договору безпеки» та візиту Ейзенхауера, на поваленні уряду Кісі, на здійсненні Японією політики нейтралітету. 8 червня XIV надзвичайний з'їзд Сохе також висловився за анулювання договору та скасування візиту президента США.

Правлячі кола США та Японії докладали відчайдушних зусиль, щоб ратифікувати його до приїзду Ейзенхауера в Японію. За кілька днів до дати початку візиту Ейзенхауера в Японію був направлений секретар Білого дому з питань преси Хегерті. Його зустріли демонстранти з лозунгами: «Хегерті, забирайся геть!», «Геть з Японії!», «Ейзенхауер, не смій з'являтися в Японії!» Лише під охороною кількох тисяч поліцаїв Хегерті вдалося на вертольоті дістатися посольства США⁵⁵.

Наступного дня після приїзду Хегерті — 11 червня по країні прокотилася 18-а хвиля спільних дій, в якій узяло участь 3 млн. чоловік⁵⁶. Намагаючись паралізувати всенародний рух протесту, правлячі кола почали силою придушувати народні виступи. Були зроблені паланти на профспілки та студентські організації, заарештовані активні учасники демонстрації в Токіо. В столиці були сконцентровані великі поліцейські сили, у стан бойової готовності приведені «сили самооборони». Допомогали поліції кілька тисяч пожежників з брандспойтами. За наказом Кісі буржуазна преса та радіо закликали утримуватись від страйків під час перебування Ейзенхауера в Японії. Його підтримало праве крило Соціалістичної партії⁵⁷.

Ці заходи не зупинили рух патріотичних сил країни. Під керівництвом Національної ради боротьби та її місцевих відділень 15 червня, коли Ейзенхауер уже наближався до Японії, почалася нова хвиля масових виступів. У страйку 15 червня взяли участь 5800 тис. чоловік⁵⁸.

Широкий розмах боротьби визначив долю візиту американського президента. 16 червня уряд Кісі внаслідок «невпевненості у можливості підтримання порядку в країні» офіційно попросив Ейзенхауера не приїжджати в Японію.

Ганебний провал візиту президента США в Японію був найбільшим ударом політиці США в Японії та банкрутством американського прислужника — прем'єра Кісі. Проте уряд Кісі продовжував вести підготовку до ратифікації «договору безпеки» і 18 червня здійснив її.

З метою зірвати обмін ратифікаційними грамотами громадські організації оголосили третій загальний політичний страйк, що охопив 111 галузевих профспілкових об'єднань, студентів вузів, 60 тис. магазинів. У страйку загалом узяло участь 5400 чоловік⁵⁹. Але 19 червня у суворій таємниці міністр закордонних справ Фудзіяма і американський посол Макартур обмінялися ратифікаційними грамотами.

Наприкінці червня — на початку липня по країні прокотилася ще дві хвилі спільних дій. Збанкрутілий уряд Кісі, що пробув при владі 3,5 року, був змушений подати у відставку. 18 липня був сформований новий кабінет на чолі з Хаято Ікеда, який вирішив «відновити довіря США до Японії».

В країні були проведені масові арешти та репресії тисяч учасни-

⁵⁵ Фотодокументальні матеріали про зустріч Хегерті. Див. «Асахі графу», 26 червня 1960 р.; Так створювався безплідний договір, стор. 12—13.

⁵⁶ Іде Бусабуру. Назв. праця, стор. 175.

⁵⁷ Там же, стор. 177.

⁵⁸ Арасе Ютака. Назв. праця, стор. 94.

⁵⁹ Напередодні та після подій 15 червня 1960 р., стор. 241.

ків демонстрацій та політичних страйків. У жовтні фашисти вчинили замах на голову Соціалістичної партії Інедзіро Асанума і вбили його під час мітингу. Але, незважаючи на репресії, уряду Ікеда довелося задовольнити вимогу народу про розпуск та перевибори парламенту. На нових виборах, що відбулися в листопаді 1960 р., Ліберально-демократична партія втратила велику кількість голосів, діставши, щоправда, 57,6% від їх загальної кількості. Соціалістична партія додатково одержала 23 мандата, Комуністична — 2.

Так закінчилася понад півторарічна боротьба японського народу проти «договору безпеки», в якій взяли участь багатомільйонні маси японського народу. Найактивнішою і найреволюційнішою силою в цій боротьбі був робітничий клас Японії. Велику організуючу роль відіграла Національна рада боротьби проти перегляду «договору безпеки», в якій були представлені основні демократичні організації. В ході боротьби використовувались найрізноманітніші форми та методи боротьби, серед яких найдійовішими були дні спільних дій та загальні політичні страйки, в яких взяло участь близько 50 млн. чоловік. Прогне боротьба не була доведена до кінця. Робітничий клас Японії, який ідейно і політично зріс після війни, не зміг ще об'єднати широкі народні маси і очолити єдиний фронт боротьби за мир, незалежність і демократію. Союз робітників і селян був слабким. Селянські маси, по суті, стояли осторонь боротьби. Не було міцної єдності комуністів і соціалістів. Але, незважаючи на ці недоліки боротьби, японський народ набув з неї великого досвіду. Стало ясно, що успіх боротьби трудящих Японії залежатиме від згуртованості і єдності усіх демократичних сил країни. І немає ніякого сумніву, що «японський народ знайде в собі досить сил, щоб позбавитися ганебної іноземної опіки та невідомого йому воєнного договору. І чим швидше він цього доб'ється, тим буде краще як для самої Японії, так і для всієї справи миру на Далекому Сході»⁶⁰.

⁶⁰ Заява Радянського уряду з приводу «ратифікації» американо-японського договору, газ. «Правда», 30 червня 1960 р.

ПЕТКО АТАНАСОВ

РОЛЬ М. П. ДРАГОМАНОВА У ЗМІЦНЕННІ УКРАЇНСЬКО-БОЛГАРСЬКИХ ЗВ'ЯЗКІВ

Серед видатних діячів братнього українського народу почесне місце належить видатному історичу, фольклористу, літературному критику і публіцисту Михайлові Петровичу Драгоманову. Надзвичайно суперечлива його діяльність: почавши з мирного просвітництва і народництва, демократ Драгоманов на початку 80-х років минулого сторіччя підписався під документом, що проголошував необхідність повалення самодержавства в царській Росії, а пізніше пропагував ідею мирної перемоги народу в парламентських виборах. Драгоманову не чужий соціалізм. Вихований під впливом ідей російських революціонерів-демократів і праць Дідро, Руссо і Сен-Сімона, він був готовий допустити, як відзначав один його сучасник, що повне задоволення матеріальних і духовних інтересів народів можливе тільки при соціалістичній організації суспільства. Драгоманов навіть висловлював думку про історичні й національні особливості розвитку соціалізму в різних країнах.

Блискучими публіцистичними статтями Драгоманова, присвяченими «східному» питанню і російсько-турецькій війні, цікавився К. Маркс, політичні твори його читав В. І. Ленін, який солідаризувався з ним у деяких питаннях визвольного руху в Росії. Високо цінували Драгоманова Плеханов і Луначарський.

Драгоманову, переслідуваному російським царизмом і австро-угорською монархією, російською, українською, німецькою і польською реакцією, було нелегко знайти правильний шлях у жорстокій і нерівній боротьбі проти деспотизму, за встановлення справжньої демократії.

Хоч його як українця хвилювала передусім доля та політичний розвиток українського народу, громадянська свідомість спонукала українського вченого знайти час і сили для роботи над зміцненням культурних зв'язків та єдності між усіма слов'янськими народами. Внесок Драгоманова в болгарський національно-визвольний рух, турботи про демократичний розвиток молодого болгарської держави, про піднесення рівня її вищої освіти та науки є яскравою сторінкою в історії болгарсько-українських відносин в останні чотири десятиріччя XIX ст.

Михайло Петрович Драгоманов народився 18 вересня 1841 р. у м. Гадячі і походив з старовинного козацько-дворянського роду. У листі до російського видавця О. Суворіна Драгоманов писав, що його прапрадід був молдаванином чи сербом і займав посаду «драгомана» (перекладача) у військах українського гетьмана. Багато правдоподібного, проте, є й у спогадах його сестри Олени Пчілки, яка писала, що прадід їхнього роду був захожий з Греції і поступив на службу до Богдана Хмельницького. Якщо зважити на те, що за часів Хмельницького на Україні жило багато грецьких торговців, між якими були і болгари, можна припустити, що прапрадід Драгоманова був болгарин. А підписувався він грецьким ім'ям, як це робили численні його співвітчизники, щоб користуватися привілеями, наданими гетьманською владою грекам.

Закінчивши Полтавську гімназію, а згодом Київський університет, історик Драгоманов почав працювати викладачем на кафедрі всесвіт-

ньою історії Київського університету. Саме з цього часу і починається інтерес Драгоманова до життя і боротьби балканських слов'ян.

В середині 70-х років він поділяє симпатії прогресивної, революційно настроєної української інтелігенції і студентства до національно-визвольного руху на Балканах проти Оттоманської імперії. Коли спалахнуло Герцеговинське повстання, на Україні (в Києві, Одесі й інших містах) створюються нелегальні організації допомоги балканським революціонерам. Драгоманов був одним з найактивніших членів київської організації, до складу якої входили такі видатні представники української демократичної культури і мистецтва, як поет М. П. Старицький, композитор М. В. Лисенко та ін. Драгоманов один з перших публіцистів Росії й України запропонував допомагати сербам, чорногорцям і болгарам у їхній боротьбі за повалення турецького панування. Цьому присвячені його стаття «Надії і розчарування західного слов'янства» («Киевский телеграф», 1875, № 69) і популярна брошура «Про українських козаків, татар і турків» (Київ, 1876). В останній автор пише і про боротьбу болгар за незалежну від стамбульського патріарха церкву.

Педагогічна діяльність молодого талановитого професора, особливо цікаві лекції з історії Риму — по суті, завуальована критика на самодержавство в Росії, його активна участь у роботі недільних шкіл, сміливі висловлювання щодо представників реакційної педагогіки, захист української культури і мови створили йому велику популярність серед прогресивної української громадськості, але одночасно привернули увагу й урядових кіл. Драгоманова обвинуватили у «неблагодійності», і за наказом Олександра II йому у 1875 р. запропонували подати у відставку. Згодом з Петербурга надійшло таємне розпорядження про арешт Драгоманова. Однак київський генерал-губернатор князь Дондуков-Корсаков, як писав про це Г. Баламез, «...поставився до Драгоманова надзвичайно делікатно і людяно: замість того, щоб його затримати, він переказав йому секретне петербурзьке розпорядження і запропонував взяти паспорт і виїхати...»¹.

На початку березня 1876 р. Драгоманов залишив батьківщину і виїхав з сім'єю у Відень, де за дорученням київської «Громади» мав продовжувати наукову працю з історії України і видавати журнал «Громада».

У Відні Драгоманов передав редакції одного сербсько-далматинського вісника* кошти, що їх зібрали на Україні для допомоги повстанцям Герцеговини. Можна припустити, що саме тоді він мав нагоду вступити в контакт з Л. Каравеловим. Від нього Драгоманов одержав автограф, яким згодом дуже пишався. Одночасно і Л. Каравелов виявляв значний інтерес до літературної діяльності Драгоманова. Перший том праці Драгоманова «Исторические песни малорусского народа» є у списку книг особистої бібліотеки видатного діяча болгарського відродження².

В австрійській столиці М. Драгоманов уважно вивчав болгарський національно-визвольний рух, а також діяльність болгарської еміграції в Румунії і Австрії. Він зустрічався з деякими болгарами, пізніше керівниками ліберальної партії у нас. Про характер їхніх розмов свід-

¹ Ненаш [Г. Баламез]. М. П. Драгоманов, журн. «Мисль», 1895, № 4, стор. 475.

* Є припущення, що це видання — «Magazin' srbsko-dalmatinskij. Ljubitel' prosvěte i narodnëg' ězika».

² К. Василев и Б. Тодорова-Петкова. Към историята на Народната библиотека в София. Библиотеката на Любен Каравелов, «Известия за 1957—1958 г.». Държавна библиотека «В. Коларов», София, 1959.

чить лист Драгоманова від 28 червня 1887 р. до болгарського публіциста Д. Ризова. Відповідаючи на його запитання: що необхідно робити болгарам у тяжкі роки боротьби за владу між русофілами й австрофілами, Драгоманов писав: «Правда, багато з того, що тепер я пишу Вам, якщо не все, я говорив багатьом болгарам ще у Відні в 1876 р.,— коли я радив їм ознайомитися з українською історією, прочитати хоча б біографії Костомарова..., але ці слова вважалися моїми знайомими болгарами просто нісенітницею...»³. Певно, Драгоманов попереджував про наслідки політики царської Росії на Балканах.

Про те, що у Відні Драгоманов мав зв'язки з болгарськими діячами, свідчить і його стаття, написана в зв'язку з зlodіяннями турків і греків після придушення Квітневого повстання⁴. З неї дізнаємося, що Драгоманов переклав з болгарської на російську мову і надіслав для опублікування в Росію надруковану у стамбульській газеті «Ден» (№ 37 від 3 червня 1876 р.) статтю про переслідування болгар у Пловдиві.

У Відні Драгоманов познайомився і з відомим болгарським друкарем Я. С. Ковачевим, який тоді запропонував йому співробітничати — писати етнографічні та фольклорні дослідження до болгарського ілюстрованого вісника, який Ковачев готував до видання.

З австрійської столиці Драгоманов листувався з російськими й українськими революційними емігрантами і румунськими соціалістами, які його інформували про болгарський революційний рух, зокрема про діяльність Х. Ботева. Один з цих емігрантів писав Драгоманову: «...ми тут дізналися про болгарське повстання, про його підготовку. Особливо факти про деяких агітаторів, наприклад, про Ботева, який видавав тут соціал-національну газету «Знамя» і був одним з найактивніших і визначних організаторів»⁵. Румунський соціаліст Замфір Арборе повідомив Драгоманова з Браїли, що підготував біографію Х. Ботева на підставі усних розповідей очевидців⁶. Пізніше, певно, за бажанням Драгоманова, З. Арборе надіслав йому цю біографію в Женеву для опублікування в журналі «Громада». Однак рукопис, за словами В. Христу⁷, пропав на швейцарській пошті (а Г. Бакалов у книзі «Христо Ботев» доводить, що біографія пропала ще в Румунії після обшуку румунської поліції). Таким чином, перша біографія нашого видатного поета-революціонера не побачила світу.

Процес проти галицьких соціалістів і видавців соціалістичної літератури Остапа Терлецького і Сергія Подолинського*, з якими Драгоманов співробітничав у Відні, примусив його залишити Австрію (лютий 1876) і оселитися у Женеві. Тут він заснував українську друкарню і почав видавати перший вільний політичний орган українською мовою — журнал «Громада». Він входить у контакт з російськими революційними емігрантами — Г. В. Плехановим, В. І. Засулич, С. М. Степняком-Кравчинським та іншими, встановлює зв'язки з галицькими радикал-соціалістами. Драгоманов зв'язується з румунськими молодіжними революційними гуртками, через які пересилає нелегальну літературу на Україну, а коли починається російсько-турецька війна,

³ Болгарський історичний архів, ф. Д. Ризова, інв. № II В-7115.

⁴ Науковий архів БАН. Мікрофільм.

⁵ Г. Бакалов. Русская революционная эмиграция среди болгар, журн. «Каторга и ссылка», 1930, № 2, стор. 121.

⁶ Там же.

⁷ Българските революционери в спомените на Замфир Арборе, София, 1947, стор. 14.

* До судової відповідальності на цьому процесі був притягнутий і Я. С. Ковачев, який після цього залишив Австрію і повернувся до Болгарії.

використовує перебування царських військ у Молдавії і Румунії для революційної пропаганди серед офіцерів і солдатів. Лист учасника російсько-турецької війни лікаря О. О. Волькенштейна дає підставу припустити, що заборонену літературу Драгоманов відправляв для розповсюдження серед російської армії і у Болгарії⁸.

Після визволення Болгарії Драгоманов продовжував цікавитись політичним становищем у країні, листуватися з російськими й українськими емігрантами, які жили у нашій країні. Особливо жваве листування було у нього з В. К. Дебогорієм-Мокрієвичем, відомим у Болгарії під іменем інженера Петра Каблукова. Він листувався і з відомим революційним емігрантом доктором К. Юр'євим.

З Женеви Драгоманов підтримував листування і з деякими болгарами. Один з них надіслав йому у 1882 р. для опублікування статтю «Росія і Болгарія». Припускається, що Драгоманов листувався з Г. Карджиевим, на що натякав **Димитр Благоев** у статті «З. Стоянов як публіцист, керівник і патріот» (1886). Сам Благоев навряд чи був особисто знайомий з Драгомановим, але чув про нього від В. Дебогорія-Мокрієвича і народниці Людмили Волькенштейн, дружини лікаря О. Волькенштейна, яка жила деякий час у Болгарії. Благоев поважав Драгоманова як чудового публіциста і переконаного противника російського царизму.

Відомо, що Драгоманов підтримував зв'язки з **Спиро Гулабчевим**, одним з перших наших соціалістичних діячів. Ще студентом Київського університету (80-і роки) Гулабчев потрапив під вплив народництва і сприйняв федеративні ідеї Драгоманова, якими, згідно з болгарськими дослідниками⁹, просякнута його брошура «Огляд етнографії Македонії» (1887). Інтерес Гулабчева до політичної діяльності Драгоманова підтверджують і книги, які він одержав від українського історика взимку 1885—1886 рр. і які були конфісковані одеською поліцією при спробі перевезти їх таємно з Болгарії на Україну¹⁰. Через Драгоманова Гулабчев зв'язався з соціалістами-радикалами австро-угорської Галичини, зокрема з М. Павликом*.

З Женеви М. Драгоманов намагався зв'язатися з керівниками деяких політичних партій у Болгарії, зокрема з П. Каравеловим, і роз'яснити їм українське питання¹¹.

У Швейцарії Драгоманов надрукував кілька статей, які остаточно підтвердили його позицію широкого друга і захисника болгарського народу. У статті «Чистое дело требует чистых средств» («Молва», № 41 від 10 жовтня 1876 р.), написаній з приводу «слов'янського питання» на сторінках російської реакційної преси, він засудив байдуже ставлення до злодіянь турків під час придушення Квітневого повстання. Крім того, стаття свідчить і про те, що Драгоманов був добре знайомий з болгарським народним епосом, з історією болгарського відродження і що він уважно стежив за розвитком молоді болгарської на-

⁸ Науковий архів БАН, лист до М. П. Драгоманова від 27 квітня 1878 р. Мікрофільм.

⁹ Е. Бужашки. Д. Благоев и победата на марксизма в българското социалистическо движение 1885—1903, София, 1960; К. Шарова. Идейният път на Спиро Гулабчев, «Известия на Института за история», 1962, т. 11, стор. 110; та ін.

¹⁰ А. Д. Бачински и М. Д. Дихан. Из историята на украинско-българските революционни връзки през 80-те години на XIX в., «Известия на Института по история на БКП», София, 1959, стор. 325.

* Відомо, що деякі листи С. Гулабчева до М. Павлика потрапили до рук австрійської поліції і фігурували як доказ на судовому слідстві проти визначного західноукраїнського громадського і політичного діяча.

¹¹ Лист М. П. Драгоманова до В. Б. Антоновича від 10 вересня 1885 р., Архів Михайла Драгоманова, т. 1, Варшава, 1937, стор. 32.

уки. У брошурі «Турки внутренние и внешние» (1876) він стверджує, що можна схвалити єдину війну — ту, яка допомогла б знищити раз і назавжди панування турків на Балканському півострові. Але треба відзначити, що в питанні про війну з Туреччиною Драгоманов посідав особливу позицію. Він вважав, що для такої війни ще не настав час, що визволення поневолених балканських слов'ян буде справою не російського самодержавства, а нової, демократичної Росії¹². Велике значення має і видана після закінчення російсько-турецької війни брошура «До чего довоевались?», де автор висловлює незадоволення умовами Сан-Стефанського і особливо Берлінського договорів.

Завдяки Драгоманову деякі кола на Заході мали правильну інформацію про становище балканських слов'ян і про їхню боротьбу проти турецького панування. Так, проф. М. Возняк у статті «До історії місії М. Драгоманова» (журн. «Україна», 1929, січень — лютий) повідомив, що під час сербсько-болгарського руху (1875—1877) Драгоманов написав статтю у формі листа англійському вченому Фриману, де захищав Болгарію і викладав свою точку зору на «східне» питання.

Коли у квітні 1881 р. Батенберг зробив державний переворот з метою скасування Тирновської конституції і пізніше (червень 1882) генералом Соболевим і військовим міністром Каулбарсом було створено новий уряд, Драгоманов опублікував викривальну статтю «Русский кулак и болгарская свобода», в якій, використовуючи таємні циркуляри, довів участь царської Росії у підготовці перевороту.

Як противник поділу Болгарії після Берлінського конгресу, Драгоманов схвалив возз'єднання 6 вересня 1885 р. Східної Румелії з Болгарським князівством. Щоб висловити симпатії до болгарського народу в зв'язку з румелійським переворотом і роз'яснити це питання «російській публіці», він навесні 1886 р. написав рецензію на працю Лежа «Болгарія», а саму книжку вислав З. Стоянову.

Під час сербсько-болгарської війни (листопад — грудень 1885) Драгоманов став на бік Болгарії. З цього приводу його дочка Лідія писала: «В Женеві він ходив сам провадити на двірці молодих болгарських студентів, що їхали волонтерами на сербсько-болгарську війну... Цим він хотів показати свою симпатію маленькому народові, якого Росія покинула та на котрого серби напали в той час, коли болгар хотіли частинно реалізувати своє національне об'єднання шляхом анексії Східної Румелії. Драгоманов навіть сказав коротку промову перед потягом»¹³.

Є багато й інших документів, які свідчать, що Драгоманов завжди з великою симпатією ставився до Болгарії. Наприклад, був такий випадок. Одна знайома дама з Румунії дозволила собі у розмові з Драгомановим представити Румунію країною з більш високою, ніж у Болгарії, культурою. Про це Драгоманов 11 червня 1889 р. писав: «Так... і запахло галицьким польським паном. На щастя, мене покликали..., а то б я не витримав і сказав би щось для першого візиту дами неприємне... Ось я і потрапив у болгарські патріоти!»¹⁴. Як ставився Драгоманов до питання внутрішньої і зовнішньої політики болгарського уряду, до боротьби й суперечок між буржуазними партіями у нас тощо, з'ясовується з його листування, в основному, з Д. Ризовим і М. Павликом. Так, у листі до Д. Ризова від 28 липня 1887 р. він засудив безпринципне політиканство болгарських буржу-

¹² Д. Абрамович. З листування М. П. Драгоманова з О. С. Суворіним, журн. «Україна», 1927, № 4, стор. 143.

¹³ Л. Драгоманова-Шиншманова. Зі споменів про М. Драгоманова, «Нова Україна» (Прага), ч. 13—15, 15 листопада 1922 р., стор. 41.

¹⁴ Науковий архів БАН, ф. І. Д. Шиншманова.

азних керівників, Тирновську конституцію, Батенберга, правління Стамболова, які не забезпечили справжньої свободи болгарському народу.

Заслужують уваги взаємини М. Драгоманова з видатним діячем болгарського відродження **З. Стояновим**. Завдяки близьким стосункам з російськими й українськими революційними емігрантами в Болгарії Стоянов познайомився з українською історією та боротьбою українського народу проти денационалізаторської політики російського царизму і неодноразово в статтях і брошурах висловлював симпатії до України. Так, у брошурі «Не в пору» він говорив про життя українського населення в Австро-Угорщині і про переслідування, яких зазнавав народ у Східній Україні, — заборону української мови на сторінках преси, в школах, церкві і т. п. Емігранти інформували Стоянова про діяльність Драгоманова в Женеві, а в 1885 р. за пропозицією доктора К. Юр'єва він почав листуватися з українським істориком і публіцистом.

Зближала Стоянова і Драгоманова одностайність з питання про так звану вільну загальнослов'янську і балканську федерацію. Одержавши з Софії перший номер газети «Независимост», що її видавав Стоянов, з програмною статтею, Драгоманов відповів у листі до Д. Ризова і З. Стоянова від 20 лютого 1886 р.: «Ваша програма саме така, яку треба б рекомендувати всім слов'янам. У вашому автономізмі і федералізмі і міститься той розумний панславизм, який служив би інтересам **всіх** (Підкреслено М. Драгомановим. — П. А.) слов'ян, не загрожуючи й іншим народам»¹⁵. Разом з цим листом Драгоманов надіслав Стоянову і Ризову свої брошури з слов'янського питання. Запрошений співробітничати у виданнях З. Стоянова, він погодився надсилати свої науково-популярні дослідження. В результаті цього у листопаді 1886 р. з'явилась у перекладі на болгарську мову стаття Драгоманова «Чистое дело требует чистых средств». Пізніше Драгоманов запропонував З. Стоянову статтю «Козаки», присвячену автономії і демократичному управлінню на Україні в часи гетьманства і Запорізької Січі. Він хотів застерегти болгар від помилок часів українських гетьманів, в результаті чого український народ не тільки втратив свою завойовану у тяжкій боротьбі проти польських панів волю, але й потрапив у кріпацтво. Стоянову, певно, не сподобалась постановка питання у статті, і він не використав її.

Одночасно виникли принципи розбіжності між М. Драгомановим і З. Стояновим і в питанні загальнослов'янської федерації. Драгоманов не поділяв австрофільських настроїв З. Стоянова та його одностайності. Ставши народним представником, а згодом заступником голови Народних зборів, З. Стоянов поступово почав зраджувати заповіті болгарських націонал-революціонерів і підтримувати антинародну політику торговельно-промислової буржуазії. Це справляло негативне враження на Драгоманова, і в деяких листах до Ризова він не випадково натякав на необхідність захисту «теперішніх общинних порядків управління і володіння» в Болгарії, щоб не дозволити останнім загинути «під натиском бюрократизму і капіталізму». Драгоманову, супротивнику династичного режиму взагалі, не подобалась також діяльність Стоянова на захист монархізму. «...біда Болгарії, що вона не залежить від себе,— писав він Д. Ризову у лютому 1888 р.,— і що в ній підняли династичне питання. Мені досить огидний князь Фердинанд, і боюсь я єзуїтів та банкірів, які повинні бути позаду княгині Клементини»¹⁶.

¹⁵ Болгарський історичний архів, ф. Д. Ризова, інв. № II В-7112.

¹⁶ Там же, інв. № II В-7117.

Як друг і популяризатор демократичної російської літератури*, він не схвалював пасквільного тону до всього російського у щоденних газетах Стоянова. Крім того, Стоянов виступав проти діяльності болгарських соціалістів, яких він називав «хворими людьми», а соціалізм — «заразою», яка не має ґрунту в Болгарії. Це також навряд чи подобалося Драгоманову, який стежив за боротьбою болгарського робітничого класу і навіть давав поради болгарським соціалістам. Особливо непримиренна була позиція З. Стоянова до діяльності російських емігрантів у Болгарії. Він стверджував, що вони виконували шпигунську роботу на користь царської Росії. І коли у травні 1887 р. він опублікував у газеті «Свобода» статтю «Нігілісти в Болгарії» з іменами деяких з цих емігрантів, обурений Драгоманов перестав йому писати. Однак припинення листування між ними не заважало їм поважати один одного і цікавитися — одному розвитком політичного життя Болгарії, а другому — України.

З. Стоянов зустрів з радістю звістку про призначення Драгоманова викладачем Вищої школи, згодом перетвореної на Софійський університет, і приїзд його в Болгарію. З цього приводу Стоянов вмістив у газеті «Свобода» таке повідомлення: «У місто прибув п. М. Драгоманов, призначений професором на Вищі курси. З його ім'ям багато хто знайомий завдяки його письменницькій діяльності... Поздоровляємо наше міністерство, що запросило на Вищі курси цього достойного професора»¹⁷. Драгоманов і в час розриву листування з Стояновим продовжував одержувати його газету «Свобода» і придбав «Записки болгарського повстання». Прибувши в Софію, Драгоманов разом з своїми колегами-викладачами Н. Добревим та І. Георговим відвідав З. Стоянова. Під час дружньої розмови Стоянов порадив йому не залишатися в Софії, де були тільки «вискочки», а переїхати до Пловдиву. Це була їхня єдина зустріч. Наступного дня З. Стоянов виїхав до Парижа, де тяжко захворів і помер 2 вересня 1889 р. Звістка про смерть видатного діяча відродження дуже схвилювала Драгоманова. У його Болгарському щоденнику читаємо: «Коли я висловив Милетичу жаль з приводу смерті З. Стоянова як людини все ж таки талановитої і роботящої, він зауважив, що З. Стоянов був фанатиком і несправедливо ставився до своїх політичних противників. Останнє я і сам визнав, але все ж таки мені шкода Захарія Стоянова, особливо зважаючи на раптовість його смерті»¹⁸. Запрошений з усіма викладачами Вищої школи, Драгоманов був присутній на поминах З. Стоянова. «Був і я, — продовжував він у щоденнику, — з різних мотивів і через свою нервозність являв собою одну з найбільш засмучених постатей у церкві»¹⁹.

Через зміни, що відбулися у стосунках З. Стоянова з М. Драгомановим, Е. Бужашки у книзі «Д. Благоев і перемога марксизму в болгарському соціалістичному русі 1885—1903» категорично заявляє, що вони «були поставлені на службу поліцейсько-націоналістичної диктатури» Стамболова. Це не відповідає дійсності. Насамперед, М. П. Драгоманов, як і Т. Г. Шевченко, був за незалежність Болгарії, рівноправного члена схалюслов'янської федерації. Як вказувалось вище, Драгоманов не схвалював ні русофобства, ні австрофільства З. Стоянова.

* Драгоманов вважав, що російська література має більш європеїзуюче значення для слов'ян, ніж німецька, бо остання за своїм духом «є досить вузькою і консервативною» і породжує у слов'ян тільки бюрократів, і що болгари, які навчалися у Росії, більш прогресивні і демократичні, ніж ті, які навчалися в Німеччині або Австрії.

¹⁷ Газ. «Свобода», 26 серпня 1889 р.

¹⁸ Науковий архів БАН, Болгарський щоденник М. П. Драгоманова.

¹⁹ Там же.

Про це знаходимо дані і в його Болгарському щоденнику, і в листі до О. Суворіна від 26 лютого 1888 р. В останньому, між іншим, написано: «А пам'ятаєте, як ще в «Молве» я Вам передвістив усю Вашу незлагоду з болгарами. Тоді Ви і болгари були незадоволені мною, а тепер болгарі переключили спочатку мою статейку (у фейлетоні «Свободи»), але одразу ж надулися на мене за те, що я визнаю, що вони переборщують у своїм русоїдстві і австрофільстві!»²⁰. Драгоманов не тільки не розпалював русофобські пристрасті стамболовистів, але, навпаки, схвалював усяку спробу помирити два ворогуючих тоді політичних угруповання. Це підтверджується і його листом до О. Суворіна від 25 лютого 1890 р. Драгоманов не приховував свого негативного ставлення до диктатури С. Стамболова. Він висловлював це недвозначно як у своїх лекціях, так і в розмовах з близькими і друзями, хоч як гість не втручався безпосередньо в політичне життя Болгарії. Ось як говорила про це, наприклад, його дочка Лідія: «У приватних розмовах, особливо з моїм чоловіком (Доктором І. Д. Шишмановим.— П. А.) він (Драгоманов.— П. А.) гостро критикував стамболовський режим останнього часу»²¹. Треба підкреслити один невідомий досі факт, а саме, що Драгоманов ще у 1887 р. провіщав падіння Стамболова і прихід до влади реакціонерів-народників на чолі з К. Стоїловим. «Відповідь Ф[ані] М[арков]ні про Болгарію,— писав він С. М. Степняку-Кравчинському 15 грудня 1887 р. з Женеви.— Навряд чи я можу служити її протеже, бо радикальний патріот З. Стоянов на мене дується, між іншим, за те, що я не схвалив його кампанії проти «нігілістів»,— хоча і визнав, що такі представники р. рев., як Гольдсміт (!!), там нарobili підлот, а такі, як д-р Russel,— дурниць. **Та тепер і панам партії З[ахарія] Ст[оянова] скоро дадуть по шапці, і управління заберуть консерватори,— яких радикали навчили деспотичності**»²² (Підкреслено мною.— П. А.).

Вченого з світовим ім'ям М. Драгоманова у Женеві відвідували численні російські, українські, польські, румунські, болгарські політичні діячі і студенти. На багатьох з них український історик мав глибокий вплив. В кінці 80-х років з Драгомановим познайомився і видатний болгарський соціалістичний діяч, тоді студент **Нікола Габровський** (1864—1925). Одержавши вищу освіту, Н. Габровський повернувся до Болгарії, де почав працювати суддею та вчителем і одночасно проводити соціалістичну пропаганду серед молоді, що вчилася. Він листувався з Драгомановим, від якого одержував видання російських і українських революційних емігрантів у Женеві, зокрема журнал «Свободная Россия».

Особливе значення для болгарської науки мало зближення М. П. Драгоманова з доктором **І. Д. Шишмановим**, видатним болгарським фольклористом, істориком, філологом. Завдяки Драгоманову він виступив і як перший болгарський україніст і вніс неоціненний вклад у зміцнення культурних і наукових зв'язків між Болгарією й Україною наприкінці XIX ст. та в перших трьох десятиріччях XX ст. Через Драгоманова він зблизився з І. Франком, М. Павликом, Ф. Вовком, М. Лисенком, Л. Українкою. Пізніше він встановив контакт з В. Гнатюком, проф. І. Свенціцьким, О. Кобилянською, О. Олесем, Б. Грінченком, проф. М. Возняком, І. Трушем. Після смерті Драгоманова Шишманов старанно розшукував і вивчав літературну спадщину свого вчителя. Між нездійсненими творчими планами І. Шишманова були такі цікаві теми,

²⁰ Д. Абрамович. Назв. стаття, стор. 148.

²¹ Л. Драгоманова-Шишманова. Назв. стаття, стор. 41.

²² Центральний державний архів літератури і мистецтва (Москва), ф. 1158, оп. 1, спр. 285, арк. 24 зв.

як відносини між М. Драгомановим і З. Стояновим та вплив Драгоманова на Лесю Українку.

Кінець 80-х років був переломним етапом у житті й діяльності Драгоманова. Розірвавши з Старою громадою і російськими революційними емігрантами в Швейцарії (в основному, з питань особистого терору і централізму в загальноросійському революційному русі), Драгоманов прийняв запрошення болгарського міністерства освіти і став викладачем історії у Вищій школі в Софії. Він вважав, що його викладацька й наукова діяльність у Болгарії буде корисна для всього слов'янства, в тому числі і для його співвітчизників, що освічена, прогресивна болгарська молодь введе не тільки свою країну на правильний шлях, але й допоможе іншим слов'янським народам, включаючи й український. Правда, певні зобов'язання (написання «Історії української літератури», «Історії цивілізації України» і завершення «Політичних пісень українського народу XVIII—XIX ст.»), а також його побоювання щодо забезпечення свободи викладання у Вищій школі і можливості написання в Болгарії політичних статей про царську Росію і австро-угорську Галичину змушували його утримуватися від остаточної відповіді. Тільки одержавши відповідні гарантії від болгарського уряду, він погодився переїхати в Болгарію.

Автор даної статті вже писав про викладацьку діяльність історика Драгоманова в Софійському університеті²³. В даній статті розглядатиметься його суспільно-політична і публіцистична діяльність у Болгарії.

В Болгарії Драгоманов написав визначну працю «Старі хартії вільності», надруковану протягом 1893—1895 рр. у журналі «Български преглед». В 1892 р. у журналі «Мисъл» з'явилась у болгарському перекладі його праця «Земський лібералізм у Росії» — перша частина твору «Лібералізм і земство в Росии», виданого в Женеві 1889 р. російською мовою. В Софії за допомогою доктора Б. Мінцеса він підготував до друку листи К. Д. Кавеліна та І. С. Тургенева до О. І. Герцена, які з'явилися в Женеві 1892 р., і листи М. О. Бакуніна до О. І. Герцена та М. П. Огарьова (Женева, 1896). Останнє видання Драгоманов вважав своїм вкладом в історію революційного руху в Росії. Особливу цінність становить його великий нарис про життя і діяльність Бакуніна, який написано за допомогою матеріалів деяких болгар (доктора П. І. Стоянова). Нарис про Бакуніна привернув увагу болгарських дослідників, зокрема доктора С. Максимова, автора праці «Христо Ботев і російська література» (Софія, 1906). Розглядаючи політичні і філософські погляди Ботева, його ставлення до держави і общини, до релігії і революційного розвитку суспільства, а також вплив російської літератури і російської революційної еміграції, в тому числі і Бакуніна на Х. Ботева, С. Максимов послався на французьке видання публікації Драгоманова²⁴. М. Драгоманову належав і німецький переклад листів І. С. Тургенева, підготовлений також в Софії; він був виданий берлінським професором Т. Шиєманом у «Bibliothek russischer Denkwürdigkeiten».

Незважаючи на переслідування болгарської реакційної буржуазії, православної церкви й агентів російського царизму, М. Драгоманов, наскільки йому дозволяли сили і можливості, брав участь у політичному житті Болгарії. Одразу ж після вступу на болгарську землю він мав розмову про політичне становище у країні з студентом А. Коце-

²³ П. Атанасов. Михайло Драгоманов і Софійський університет, журн. «Всесвіт», 1962, № 12, стор. 98—100.

²⁴ Correspondance de Michel Bacounine (1860—1874). Lettres à Herzen et à Ogarreff, Paris, 1896.

вим²⁵. Приїхавши в Болгарію, Драгоманов негайно відновив зв'язки з болгарськими політичними діячами, з якими зустрічався у Женеві. У листі до Н. Габровського він висловлював погляд на політичне життя, цікавився долею Спиро Гулабчева. Н. Габровський, з свого боку, інформував Драгоманова²⁶ про інтереси провінціальної інтелігенції, скаржився на аполітичне життя учителів у Сливені, де він вчителював, на перевантаження шкільної програми і взагалі на неправильну шкільну систему в Болгарії. Одночасно він з радістю писав женевському вчителю про нове в житті болгарської інтелігенції, зокрема про нову газету «Современник», про появу гуртків, вечірніх недільних шкіл і т. п. Через деякий час Драгоманов розмовляв з міністром народної освіти Г. Живковим (братом Вели Живкової-Благоевої). Під час цієї розмови поряд з питаннями, зв'язаними з його майбутньою викладацькою діяльністю у Вищій школі, Драгоманов торкнувся і таких політичних питань, як відносини Болгарії з Росією і Австрією, озброєння країни, скинення з трону Батенберга, обрання нового князя, становище болгарського населення в Македонії, Румунії, Сербії та ін.

М. Драгоманов живо стежив за соціалістичним рухом, соціалістичними виданнями в Болгарії, цікавився соціалістами, обраними народними представниками. Один з студентів Драгоманова — Ілія Димитров* згадував, як у розмові з ним Драгоманов натяквав, що болгарські соціалісти, подібно до західноєвропейських, повинні проводити широку агітаційну роботу на селі для залучення сільських мас до парламентських виборів²⁷. Надзвичайний інтерес становлять взаємні видатного українського вченого з його студентами. Знаючи про симпатії професора до соціалістичного руху і про те, що він засуджував диктатуру С. Стамболова, вони часто при заворушеннях і страйках зверталися до нього за порадою і напутніми побажаннями. Як говорить в неопублікованих спогадах академіка Ал. Балана, Драгоманов приймав студентів з охотою і навіть підбадьорював ці їхні дії, а після всього заступався за них перед університетськими властями.

Така поведінка Драгоманова не могла залишитись непоміченою керівниками соціалістичного руху в Болгарії, які високо цінували його викладацьку діяльність. Не випадково Д. Благоев з приводу смерті Драгоманова писав: «8-го червня помер професор Вищої школи, відомий нашій інтелігенції письменник, російський емігрант і мученик за волю російського народу **Михайло Петрович Драгоманов**. По народності покійний був малорусом, з смертю якого Малорусія втратила одного з найвідданіших її синів, одного з найенергійніших її діячів, який до останньої хвилини життя не припиняв праці для її добра... Його вільнолюбство і діяльність не були до смаку російському правлінню, і в 1875 р. він звільнений з професорської кафедри і ...змушений емігрувати... В 1889 р. покійний зайняв кафедру історії в нашій Вищій школі. Він був її гордістю, і втрата його дуже відчутна для нашої Вищої школи... Отже, помер М. П. Драгоманов, але пам'ять про нього жива і незабутня»²⁸.

Що М. Драгоманов не був звичайним спостерігачем політичного

²⁵ Науковий архів БАН, копія листа А. Коцева до І. Шиншманова від 20 червня 1895 р., Болгарський щоденник Людмили Драгоманової.

²⁶ Науковий архів БАН, лист Н. Габровського до М. П. Драгоманова від 20 листопада 1889 р. Мікрофільм.

* Після закінчення університету І. Димитров вчителював у Габровській гімназії, де проводив соціалістичну пропаганду серед учнів.

²⁷ Науковий архів БАН. Іл. Димитров. Відвідання проф. М. Драгоманова. Габрово, 5.IX.1895. Мікрофільм.

²⁸ Журн. «Дело», 1895, № 10, стор. 833, 834; Д. Благоев. Съчинения, т. 3, София, 1957, стор. 440, 441.

життя в Болгарії, свідчила і його стаття «Земський лібералізм у Росії», надрукована в журналі «Мисъл». Тут Драгоманов виступив як непримиренний ворог абсолютизму і поборник єдності слов'янських народів, заінтересований у їхньому взаєморозумінні і зближенні. Драгоманов познайомив болгарських читачів з так званими земськими установами в Росії (1865—1890) і з спробою царського уряду через реформу, запропоновану графом Д. Толстим, обмежити їхню діяльність і владу. Для нас, болгар, найбільший інтерес викликає післямова Драгоманова до вищезгаданої статті. Тут він виявив себе не тільки як друг нашої країни, але й як прихильник федерації балканських народів. Здійснення цієї федерації Драгоманов, однак, вважав можливим тільки після встановлення політичної свободи в Росії. Тому він зв'язав долю земських установ з перемогою або поразкою абсолютизму в Росії, а останнє — з евентуальною балканською федерацією. «Таким чином, — писав Драгоманов у кінці післямови, — сусіди й одноплемінники Росії, зокрема болгар, дуже заінтересовані в тому, щоб політична свобода в Росії встановилась якнайскоріше і якнайтриваліше»²⁹. Необхідно відзначити, що ідея балканської федерації хвилювала Драгоманова ще в Женеві; тоді він був тієї думки, що федерація балканських народів була б вигідна й англійцям і що поки не встановиться політична свобода в царській Росії, на Балканах і Босфорі пануватиме Німеччина. До питання про балканську федерацію він повернувся і пізніше, у брошурі «Листи на Наддніпрянську Україну» (1894), де висловив думку про те, що створення балканської федерації буде можливе одразу ж, як тільки турків виженуть з Стамбулу, і що це спроможна зробити тільки нова, конституційна, а не бюрократична Росія.

Нарешті, необхідно відзначити, що Драгоманов брав участь у суспільному і культурному житті Болгарії. Він був учасником офіційного вшанування Кирила і Мефодія у травні 1891 р. Він був присутній на святі з нагоди дня слов'янських просвітителів і у 1892 р. Про це писав доктор І. Д. Шишманов: «...у вечері в помешканні першої Софійської гімназії відбувся великий банкет, на який були запрошені і професора Вищої школи, між ними і М. П. Драгоманов. Тоді він ще не був жертвою своєї тяжкої хвороби і своїм звичайним юмором і простотою у відношеннях з людьми відразу зачаровував всіх. На банкеті виголошено було багато тостів, між іншими і тост за вчителів чужинців. На цей тост і відповів Драгоманов, говорячи своїм не сильним, але незвичайно симпатичним голосом промову про значення свята Кирила і Мефодія для всіх слов'ян. Ця промова справила на присутніх незвичайно велике враження»³⁰. Ці думки Драгоманов висловив і у статті «З нагоди шкільного свята 11-го травня»³¹, що становить надзвичайний інтерес для дослідників життя і діяльності українського історика. Тут є цінні відомості про діяльність революційної інтелігенції на Україні на захист національно-визвольної боротьби балканських слов'ян в середині 70-х років, а також деякі дані про ставлення Драгоманова до питання культурних зв'язків між слов'янськими народами.

Як викладацька, так і політична та громадська діяльність Драгоманова в Болгарії не подобались болгарській реакції. Вона вбачала у всіх його виступах щодо встановлення політичної свободи і розвитку вільних, демократичних установ погрозу для своєї влади, примару соціалізму і «нігілізму». Не випадково у 1892 р. у зв'язку з потоком російського уряду про те, ніби російські емігранти одержують у Болгарії

²⁹ Журн. «Мисъл», 1892, май, № 8, стор. 508.

³⁰ Ів. Д. Шишманов. М. П. Драгоманів та ідея «слов'янського братства», журн. «Slavia» (Praha), 1925, № 1, стор. 320.

³¹ Газ. «Свобода», 1891, № 529 і 530, стор. 3.

високу платню, яка дає їм можливість працювати над здійсненням своїх «злочинних намірів і змов», міністерська рада зволікала продовження професорського контракту з Драгомановим.

Як приклад ворожого ставлення болгарських реакціонерів до Драгоманова можна навести статтю якогось І. К-ова «Звідки виник у нас соціалізм?»³². Він ополчився проти положень Драгоманова у статті «З нагоди шкільного свята 11-го травня» про благотворний вплив демократичної російської літератури на нашу молодь: «Учений професор, дивлячись з точки зору слов'янської солідарності, хвалить цей вчинок міністерства (Ввезення російських підручників тощо.— П. А.); але він шкідницький, а, може, і згубний. І дійсно, якщо поміркувати над цим, яку тільки моральну шкоду не принесе російська література?»

Великі неприємності мав Драгоманов як голова комісії по налагодженню Народної бібліотеки в Софії. Між іншим, його обов'язком було складання списків книг, що їх треба було купувати за кордоном. Як згадувала його дружина, Драгоманова часто обманював і підводив тодішній директор Народної бібліотеки В. Стоянов, який не виконував замовлень Драгоманова, гальмуючи цим не тільки розвиток бібліотечної справи у нас, але і викладацьку діяльність професорів. Якось Стоянов навіть приховав на складі бібліотеки одну вкрай необхідну Драгоманову книгу, аби вона не потрапила до його рук³³.

А коли після смерті Драгоманова робилися спроби закупити його бібліотеку для Вищої школи, було опубліковано тенденційне наклепницьке повідомлення, нібито більшість книг Драгоманова є власністю іноземних бібліотек³⁴. Однак після перевірки з'ясувалося, що між тисячами томів тільки дві книги мали печать Женевської бібліотеки. В середині липня 1899 р. дружина Драгоманова та його дочка Аріадна передали Вищій школі бібліотеку Драгоманова, в якій було близько 5 тисяч книг. Крім праць з питань світової історії, етнографії, фольклору, літератури російських, українських, німецьких, англійських, французьких, болгарських та ін. авторів, бібліотека включала і цінні щорічники російських та українських газет і журналів. Такі з них, як «Современник» (1858), «Отечественные записки» (1858), «Вестник Европы» (1866), «Русская старина» (1876), «Киевлянин» (1850), «Киевская старина» (1883), вже за часів Драгоманова становили бібліографічну рідкість. У бібліотечній збірці Драгоманова знаходимо і соціалістичну літературу, включаючи німецьке і французьке видання «Капіталу» К. Маркса. Велику частину бібліотеки складають книги українських письменників, а також ряд українських літературних збірників і альманахів, які й сьогодні використовують болгарські дослідники української історії і літератури.

Треба відзначити, що бібліотека Драгоманова ще за його життя була у розпорядженні його колеґ-викладачів і наших допитливих студентів. Дні і ночі проводила у бібліотеці, читаючи соціалістичну й іншу заборонену в царській Росії літературу, Леся Українка.

Педагогічна діяльність атеїста Драгоманова не була до смаку і болгарському православному духовенству. «Між студентами йшли розмови, що дідугани з Св. Синоду зовсім не були задоволені його лекціями з ветхозавітної історії і що навіть домогалися його усунення»³⁵.

Російський царизм вважав українського історика не тільки «сепар-

³² Газ. «Свобода», 1891, № 54, стор. 3.

³³ Науковий архів БАН, Болгарський щоденник Людмили Драгоманової.

³⁴ Вісник «Истина», 1899, № 3.

³⁵ Ю. Трифонов. Спомен за проф. М. Драгоманов, журн. «Украинско-български преглед», 1920, № 17, стор. 151, 152.

ратистом», але і політично небезпечною особою. Тому, коли взимку 1891 р. царська Росія надіслала болгарському уряду ноту, щоб з Болгарії вигнали російських революційних емігрантів, у списку (що додавався) петербурзької таємної поліції було й ім'я Драгоманова. Однак болгарські власті взяли українського вченого під свій захист і відмовились його вислати³⁶. Треба відзначити, що під час цькування російських і українських емігрантів у Болгарії Драгоманов виступив на захист деяких з них від нападок болгарської буржуазії.

Життя на вигнанні і нестатки протягом багатьох років, невтомна діяльність цього безприкладного трудівника науки підірвали його сили, і у 1891 р. Драгоманов тяжко захворів. Ні щорічні канікулярні поїздки в Париж, ні втручання таких славнозвісних лікарів, як віденець Херман Нотнагель і француз Потен, не змогли припинити захворювання (Драгоманов страждав від розширення аорти). Лікарі пропонували йому залишити викладацьку діяльність і знайти роботу, яка не була б зв'язана з мовленням, але Драгоманов не міг і уявити собі життя поза стінами Вищої школи і продовжував читати лекції, стоїчно переносячи всі страждання. Наче передчуваючи близький кінець, він поспішав завершити працю про дуалістичну легенду, упорядкував матеріали про козацькі пісні і за допомогою Лесі Українки та В. Дебогорія-Мокрієвича навів порядок у домашній бібліотеці.

Настав трагічний день 20 червня 1895 р. Драгоманов повернувся з семінарських занять у Вищій школі, поділився думками з своїм софійським помічником доктором Б. Мінцесом щодо нових творчих планів і пішов після обіду відпочивати. Раптово йому стало погано, і він помер на руках дружини³⁷.

Смерть видатного історика була великою, незамінною втратою для Вищої школи, болгарської культури, всього слов'янства і найбільше — для рідної йому України. Студенти Драгоманова, дізнавшись про раптову смерть свого улюбленого професора, плакали як діти; його соратники — М. Павлик і І. Франко — виїхали з Львова в Софію, щоб бути присутніми на похороні, а одеські вихованці Драгоманова надіслали телеграму його родині, де висловили побажання, щоб хоч тлінні його останки побачили українську землю.

Похорон видатного українського демократа і друга Болгарії перетворився на своерідну демонстрацію проти свавілля болгарської реакції і російського самодержавства, чиєю жертвою був Драгоманов.

Болгари завжди згадують з подякою Михайла Петровича Драгоманова, видатного болгарофіла, одного з засновників Софійського університету, який виховав цілу плеяду істориків і літераторів, викладачів і народних учителів і залишив незабутній слід в історії болгарсько-українських культурних взаємовідносин.

СПИСОК

болгарської літератури про М. П. Драгоманова

1. (Передовиця), газ. «Свобода», 1886, № 7.
2. (З. Стоянов), газ. «Свобода», 1889, № 295.
3. И. К-ов. Отгде се е взел социализмът у нас? Газ. «Свобода», 1891, № 541.
4. Д. Матов. Бележки върху българската народна словесност. I, Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, 1893, № 10, стор. 5, 9 і 42.
5. (Без автора). Михаил Петрович Драгоманов, «Прогрес», 1895, № 70.

³⁶ Вербальна нота, газ. «Свобода», 1891, № 545, стор. 1.

³⁷ Останні дні, смерть і похорон М. П. Драгоманова докладно описані у щоденнику Людмили Драгоманової: Неспокійне серце, журн. «Жовтень», 1964, № 5, стор. 99—103.

6. Д. Д. А. (Д. Агура). Трийсет годишният юбилей на професора М. Драгоманов, журн. «Български преглед», 1895, № 4—5, стор. 289—290.
7. (Без автора). Михайл П. Драгоманов, «Социалист», 1895, № 70, стор. 1.
8. Ненаш (Г. Баламез). М. П. Драгоманов, журн. «Мисъл», 1895, № 4.
9. От обществото М. България. Незаменима загуба за Висшето ни училище, «Млада България», 1895, № 18.
10. Х. Михайл Драгоманов, «Млада България», 1895, № 18.
11. (Без автора). Михайл Драгоманов, «Народни права», 1895, № 69, стор. 3—4.
12. Б. Минцес. Михайл Петрович Драгоманов, журн. «Български преглед», 1895, № 8, стор. 67—72.
13. (Д. Благоев). (Некролог), «Дело», 1895, № 10, стор. 833—834.
14. Р. Канели. Михайл Петрович Драгоманов, відбиток з журн. «Светлина», София, 1896.
15. Х. Спомени за М. П. Драгоманов. (От един негов слушател през 1894 и 1895 год.), журн. «Български преглед», 1899, № 9—10, стор. 237—241.
16. «Истина», 1899, № 3, стор. 3.
17. Пълномощният министър професор д-р Ив. Д. Шишманов за Украйна. (Интервю), «Камбана», 1918, № 3139, стор. 1—2.
18. Ю. Трифонов. Спомен за професор М. Драгоманов, журн. «Украинско-български преглед», 1920, № 17, стор. 152.
19. Н. Балабанов. Професор М. П. Драгоманов, журн. «Украинско-български преглед», 1920, № 17.
20. М. Арнаудов, проф. Ив. Д. Шишманов. 22 юний 1862—22 юний 1928, Известия на Народния етнографски музей в София, стор. 14 й ін.
21. М. Стоянов, д-р. Помен за един бележит учен, «Литературен глас», 1932, № 168, стор. 2.
22. М. Арнаудов, проф. Михайл Драгоманов, «Зора», 1932, № 3998, стор. 8.
23. М. Арнаудов, проф. Михайл Петрович Драгоманов. Живот, идеи, значення за българския фолклор. (Реч, държана на 30 октомври 1932 г. по случай освящаване паметника на Драгоманов в София), «Годишник на Софийския университет». Историко-филологически факултет, 1933, № ХХІХ, 5.
24. Л. Ламуш. Михайл Драгоманов. 1841—1895, журн. «Българска мисъл», 1932, № 7—8, стор. 459—475.
25. С. L. Lamouche. Michel Dragomanov (1841—1895), Sofia, 1932.
26. М. Арнаудов. Очерки по българския фолклор, София, 1934, стор. 3 й ін.
27. В. Христу. Българските революционери преди Освобождението, «Литературен глас», 1935, № 291, стор. 1.
28. С. Чплингиоров. Украинската литература у нас, «Украинско-български вести», 1935, № 1, стор. 12.
29. М. Арнаудов, проф. История на Софийския университет Св. Климент Охридски през първото му полустолетие. 1888—1938, «Университетска библиотека», 1939, № 201, стор. 75 й ін.
30. И. Романченко. Работата на украинските учени върху живота и дейността на М. Драгоманов, журн. «Славяни», 1946, № 9, стор. 326.
31. Г. Димов. Иван Д. Шишманов, литературен историк и критик, София, 1956.
32. П. Атанасов. Иван Франко и България, Известия на Института за българска литература, 1957, кн. V.
33. П. Атанасов. Леся Украинка в България, журн. «Славяни», 1957, № 4.
34. Н. Червенков. Университетската библиотека в миналото и днес, журн. «Библиотекар», 1958, № 9—10.
35. П. Атанасов. Иван Д. Шишманов и Украйна, журн. «Славяни», 1958, № 3.
36. П. Атанасов. Големият украински демократ Михайл П. Драгоманов и България, журн. «Септември», 1959, № 6, стор. 138—152.
37. Д. Велева. Архивът на проф. Иван Шишманов, Известия на Архивния институт, София, 1959, № 2, стор. 92 й ін.
38. П. Диневков. Български фолклор. Част 1, София, 1959, стор. 122.
39. Е. Бужашки. Д. Благоев и победата на марксизма в българското социалистическо движение 1885—1903, София, 1960.
40. К. Шарова. Идеиният път на Спиро Гулабчев, Известия на Института за история, 1962, т. ХІ, стор. 110 й ін.
41. П. Атанасов. Георги Бакалов и украинската култура, «Литературен фронт», 1963, № 45, стор. 2.
42. Н. Червенков. Някои непубликувани материали за проф. М. П. Драгоманов. Заслугите му за Софийския университет и неговата библиотека, Известия на Народната библиотека и Библиотеката на Софийския държавен университет, 1963, т. III.

Питання методології та методики досліджень

Л. М. ПУШКАРЬОВ

ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО ТА ІСТОРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

Джерелознавство не відразу почало розрізняти ці два поняття. Спочатку історики як Росії, так і Західної Європи¹ розглядали історичні дослідження як одну з звичайних різновидностей історичного джерела². Вперше про відміну дослідження від джерела згадав М. Г. Устрялов у своїй праці, написаній на ступінь доктора філософії: «Далі показую засоби до ґрунтовного вивчення вітчизняної історії, поділяючи їх на розряди, на джерела та на критичні дослідження»³. Проте автор не вказав, що лежить в основі цієї відміни⁴. Протиставлення джерела дослідженню ми знаходимо й в К. М. Бестужева-Рюміна в початку його літографованого курсу лекцій⁵, а потім і в його підручнику з російської історії, де автор відзначає, що історичне дослідження — це не джерело, а лише посібник для відшукування джерела. Але, як і М. Г. Устрялов, К. М. Бестужев-Рюмін також не зупинився на тому, що лежить в основі цієї відміни⁶.

У 80-і рр. XIX ст. вийшли нові джерелознавчі праці французьких та англійських істориків⁷. Російські рецензенти цих праць прийняли

¹ Див. W. Walchs. Kritische Nachricht von den Quellen der Kirchenhistorie. Leipzig, 1770, стор. 98—100. W. Wachsmutn. Entwurf einer Theorie der Geschichte, Halle, 1820, стор. 105—113; F. Rehm. Lehrbuch der historischen Propädeutik. Marburg, 1830, стор. 64—65; S. Becher. Handbuch zur Vorbereitung für das historische Gesamtstudium und Literatur dasselben. Wien, 1833, стор. 96, та інші праці.

² Див., наприклад, Н. А. Полевой. История русского народа, т. I, М., 1829, стор. XXXI.

³ Н. Г. Устрялов. О системе прагматической русской истории, СПб., 1836, стор. 50.

⁴ У своєму курсі російської історії М. Г. Устрялов розглядав дослідження як один з видів джерела. Див. Н. Г. Устрялов. Русская история. Часть первая. 862—1462. СПб., 1837, стор. 4.

⁵ К. Н. Бестужев-Рюмин. Лекции по русской истории за 1867—1868 гг. Литографированный курс. СПб., 1868, стор. 17—21.

⁶ К. Н. Бестужев-Рюмин. Русская история, т. I, СПб., 1872, стор. 10. Про відміну джерела від посібника див. також і Д. Иловайский. История России, ч. I, М., 1876, стор. V. Цікаві думки не лише про відміну, але й про схожість джерела з дослідженням були висловлені в цей час І. Г. Дройзеном у курсі джерелознавства, прочитаному в 1862—1879 рр., але опублікованому в повному вигляді значно пізніше. Відміна джерела від дослідження, вважає Дройзен, полягає в тому, що дослідник підданий впливу різноманітних ідей та поглядів, — політичних, соціальних, ідеологічних та інших, — які визначають відбір фактів та їх інтерпретацію. Автор джерела ж, за думкою Дройзена пише під впливом життя, що його оточує, він не підданий впливу ідей, що з'явилися вже після нього. І чим далі від нас минуло, яке ми прагнемо вивчити, тим менше ми спроможні його безпосередньо побачити й зрозуміти. Праці істориків, — і в цьому їхня відміна від джерел, — дають нам не перше, не безпосереднє відчуття життя. Див. I. G. Droysen. Historik, München und Berlin, 1937, стор. 81—84.

⁷ P. Ch. de Smedt. Principes de la critique historique, Paris, 1883; A. d. Tardif. Notions élémentaires de critique historique, Paris, 1883 (російський переклад М. Агеева); А. Тардиф. Основы исторической критики. Воронеж, 1893; T. A. Freeman. The Methods of Historical Study, London, 1886 (російський переклад П. Ніколаєва; Э. Фриман. Методы изучения истории, М., 1893).

точку зору західноєвропейських авторів про відміну так званих «первісних джерел» від «праць попередників», хоча й не висловилися з приводу того, що лежить в основі цього протиставлення⁸. А між тим Е. Фріман присвятив цьому питанню спеціальний розділ у виданні своїх лекцій і назвав його «Оригінальні джерела». Під оригінальним джерелом Е. Фріман розуміє таке оповідне історичне джерело, перевірити яке ми можемо звернувшись до джерел подібного роду. Це відрізняє дане оригінальне джерело від історичного дослідження. Оригінальні джерела, у свою чергу, поділяються на первісні та другорядні. Пояснюючи думку Е. Фрімана на прикладі, можна сказати, що, наприклад, актовий матеріал — це первісне оригінальне джерело, літопис, у якому використані акти, — другорядне оригінальне джерело, а праця про літопис — історичне дослідження, яке теж може стати джерелом для істориків, проте це дослідження не можна назвати «оригінальним джерелом»⁹.

Немає рації в дальшому перелічувати всі випадки протиставлення джерела історичному дослідженню¹⁰. Кінцевим підсумковим висновком російського буржуазного джерелознавства в питанні про співвідношення понять «історичне джерело» та «історичне дослідження» було протиставлення джерела дослідженню. Дослідження лише в одному разі прирівнювалося до джерела — коли саме джерело зникало, а дослідження, основане на ньому, зберігалось¹¹.

У 20-ті роки нашого століття почало виявлятися глибше розуміння зв'язку джерела з дослідженням. Джерелознавці приходять до думки, що «в розумінні безпосереднього відображення дійсності джерелом має бути названа будь-яка історична праця»¹². Близькість джерела до дослідження особливо яскраво простежується на прикладі деяких різновидностей джерел з античної історії. Праці Фукідида й Таціта, наприклад, саме є і джерелами й дослідженнями одночасно. Розглядаючи подібні явища з джерелознавської точки зору, правильніше було б вважати відомі нам праці античних істориків фактами історіографії, які стали джерелами лише внаслідок того, що в них збереглися найближчі до історичних подій повідомлення про ці факти; відкриття ж

⁸ Ф. Я. Фортинский. Опыты систематической обработки исторической критики, К., 1884, стор. 10.

⁹ Э. Фриман. Назв. праця, стор. 99—118. Точку зору Е. Фрімана підтримав і К. М. Бестужев-Рюмін у своїй рецензії на цю книгу. Див. журн. Министерства народного просвещения, 1887, № 2, стор. 310—313.

¹⁰ Див., наприклад, С. Ф. Платонов. Обзор источников русской истории летописного типа. СПб., 1905, стор. I (літографія); Н. И. Кареев. Теория исторического знания. СПб., 1913, стор. 90—91 (второе издание; його ж. Историка, П.-гд., 1916, стор. 47—48); А. С. Лаппо-Данилевский. Методология истории, вып II, СПб., 1913, стор. 378; В. П. Бузескул. Введение в историю Греции. Харьков. 1903, стор. 2 (2-е изд. П.-гд., 1915, стор. 2) та ін. У західному джерелознавстві того часу лише два історика намагалися розглянути це явище з нових точок зору. Так, Моно в своїй праці «Метод в історії» не відділяє історичні посібники від історичного джерела, поділяючи всі джерела на 3 групи (монументи, акти і твори), він до «творів» відносить генеалогії, хроніки, аннали, мемуари, автобіографії, поеми, листи, а також дослідницькі праці літературного, історичного, філософського, теологічного, юридичного, економічного та інших характерів. Цієї ж точки зору дотримується й німецький джерелознавець Густав Вольф, щоправда, лише стосовно нової історії. У своїй солідній праці «Введення у вивчення нової історії» він серед джерел, які відносять до «письмової традиції», перелічує історичні дослідження, газети, мемуари, автобіографії, а також енциклопедії, словники, підручники та довідники. Обидва ці дослідники, порівнявши історичне дослідження до джерела, нічим не аргументували свою точку зору. Див. G. Monod. La methode en histoire. — «Revue bleue» 1908, 11—18. April, стор. 451—452; G. Wolf. Einführung in das Studium der neueren Geschichte, Berlin, 1910, стор. 17—21.

¹¹ А. С. Лаппо-Данилевский. Назв. праця, стор. 378.

¹² Л. П. Карсавин. Введение в историю (Теория истории), Пг., 1920, стор. 43.

нових історичних джерел, що містять ближчі до фактів повідомлення про них або є самі залишками від самого факту, неминуче перетворюють джерело подібного роду в звичайне дослідження¹³. В. І. Пічета пішов ще далі й визначив історичне дослідження як одну з різновидностей письмових історичних джерел поряд з літописами, актами та іншим, хоча вся його книга чітко поділяється на дві частини: джерелознавство та історіографія. Мабуть, автор назвав «історичні друковані історико-літературні видання та збірники» джерелами в тому розумінні, що в них опубліковані ті чи інші письмові пам'ятники¹⁴. Г. П. Саар, очевидно, розглядав історичні дослідження як одну з різновидностей історичного джерела при вивченні ідеології окремих класів, яка, за його словами, досліджується на основі філософських, наукових і белетристичних творів¹⁵.

Не слід вважати, проте, що радянське джерелознавство зовсім відмовилося від традиційного протиставлення історичного джерела та дослідження. Так чітко розділяв ці поняття С. М. Биковський¹⁶, але відзначав, що в ряді випадків дослідження може бути джерелом, що не можна провести точної межі між історичними джерелами та історичними посібниками¹⁷. Ця точка зору надовго укріпилася в радянському джерелознавстві¹⁸.

Проте останнім часом радянські джерелознавці дедалі частіше схиляються до того, що поділ історичного матеріалу на джерела та дослідження дуже умовний. Глибше вивчення деяких видів історичних джерел привело до думки, що в ряді випадків у джерелі чітко виявляються риси, властиві дослідженню, а дослідженню властиві певні

¹³ Про єдність міфа, саги та історії в деяких працях грецьких істориків (наприклад, у Гезіода), а також про перетворення історичного дослідження в художній твір у грецьких авторів пише й В. Бауер у своєму «Введенні у вивчення історії» (W. Bauer. Einführung in das Studium der Geschichte, Tübingen, 1921, стор. 268).

¹⁴ В. І. Пічета. Введение в русскую историю (источники и историография), М., 1923, стор. 5. У сучасному цій книзі підручнику історичного методу А. Федерера історичні дослідження розглядаються як різновидності джерел суто історичного характеру поряд з написами, генеалогіями, хроніками, календарями, біографіями, мемуарами і т. ін. (A. Federer. Lehrbuch der geschichtlichen Methode, Regensburg, 1924, стор. 93).

¹⁵ Г. П. Саар. Источники и методы исторического исследования, Баку, 1930, стор. 15.

¹⁶ С. Н. Биковский. Методика исторического исследования, Л., 1931, стор. 30—32. У своїй дуже широкій, побудованій за абстрактно логічною схемою, класифікації історичних джерел, Е. Кайзер відніс до числа історичних джерел всю друковану продукцію людства, без виділення досліджень в окрему групу. Див. E. Keyser. Die Geschichtswissenschaft. Aufbau und Aufgaben. München und Berlin, 1931, стор. 57—61. У монографії Ф. Шнабеля «Німецькі історичні джерела та дослідження в новий час», що вийшла в тому ж році, історичні праці, написані в епоху Реформації (1500—1550 pp.), розглядаються автором поряд з актами, листами, хроніками, творами гуманістів та ін. Шнабель відзначає своєрідність дослідження порівняно з історичним джерелом, але ще більше підкреслює схожість між ними. Див. F. Schabel. Deutschlands geschichtliche Quellen und Darstellungen in der Neuzeit. Erster Teil. Das Zeitalter der Reformation 1500—1550, Leipzig und Berlin, 1931, стор. 238. Отто Штольц вважає джерелом лише ті дослідження, що ґрунтуються на втрачених пізніше документах. Див. O. Stolz. Zur Systematik der Geschichtsquellen — Mitteilungen des Österreichischen Instituts für Geschichtsforschung», Bd. 52, Heft 2—3, Innsbruck, 1938, стор. 125.

¹⁷ Цю ж думку, але в іншій формі, висловив і М. М. Тихомиров (Источниковедение СССР с древнейших времен до конца XVIII в., М., 1940, стор. 6—7).

¹⁸ Див., наприклад, И. Л. Шерман. Русские исторические источники X—XVIII вв., Харьков, 1959, стор. 3—4; В. И. Стрельский. Основные принципы научной критики источников по истории СССР, К., 1961, стор. 16—17; його ж. Джерелознавство історії СРСР. Період імперіалізму, К., 1958, стор. 13; його ж. Источниковедение истории СССР. Период империализма. Конец XIX в.—1917 г., М., 1962, стор. 12; М. К. Рожкова. Мой опыт работы с историческими источниками, журн. «История СССР», 1961, № 6, стор. 166—167.

якості джерела. Найчіткіше цю думку висловив М. М. Тихомиров у другому виданні свого підручника з джерелознавства «Один і той самий пам'ятник може бути як посібником так і джерелом»¹⁹.

Це питання слід розглянути докладніше. З одного боку, треба зупинитися на таких видах письмових джерел як мемуари і так звані «відомчі видання», а з другого,— на самому понятті історіографічного джерела.

Мемуари здавна розглядалися джерелознавцями як один з найпоширеніших видів історичних джерел. Вивчення класичних мемуарів давнини, таких як, наприклад, «Анабасис» Ксенофонта або «Записки про галльську війну» Ю. Цезаря стало епохою в розвитку джерелознавства. Серед російських історичних джерел мемуари займають також видне місце. Сказання іноземців про Російську Бологаву²⁰, життя протопопа Аввакума²¹, «Життя та пригоди Андрія Болотова, описані ним самим для своїх нащадків», «Минуле і думи» О. І. Герцена, «Записки караковця» І. О. Худякова, мемуари і спогади про В. І. Леніна, про Жовтневу революцію, про Велику Вітчизняну війну — ось приклади найрізноманітніших різновидностей мемуарної літератури.

Специфіка мемуарів як історичного джерела полягає в тому, що їх автор відображує факти, події та явища в тому вигляді, якими вони збереглися в пам'яті учасника, «нерідко із залученням документів, щоб доповнити ланки, яких невістачає»²². В цьому плані мемуарист зближується з істориком-дослідником.

Прагнучи до найбільшої точності та документальності розповіді, сучасні мемуаристи створюють праці, які не можна вже називати мемуарами у звичайному розумінні цього слова; тому й критики розглядають їх як «сплав мемуарів і документів»²³. Коли врахувати при цьому, що мемуари становлять один з розділів художньої літератури²⁴, який тісно стикається з публіцистикою, то можна прийти до обгрунтованого висновку, що мемуари стоять на межі наукового дослідження та історичного джерела. Це і джерело і дослідження разом, причому в різний час у різних авторів у мемуарах переважала то джерелознавська сторона, то, навпаки, дослідницька. Нерідко літературний талант автора переважає усе — відомі мемуарні трилогії С. Т. Аксакова, Л. М. Толстого, Максима Горького — мемуари і художній твір одночасно. Це все зовсім не позбавляє мемуари значення і смислу історичного джерела і лише ускладнює роботу джерелознавця. Він має спочатку встановити, що тут відноситься до галузі художньої вигадки або до галузі наукової творчості, а потім те, що становить власне відтворення у пам'яті автора фактів, подій та явищ, які не можуть знайти свого відображення в жодних інших джерелах, тобто показати джерелознавське

¹⁹ М. Н. Тихомиров. Источниковедение истории СССР. Выпуск первый. С древнейших времен до конца XVIII века. Учебное пособие, М., 1962, стор. 7.

²⁰ В. И. Ключевский. Сказания иностранцев о Московском государстве, Пг., 1918.

²¹ А. Н. Робинсон. Жизнеописание Аввакума и Епифания. Исследование и тексты. М., 1963.

²² М. Н. Черноморский. Работа над мемуарами при изучении истории КПСС, изд. 2-е, М., 1965, стор. 11; його ж. Мемуары как исторический источник. Учебное пособие по источниковедению истории СССР, М., 1959, стор. 7.

²³ Див., наприклад, В. Пельт. Семь незабываемых лет, «Литературная газета», 30 березня 1965 р. (рецензія на спогади І. Шкана «Семь лет с Горьким»).

²⁴ В. Кардин. Сегодня о вчерашнем. Мемуары и современность, М., 1961, стор. 58—81. Див. також М. Новикова. Мемуары и жизнь. Художественно-мемуарная литература о партийном подполье в годы Великой Отечественной войны. Критический очерк, Симферополь, 1957.

значення мемуарів як історичного джерела²⁵. В той же час деякі мемуари справедливо розглядаються історіографами як найважливіше історичне джерело і аналізуються поряд з власне історичними дослідженнями. Як зразок можна навести, хоча б, «Минуле і думи» О. І. Герцена²⁶.

Як приклад ще одного виду історичних джерел, що знаходиться на межі джерела та дослідження, можна навести так звані «відомчі видання». Про їхнє джерелознавське значення та важливість їхнього використання писали нещодавно Й. Ф. Гіндін та Л. Ю. Шепелев²⁷.

Історики, які використовували подібні «відомчі видання» в своїй роботі, розглядали їх, головним чином, як джерела²⁸.

Й. Ф. Гіндін і Л. Ю. Шепелев мають рацію, оцінюючи цей вид історичного джерела як дуже характерний для епохи капіталізму і, особливо, імперіалізму. Вони переконливо розкривають його велике джерелознавське значення, безсумнівно перевагу перед архівним діловодним джерелом. В той же час автори не заперечують і тісних зв'язків цього виду джерела з історичним дослідженням. Це — явище, що сплучає в собі риси джерела і дослідження одночасно. В історичному аналізі цього історичного джерела мають особливе значення перехресне співставлення його з іншими видами історичних джерел, що збереглися, встановлення меж редакторського втручання видавців і, як підсумковий висновок, — встановлення повноти і вірогідності цього виду джерел.

Аналізуючи ці ж «відомчі видання» з метою історіографічного вивчення, дослідник зверне головну свою увагу на такі факти, як вплив видання такого роду джерел на стан історичної науки на даному етапі, вплив їх на рівень знання про події чи явища, що вивчаються. Він мусять встановити місце «відомчих видань» у загальному колі джерел з тієї чи іншої теми, і, співставивши з дослідженнями, визначити, наскільки вони близькі до інших видів історичних джерел і дослідницьких праць.

Не слід вважати, що випадки близькості джерела з дослідженням обмежуються лише цими двома прикладами. Російська історіографія давно вже встановила, що такі види історичних джерел, як літописи, хронографи, деякі різновидності історичних повістей та інше, є не що інше, як історичні дослідження про минуле нашої батьківщини. Вчені з'ясували й методи роботи складачів літописів і прийоми створення

²⁵ А. А. Курносков. О мемуарах участников партизанского движения (1941—1945 гг.), «Источниковедение истории советского общества», М., 1964, стор. 310—319; його ж. Мемуары участников партизанского движения в период Великой Отечественной войны как исторический источник (опыт анализа мемуаров по истории Первой Бобруйской партизанской бригады). Труды Московского государственного историко-архивного института, т. 16, М., 1961, стор. 49—54.

²⁶ В. Е. Иллерицкий. Исторические взгляды А. И. Герцена. Очерки истории исторической науки в СССР, т. 1, М., 1955, стор. 391—393, 398—408 та ін.

²⁷ Й. Ф. Гиндин, Л. Е. Шепелев. Против некритического и произвольного использования архивных документов, журн. «История СССР», 1964, № 5, стор. 74—91; їх же. О некоторых недостатках использования архивных документов в исследованиях по истории СССР XIX — начала XX века. Проблемы архивоведения и источниковедения. Материалы научной конференции архивистов Ленинграда 4—6 февраля 1964 г., Л., 1964, стор. 263—282.

²⁸ В. И. Стрельский. Источниковедение истории СССР. Период империализма. Конец XIX в.—1917 г., М., 1962, стор. 177—382; Й. Ф. Гиндин. К истории концерна бр. Рябушинских. Материалы по истории СССР, вып. VI. Документы по истории монополистического капитализма в России, М., 1959, стор. 603—640; И. М. Пушкарёва. Статистические материалы как источник по изучению численного состава и социально-экономического положения различных категорий железнодорожников. Тезисы докладов научной сессии, посвященной истории рабочего класса России в период капитализма, Ростов-на-Дону, 1963, стор. 206—211.

художніх творів на тему про історичне минуле, встановили ті першоджерела, якими вони користувалися і т. ін. Одним словом, досить значна частина наших історичних джерел давно вже розглядається російською історіографією не тільки як історичні, але й як історіографічні факти²⁹.

З другого боку, не можна забувати й того, що будь-який історіографічний факт, починаючи з найпершої спроби усвідомити минуле і кінчаючи різноманітними історичними працями наших днів,— є одночасно й історичним джерелом, що характеризує наукове або суспільнополітичне життя свого часу³⁰. Інакше кажучи, історичні дослідження є джерело не тільки для історіографії, але й для історії взагалі. Історію суспільної думки початку XIX ст. не можна, наприклад, написати без характеристики «Истории государства Российского» М. М. Карамзіна; безумовно, праці В. І. Леніна є найважливішим джерелом з історії становлення марксистсько-ленінського світогляду в Росії наприкінці XIX ст.— на початку XX ст.

Отже, вже саме це не дає нам права різко протиставляти джерело дослідженню, оскільки останнє є частиною першого, більш загальною. Це протиставлення таке ж алогічне, як і поділ історичного матеріалу на так звані «залишки» та «традицію». Як будь-яка «традиція» є в той же час «залишком» своєї епохи, так і будь-яке дослідження є водночас джерелом для характеристики тієї епохи, в яку воно виникло. Подібно будь-якому історичному джерелу, дослідження відображує в своєму змісті та формі історичний процес свого часу і дає змогу вивчати минуле людського суспільства. Історичне дослідження по суті своїй нічим не відрізняється від звичайного оповідного (нарративного) історичного джерела, яке традиційно розглядається джерелознавством як один з найважливіших родів письмових історичних джерел. І в цьому відношенні М. М. Тихомиров абсолютно правильно відносить історичні праці до оповідних джерел, відмічаючи при цьому, проте, що історична подія, про яку в даній праці йдеться, дійшла до нас в опосередкованому (через свідомість автора історичної праці) вигляді³¹.

Нераціональність протиставлення джерела дослідженню може бути проілюстрована на багатьох прикладах. Величезна кількість джерел з історії стародавнього світу є не що інше, як звичайне історичне дослідження. Історичні праці Геродота, Фукидіда, Ксенофонта та інших більш пізніх грецьких та римських істориків є найважливішими джерелами з історії стародавнього світу і є чимало радянських істориків, що використали дослідження цих античних авторів як єдині джерела.

Історичні дослідження можуть бути джерелом для наступних історичних праць не лише в тих випадках, коли втрачені ті першоджерела, на яких вони були засновані. Більшість сучасних нам узагальнюючих монографічних і колективних праць мають у своєму складі розділи, написані не за першоджерелами, а за літературою, що передувала. Але

²⁹ Н. Л. Рубинштейн. Русская историография, М., 1941, стор. 18—50; Очерки истории исторической науки в СССР, т. I, М., 1955, стор. 48—168; Л. П. Черепнин. Русская историография до XIX века. Курс лекций, М., 1957, стор. 25—137; Историография истории СССР с древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции, М., 1961, стор. 25—77; А. И. Данилов и др. Историография, СИЭ, т. 6, М., 1965, стор. 511; М. В. Нечкина. История истории (Некоторые методологические вопросы истории исторической науки). История и историки, Историография истории СССР, М., 1965, стор. 6—23.

³⁰ В. А. Якубовский. О последовательном соблюдении «видового» принципа в построении курса источниковедения, журн. «Новая и новейшая история», 1962, № 5, стор. 99.

³¹ М. Н. Тихомиров. Источниковедение истории СССР. Выпуск первый. С древнейших времен до конца XVIII в. Учебное пособие, М., 1962, стор. 7—8.

коли все дослідження використовує як джерело лише таку літературу, то воно не має наукового значення. Такі праці мають право на існування як популярні твори.

Отже протиставляти слід не історичні джерела та історичні праці, а першоджерела та історичні дослідження. Але, щоб повніше розкрити цю думку, слід попередньо з'ясувати, що ми розуміємо під першоджерелом.

Найповніше і докладніше це питання розроблено С. М. Біковським, який відмінною рисою першоджерела вірно вважав те, що воно незалежно і хронологічно перше, порівняно з іншими пам'ятниками, що дійшли до нас, відобразило той чи інший історичний факт, подію чи явище або ж хоч будь-яку деталь історичного факту, події, явища³².

З цього визначення випливає, що багато історичних джерел (у тому числі й історичні праці) у свою чергу ґрунтуються на інших джерелах, що виникли раніше. Завдання джерелознавського аналізу в тому й полягає, щоб, визначаючи походження і склад історичного джерела, виявити ті першоджерела, на яких ґрунтується це джерело, знову проаналізувати для переконання в тому, що досліджуване історичне джерело не внесло у використане ним першоджерело будь-яких спотворень.

Торкаючись важливих проблем теоретичного джерелознавства, співвідношення джерела та дослідження має ще один суто практичний бік: воно ще раз ставить питання про техніку та етику наукової праці і використання раніше виданої літератури. Питання це, порушене у вищезгаданих працях М. К. Рожкової, Й. Ф. Гіндіна та Л. Ю. Шепелева, набуває особливого значення в світлі співвідношення джерела і дослідження. Джерелознавський аналіз історичного дослідження — необхідна і обов'язкова фаза роботи кожного дослідника. Лише визначивши різні джерела історичної праці і виявивши першоджерела дослідження, можна визначити, що нового вніс дослідник для вирішення тієї чи іншої проблеми, чи вірно він інтерпретував вихідні першоджерела, які нові завдання стоять перед тим, хто знову береться за вирішення тих самих чи близьких проблем. І в тому разі, коли джерелознавець визначить істинну частку праці вчених, що передували в розробці цієї проблеми, аналізі та інтерпретації першоджерел, обов'язок і етика наукового працівника зобов'язують його до того, щоб посилатися на праці своїх попередників, а не на архівні першоджерела, які вже давно стали надбанням науки. Лише ця найсуворіша вимога підійме на належну висоту історіографію як науку. Водночас це може допомогти повніше й виразніше виділити те нове, що вносить останній дослідник у вирішення тієї чи іншої проблеми. А новизна та самостійність дослідження полягають не тільки і не стільки в залученні нових архівних першоджерел, скільки в принципово іншому підході до вже відомих джерел, фактів, подій, явищ, у гостроті джерелознавського аналізу, в широті та систематизації узагальнення, у глибині та оригінальності розкриття в джерелі відображення об'єктивної історичної дійсності.

³² С. Н. Быковский. Назв. праця, стор. 29. Слід відзначити, що автор вживає лише термін «історичні джерела», поділяючи їх на «джерела взагалі» та на «джерела в спеціальному смислі». Наряд, чи запропонована ним термінологія може бути прийнята без застережень.

В. С. ГОРСЬКИЙ

ДЕЯКІ ПИТАННЯ МЕТОДОЛОГІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ КУЛЬТУРНИХ ВЗАЄМОВІДНОСИН

(на матеріалах історії українсько-болгарських культурних взаємин)

Однією з особливостей розвитку наук на сучасному етапі є перехід від аналізу окремих елементів та їх властивостей до дослідження складних систем взаємозв'язків. Це повною мірою стосується славістики. Серед інших проблем, що сьогодні цікавлять істориків-славістів, є питання культурних взаємин між слов'янськими народами.

Розробка цього питання ведеться не лише вченими-марксистами, а й багатьма буржуазними дослідниками. Ось чому спеціальний аналіз з позицій марксистсько-ленінської філософії методологічних принципів дослідження культурних взаємин має актуальне значення.

Однією з головних проблем, яка повинна розглядатись в зв'язку з аналізом методології дослідження культурних взаємин, є питання системи.

Загальне визначення системи характеризує її як певну (кінцеву) множинність взаємозв'язаних елементів, що являють собою цілісність. Пізнання системи можливе лише з урахуванням усіх взаємозалежностей елементів та зв'язків між ними.

Під елементом системи культурних взаємин розуміються певні явища культури або творча спадщина окремих діячів. Необхідною умовою, без якої елемент не може вступити до системи взаємозв'язків, є типологічна схожість його з іншими елементами, схожість, яка визначає аналогічний характер всіх явищ культури, що взаємодіють. Типологічна схожість елементів визначається багатьма факторами. Серед них визначальним є спільність умов економічного, суспільного розвитку, що викликає до життя аналогічні потреби, які реалізуються в певних культурних цінностях. Чим більше спільних умов, що об'єднують дані народи, тим значніша міра аналогічності кожного елемента системи зв'язків, міцніші і багатогранніші взаємини між елементами. Широке поле діяльності розкривається перед дослідником міжслов'янських культурних взаємин саме тому, що дуже багато факторів визначають аналогічність певних явищ культури різних слов'янських народів. Спільність походження, мовна спорідненість, близькість історичної долі слов'янських народів — все це зумовило глибоку типологічну схожість між явищами культури цих народів.

Марксистсько-ленінській методології чуже вульгаризаторське уявлення про те, що нібито існують активні елементи системи, від яких надходить інформація, що бездумно сприймається іншими, пасивними елементами її. Насправді ж одна і та ж інформація, що сприймається різними елементами системи обов'язково до певної міри змінюється кожним з них, відповідно до власної специфіки.

Дослідник історії українсько-болгарських літературних взаємин другої половини ХІХ ст. може спостерігати, на перший погляд, дивне явище. Відоме шевченкове «Послання Шафарикові» ми зустрічаємо в перекладі діячів з різними ідейними поглядами. Цей твір перекладає представник революційно-демократичного табору Любен Карелов і Райко Жинзіфов, який перебував під впливом російського слов'яно-

фільства. Переклад здійснюється з оригіналу, надрукованого в журналі «Основа», який теж був далекий від революційно-демократичної ідеології.

Однак палкий заклик до єднання слов'ян, який відображено в названому творі, має різну інтерпретацію в творчості кожного перекладача. Якщо Любен Каравелов пов'язує ідею єднання слов'ян з закликом до революційної боротьби, розглядає її як частину проблеми інтернаціональної єдності пригноблених у боротьбі проти визискувачів, то слов'янофільська інтерпретація цього ж заклику вела до протиставлення слов'ян іншим народам, до проповіді класового миру в межах слов'янської співдружності.

Активність елемента знаходить свій прояв не лише в характері переробки інформації у відповідності з власною специфікою, а й у доборі елемента до сприйняття всього потоку інформації, що надходить до нього.

Характерне з цієї точки зору співставлення тематичного спрямування в аналізі та обробці зразків болгарського фольклору двома визначними українськими фольклористами кінця минулого століття М. Драгомановим та І. Франко. У М. Драгоманова тематичне спрямування фольклору досить обмежене. Серед його численних розвідок тяжко знайти аналіз гайдуцького фольклору, що становить одну з найцікавіших сторінок болгарської народної творчості, і навпаки, всі народні пісні, які перекладає з болгарської Ів. Франко, стосуються саме цього циклу. Цей вибір — не випадковий, він зумовлений перш за все світоглядом діяча.

Таким чином, активний характер кожного елемента системи дозволяє розглядати зв'язки між ними як взаємодію. Адже явище культури, що зазнає певного впливу, не лише саме змінюється в процесі засвоєння інформації, але видозмінює цю інформацію. Сказане повною мірою стосується й несинхронних, різночасових зв'язків.

Кожна епоха засвоює культурні надбання минулого у відповідності з характером естетичного сприйняття, чим по суті видозмінює ті явища культури минулого, з якими вона взаємодіє, все ширше розкриває художні особливості творчості діяча культури минулого. Адже лише ХХ ст. принесло дійсне визнання генія Шекспіра й нове розуміння його:

«Века прошли, пока он целым миром
Был в звание Шекспира возведен».

І Козінцевський «Гамлет», наприклад, є, по суті, новий твір, який подібне звучання міг набути лише в наші дні.

Елементи не вичерпують собою склад системи. Типологічна схожість в явищах культури створює тільки можливість до утворення системи взаємозв'язків, що перетворюється в дійсність лише при наявності каналу, яким здійснюється зв'язок. Функцію каналу в системі культурних взаємин виконують певні торговельні, політичні та інші стосунки, територія, де здійснюється культурний взаємообмін, діяч, що виступає популяризатором, дослідником культурних надбань іншого народу, тощо.

Характер каналу часто визначає зміст і обсяг тієї інформації, що надходить від одного елемента до іншого. Рівень знайомства з творчістю письменника якоїсь країни значною мірою залежить від перекладу і дослідження його творчості. Перекладачі й дослідники творчості певного діяча літератури, виступаючи у функції каналу, яким здійснюється культурний зв'язок, великою мірою визначають не лише обсяг інформації, що надходить, а й характер розуміння творчості

письменника в цілому. Таким чином, у системі взаємозв'язків необхідно враховувати особливості того явища, яке виступає у функції каналу системи взаємозв'язків. Отже, канал — це друга складова частина системи взаємозв'язків, що потребує спеціального вивчення.

Досліджуючи культурні взаємини між прогресивними демократичними діячами України і Болгарії в другій половині XIX ст., ми можемо спостерігати рух, зміну відцентрового і доцентрового спрямування взаємозв'язків.

У 50—70 роки діячі болгарської культури, відбиваючи зростання політичної активності народу, який підіймався на боротьбу за повалення турецького ярма, інтенсивно засвоюють кращі надбання української революційно-демократичної прогресивної культури, і зокрема спадщини Т. Г. Шевченка, що виступає центром, до якого спрямовано зв'язки в системі українсько-болгарських культурних взаємин. А остання чверть XIX ст. характерна зростанням інтересу українських прогресивних діячів до кращих надбань болгарської передової культури. Згадайте хоч би переклади на українську мову з болгарської, здійснені П. Грабовським, І. Франком, діяльність І. Франка по пропаганді та дослідженню болгарської культури, роль Болгарії в творчій долі Л. Українки і, нарешті, праці Драгоманова в останній, болгарський період його життя.

Необхідно також відзначити, що коли ми говоримо про те чи інше явище культури як центр системи взаємин, обов'язково треба підкреслити аспект, під кутом зору якого досліджується дана система. Адже із зміною аспекту дослідження цілком можлива і зміна явища, що розглядається як визначальне в системі. Для дослідника системи взаємозв'язків має також значення вивчення характеру зв'язків, напряму їх, розташування елементів системи. З цим пов'язане питання про визначальний елемент системи взаємозв'язків.

Звичайно, всі елементи, що входять до складу системи зв'язків, єдині в своїй активності, немає абсолютно пасивного елемента системи. Але міра активності їх не однакова. Система завжди організується навколо одного або кількох елементів, які найповніше відбивають характерні риси її в цілому. Таким чином, у системі взаємозв'язків можна виділити її центр і периферію. Центром у системі прогресивних культурних взаємозв'язків є діяч або ідейний напрям суспільної думки, що представляють в дану епоху найпередовіші сили суспільного розвитку. Визначення центру в системі культурних взаємин має велике значення для дослідника, оскільки воно й формує систему загалом, визначає в найбільш завершеній формі характерні ознаки системи.

Одним з факторів, що сприяє виявленню центру в системі міжнародних зв'язків, є визначення центру прогресивного життя світу, який не залишається незмінним, а пересувається залежно від того, в діяльності якого народу на даному етапі сконцентровані найбільш прогресивні сили розвитку людства. В зв'язку з цим в історії науки спостерігається характерний рух представників наукової думки до цього центру з тих районів, що виступають як реакційна сила, яка гальмує поступовий розвиток суспільної думки.

«Змушене бродяжництво,— писав Б. Рассел, відзначаючи це явище,— судилося вченим багатьох епох. У початковий період грецької філософії багато філософів були втікачами із Персії, в останній її період вони стали втікачами до Персії. В V столітті... вчені тікали з Галії на острови, на захід від Шотландії, щоб врятуватись від германців. В IX ст. вони тікали з Англії та Ірландії назад, щоб врятуватись

від скандинавців. У наші дні філософам Німеччини доводиться тікати навіть ще далі на Захід, щоб врятуватись від своїх же власних співвітчизників. І хто знає, чи мине такий же довгий строк, поки вони бігтимуть у зворотному напрямку»¹.

Ці слова були сказані в період другої світової війни. Але вже значно раніше багато далекоглядних діячів західної культури чітко визначали й той центр, до якого спрямовується прогресивний розвиток наукової думки людства. В листі від 2 травня 1918 р. Ромен Роллан про долю Франції писав:

«Протягом віків ми тримали дійсно інтелектуальну першість на Заході, і якщо ми здаємо позиції — значить і весь Захід здає їх. Ми майже нічого не знаємо про живу Німеччину, про живу Італію, нічого про величезний слов'янський світ, а він один в Європі дає сьогодні нові форми мистецтва і думки...»².

Визначення точок відцентрового й доцентрового спрямування зв'язків у системі досить важливе для дослідника. Аналіз центра, до якого скеровано напрямок зв'язків, дозволяє визначити найхарактерніші риси системи в цілому, наочно спостерігати сам процес культурних взаємозв'язків.

Одна з найважливіших проблем, що постає перед дослідником культурних міжнародних взаємин, є питання діалектики національного та інтернаціонального, які марксистсько-ленінська методологія розглядає в діалектичній єдності. В цій проблемі значне місце посідає питання традиції.

Традиція в культурних взаємозв'язках виступає як фактор, що забезпечує спадкоємність у народі, як елемент сталості в процесі розвитку культури.

Рух пізнання — дуже суперечливий. Кожне нове знання, нова культурна цінність виникає як заперечення існуючих уявлень і лише багаторазово повторюючись і одержуючи нові підтвердження в суспільній практиці, задовольняючи потреби суспільства, що виникають у процесі практики його, воно перетворюється в ересі в аксіому.

Але заперечення культури попередньої епохи аж ніяк не означає відкидання її. Дуже добре ця думка висловлена в «Філософських зошитах» В. І. Леніна: «Не голе заперечення, не пусте заперечення, не скептичне заперечення, вагання, сумнів характерні та істотні в діалектиці, — яка, безперечно, має в собі елемент заперечення і до того ж як найважливіший свій елемент, — ні, а заперечення як момент зв'язку, як момент розвитку, з вдержанням позитивного, тобто без всяких вагань, без всякої еkleктики»³.

Завдяки традиції людина, певна соціальна група, народ залучається до надбань, нагромаджених у процесі розвитку попередніх поколінь. Традиція утримує не лише те, що несе в собі елемент абсолютної істини і передається в скарбницю духовних цінностей наступних поколінь, але разом з тим і те, що відбивало певний рівень економічного, політичного життя суспільства на даному етапі розвитку і переборюється наступними поколіннями. Кожне нове покоління не може залишатись в межах існуючої традиції, разом з тим воно не відкидає її, беручи від неї історичний ґрунт, на якому й протікає процес оновлення, процес творення нових культурних цінностей.

Традиція забезпечує сприйняття й усвідомлення не тільки старого

¹ Б. Рассел. История западноевропейской философии, М., 1959, стор. 418.

² Р. Роллан. Дневник военных лет, журн. «Иностранная литература», 1955, № 1, стор. 152.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 38, стор. 209.

повим, але й це нове стає зрозумілим, лише коли воно спирається на традицію.

«Ідея традиції,— пише аргентинський марксист Е. Агості в своїй праці «Нація і культура»,— повинна бути прийнята як необхідна культурна спадковість народу, без якої він у потворному сирітстві опинився б поза історією. Але ця спадковість активна, а не пасивна. Вона являє собою безперервний органічний розвиток, без якого народу загрожувала б перспектива опинитись поза конкретною історією свого реального часу, майже скам'янілим»⁴.

Саме таке розуміння традиції характерне для митців, що стоять на позиціях марксистсько-ленінської естетики.

«Велика різниця,— пише Ю. Пименов,— між традицією і традиційністю: традицією справжній митець користується з позицій свого суспільства і свого часу, приймаючи її як живу бесіду, як вихідну точку до руху й розвитку. Традиційність же тримає митця в здавна звичному і тому невірному для нових почуттів, для нового часу»⁵.

Заклик до творчого використання й розвитку національної традиції — ось що характеризує єдино науковий підхід до розв'язання цієї проблеми. Він нічого спільного не має з метафізичним протиставленням традиції і оновлення, що характерне методології сучасної буржуазної науки.

Один з представників екзистенціалізму — дуже поширеного суб'єктивно ідеалістичного напрямку в сучасній буржуазній філософії — М. Хайдеггер твердить, ніби те, що ми сприймаємо як традиційне, засвоюється нами нетворчо, механічно. Він абсолютизує консервативний бік традиції, розглядаючи її як гальмо на шляху творчого мислення, закликає до звільнення від традицій взагалі. А це веде до крайнього суб'єктивізму, по суті, до відмовлення від усього, що нагромадила культура протягом усієї історії людства. Вся попередня культура в системі поглядів Хайдеггера визначається багатозначною категорією «ніщо». І не лише попередня, а сучасна культура кожного народу розглядається ним як абсолютно ізолювана, принципово непізнана для інших народів. Він заперечує можливість взаємозв'язків між культурою народів взагалі.

Намагаючись обґрунтувати це положення, Хайдеггер створює своєрідну концепцію лінгвістичного ірраціоналізму. Культурна творчість, з його погляду,— перш за все мовна творчість, що є первинною формою самовиразу особи. Найдосконаліший переклад може дати лише раціональне, загальновідоме, а це за Хайдеггером «недійсне», «невихідне», бо основа дійсного те, що не піддається раціоналізації, що ніколи не може стати здобутком усіх, а лишається глибоко особистим. Як бачимо, Хайдеггер не лише заперечує можливість міжнародних культурних взаємин, а й взаємин взагалі, оскільки кожен діяч повинен творити й власну мову, що не піддається ніякому перекладу. Ця думка дуже яскраво висловлена близьким до нього за своїми поглядами іспанським філософом Ортега-і-Гассет. «Мислитель,— пише він,— перебуває в досить драматичній ситуації відносно мови. Адже мислитель — це той, хто відкриває дійсності, яких досі ніхто не бачив. А мова складається лише із знаків, що позначають речі, які всі бачили і знають... Як же повинен висловити мислитель те, що бачив лише він? І сказати це не лише іншим, але вперше самому собі? Бачення, яке він ще не сформував,... є недосконале бачення, є бачення лише наполовину. Мислитель не має іншого виходу, крім створення собі мови, щоб зро-

⁴ Э. Агості. *Нация и культура*, М., 1963, стор. 118.

⁵ Ю. Пименов. *Искусство жизни или «Искусство ничего»*, М., 1964, стор. 82.

бити себе зрозумілим самому собі»⁶. Ірраціоналізм, суб'єктивізм — ось той результат, до якого приводить екзистенціалістське заперечення традиції, як необхідного елемента й основи оновлення.

Ідентичний зміст має і концепція «локальних цивілізацій» Шпенглера-Тойнбі, що проголошує існування замкнених співіснуючих локальних цивілізацій, які розвиваються незалежно одна від одної відповідно до своїх специфічних законів. Суть концепції Шпенглера полягає у визнанні, що кожна культура неповторна, індивідуальна і незбагнена для інших.

Не варто докладно зупинятись на викладі суті концепції А. Тойнбі, яка майже тотожна поглядам Шпенглера. Це, до речі, підкреслює і сам Тойнбі⁷.

Тяжко було заперечувати наявність зв'язків між цивілізаціями на початку ХХ ст., але в середині його — це взагалі неможливо. Тому Тойнбі змушений визнати наявність контактів між ними, які він розуміє як «радіоактивне випромінювання» елементів культур, взаємопроникнення їх, але сила проникнення випромінювання культури обернено пропорціональна її культурній цінності. Таким чином, найбільш суттєве лишається непізнаним для інших цивілізацій, проникає лише те, що на поверхні, що має найменшу цінність.

Подібна позиція поділяється і дослідниками історії міжслов'янських взаємин з табору українських буржуазних націоналістів. Абсолютизуючи національні традиції, відкидаючи момент інтернаціонального, вони проголошують існування ірраціонального «духу» нації, національного характеру, який розглядається як первинне, визначальне в духовній історії нації. Не конкретно-історичні умови життя нації визначають специфічні риси її характеру, а «можемо навіть сказати,— пише Дм. Чижевський,— що народний характер вибрав для себе те із історичних подій, що якраз відповідало його еству»⁸. Звідси випливає заперечення взагалі можливості існування органічних зв'язків між слов'янськими народами: «Результати вивчення взаємовпливу слов'янських літератур, на жаль, дуже незначні,— писав Чижевський 1952 р.,— хоча їх і можливо в деяких випадках встановити з достатньою визначеністю. Узагальнюючу картину навряд чи можна одержати»⁹.

Особливо, звичайно, Чижевський прагне довести ворожість національного характеру українського і російського народів. І в цьому він зустрічає підтримку українського буржуазного націоналіста М. І. Мандрики, який в 1956 р. у Вінніпегу (Канада) видав брошуру «З болгарсько-українських літературних взаємин (вплив Шевченка на болгарську поезію)».

Головна ідея цієї брошури — визнання непримиренності і докорінної ворожості українського і російського народів, їх культури взагалі. Ця ідея, в основі якої не важко розглядіти вияв давньої реакційної політичної тенденції українського буржуазного націоналізму до розриву українського народу з братнім російським народом, і є методологічною основою дослідження. Для Мандрики можлива лише одна альтернатива — або Шевченко, або діячі російської культури. Так він і змальовує вплив Шевченка на болгарську культуру, зазначаючи, що до 1877—1878 рр., коли Болгарія вела боротьбу за національне визво-

⁶ Див. П. П. Гайденок. *Екзистенціалізм и проблемы культуры*, М., 1963, стор. 92.

⁷ А. J. Тойнбі. «*Civilization on. Trail*», 1948, New York, стор. 10.

⁸ Дмитро Чижевський. *Нариси з історії філософії на Україні*, Прага, 1931, стор. 17.

⁹ D. Čižewski. *Outline of Comparative Slavic Civilization*, v. I, American Academy of Arts and Science, Boston, Massachusetts, стор. 131.

лення, Шевченко користується найбільшою популярністю там, але після звільнення від турецького поневолення ситуація змінилась: «В цей час про великого поета України болгари ніби забувають (за винятком «дядо» Славейкова), а натомість підпадають під вплив російської літератури держави-«визволительки»¹⁰.

Але відомо, що Шевченко ніколи не «забувався» в Болгарії протягом останнього століття (про це свідчать ґрунтовні дослідження О. Шпильової, Сімеона Русакієва, що вийшли останнім часом)¹¹. Популярність Шевченка не виключала, а йшла в єдиному руслі з впливом кращих представників російської культури.

Не витримує ця концепція критики і з філософської точки зору. Адже твердження про специфіку культури певної нації не знімає питання про її інтернаціональне значення. В. І. Ленін підкреслював, що «інтернаціональна культура не безнаціональна»¹².

Національна культура являє собою не що інше, як особливий вияв всезагального, що й обумовлює можливість міжнаціонального спілкування. Національна особливість культури того чи іншого народу не віддаляє його від інших народів, а передбачає єднання їх культур. У процесі цього спілкування відбувається взаємозбагачення національних культур, взаємопроникнення їх. «Бідна та народність,— писав В. Г. Белінський,— що піклується про свою незалежність при всякому дотикові з іншою народністю»¹³.

Метафізичний підхід у розумінні співвідношення національного та інтернаціонального, абсолютизація моменту національного за рахунок ігнорування інтернаціонального, характеризують сучасні буржуазні націоналістичні концепції. Подібні концепції найпопулярніші у колах сучасних компаративістів, які беруть їх на озброєння як методологію дослідження.

Для дослідника культурних взаємозв'язків велике значення має не лише визначення принципів позицій у підході до аналізу об'єкта дослідження, а й визначення тієї точки в історії взаємозв'язків, починаючи з якої найраціональніше вести дослідження.

Найплodотворнішим буде аналіз системи тоді, коли в житті нації спостерігається максимальна активність, в період значних соціальних зрушень. Адже саме тоді виникають нові теорії, концепції, які вступають у боротьбу з віджилим консервативним і саме тоді спостерігається найінтенсивніший розвиток взаємозв'язків.

Можливість визначити ці точки дає марксистсько-ленінська методологія періодизації історії розвитку суспільства. Вихідною позицією при розв'язанні цього питання є визнання закономірного розвитку суспільства, що йде не по прямій, висхідній лінії, а нібито кругами, які наближаються до спіралі. Цю думку, яку свого часу висловив Гегель, особливо підкреслював В. І. Ленін, конспектуючи його «Історію філософії»¹⁴. Кожний великий круг на цій спіралі являє собою відносно замкнену систему культурних цінностей. Критерієм для визначення того відрізка часу, в межах якого створюється ця система, є поняття суспільно-економічної формації, що характеризується певними вироб-

¹⁰ М. І. Мандрика. «З болгарсько-українських літературних взаємин (вплив Шевченка на Болгарську поезію)», Вінніпег, 1956, стор. 12.

¹¹ Олена Шпильова. Т. Г. Шевченко і болгарська література, К., 1963; Сімеон Русакієв. Тарас Шевченко и българска литература, София, 1964.

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 8.

¹³ В. Г. Белінський. Полное собрание сочинений, т. 7, М., 1955, стор. 436.

¹⁴ Див. В. І. Ленін. Философские тетради, стор. 231; Гегель, Соч., т. IX, стор. 32.

ничими відносинами, які визначають характер і зміст духовного життя суспільства.

Але розвиток не припиняється і в межах даної формації. Він іде по шляху нагромадження елементів, характерних даній системі. Поряд з цим у межах формації зароджуються елементи, що вимагають створення нової, більш якісно високої системи, що неминуче прийде на зміну існуючої. До певного часу вони існують у деформованому вигляді, але згодом, коли система вичерпає себе, коли всі елементи, характерні для неї, досягають найвищого розквіту, нове в межах системи створює уклад, вступаючи в боротьбу з існуючою формацією. Починається процес регресу, розпаду існуючої системи, переходу до нової, більш високорозвиненої формації.

Цей час особливо важливий для дослідника ідейних взаємин, оскільки саме тоді максимально зростає активність громадського життя.

Час розвитку в межах суспільно-економічної формації і час переходу від однієї до іншої формації можна визначити категорією епохи. Саме в такому розумінні ми говоримо про «епоху капіталізму», «епоху соціалізму», про Відродження як культуру епохи переходу від феодалізму до капіталізму.

Відрізок часу, що становить частину історичного процесу в межах епохи, який характерний особливими відмінами від попереднього або наступного, визначається категорією «період». Так, наприклад, у Програмі КПРС відзначається, що «на зміну періодові більш-менш плавного поширення капіталізму по всій земній кулі пройшов стрибкоподібний, катастрофічний розвиток...»¹⁵

І нарешті, необхідно визначити також розвиток у межах даного періоду і епохи, що проходить ряд етапів, які є виразом індивідуальних особливостей руху в даному періоді. Етап — це окремий момент в історичному розвитку.

Таким чином, під час періодизації культурних взаємин, дослідник, на наш погляд, повинен визначити принаймні такі категорії, як епоха, період, етап.

¹⁵ Програма КПРС, Держполітвидав України, К., 1962, стор. 24.

Повідомлення

Ю. О. КУРНОСОВ

УЧАСТЬ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ УКРАЇНИ В ГРОМАДСЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

У наш час поряд із створенням матеріально-технічної бази комунізму відбувається процес формування нових, комуністичних суспільних відносин, складається характер людини комуністичного суспільства. Характерною рисою нашої сучасності, яскравим виявом зрослої трудової активності і політичної свідомості трудящих є не тільки їх щира праця з службового обов'язку, а й за покликанням серця — праця на громадських засадах, що охоплює все нові галузі виробничої діяльності й життя радянських людей, все більше число трудящих, які вирішують складні й відповідальні завдання. Саме ці завдання визначила перед радянським народом у період будівництва комунізму Програма КППС: «Всебічне розгортання і вдосконалення соціалістичної демократії, активна участь усіх громадян в управлінні державою, в керівництві господарським і культурним будівництвом, поліпшення роботи державного апарату і посилення народного контролю над його діяльністю»¹.

Громадські засади в роботі трудящих — ці живі паростки нового — рясно зіійшли й серед людей розумової праці. Багато представників інтелігенції у вільний від роботи час працюють у партійних, радянських, громадських організаціях, своїм знанням і досвідом сприяють максимальному прискоренню технічного прогресу, ведуть активну роботу на ідеологічному фронті.

Одним з важливих завдань, поставлених у Програмі та Статуті КППС, є найширше залучення комуністів до роботи в партійних органах. Громадські засади у партійній роботі порівняно широко запроваджувалися на Україні ще й до прийняття Програми КППС. Так, наприклад, на вересень 1961 р. у парткомітетах Донецької області працювало 990 позаштатних інструкторів та багато інших позаштатних комісій і рад². Після XXII з'їзду партії партійна організація України в розвитку громадських засад у партійних органах домоглася значних успіхів. Якщо на кінець 1961 р. в роботі партійних комітетів республіки в порядку громадської діяльності брало участь понад 55 тис. чоловік, що вчетверо більше кількості штатних працівників партійного апарату, то на кінець 1962 р. число громадських працівників перевищило 85 тис. добровольців. При партійних комітетах наприкінці 1962 р. діяло близько 1300 позаштатних відділів, понад 2200 комісій, близько 800 рад з різних питань партійної роботи тощо³. Ці цифри — яскраве свідчення того, як відновлення лєнінських норм партійного життя сприяє зростанню творчої ініціативи і самодіяльності комуністів.

Як правило, до громадських органів залучаються люди, які мають досвід партійної і радянської роботи, володіють необхідними спеціальними знаннями. Більшість громадського активу при партійних комітетах — спеціалісти промисловості, науки, культури, освіти. Вони, не рахуючись з часом, без будь-якої винагороди свідомо виконують свій партійний і громадський обов'язок, допомагають партійним комітетам вивчати конкретні питання господарства, ідеологічної або організаційної роботи, виконувати прийняті рішення.

Велику й корисну роботу проводить інтелігенція в комісіях і радах з ідеологічної роботи, допомагаючи партійним органам, пропагандистам, лекторам, доповідачам, агітаторам кваліфікованими консультаціями, організацією теоретичних конференцій, проведенням семінарів, створенням на громадських засадах кабінетів і будинків політичної освіти тощо. У тому, наприклад, що недільні читання, вечори трудової слави, різні конференції та тематичні вечори набули великої популярності серед трудивників м. Олександрії Кіровоградської області, — чимала заслуга інтелігенції міста, яка входить до складу ідеологічної комісії міськкому партії. На

¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1961, стор. 89.

² Партійний архів Донецького обкому КП України, ф. 326, оп. 41, од. зб. 5, 1961 р., арк. 267.

³ Розвивати і зміцнювати громадські начала, журн. «Комуніст України», 1962, № 11, стор. 6.

рахунку комісії чимало інших добрих справ⁴. Для піднесення рівня ідеологічної роботи багато робить інтелігенція м. Одеси⁵.

На початку розвитку громадських засад у партійній роботі мали місце певні недоробки, недоліки. Деякі партійні комітети мало залучали до участі в позаштатних відділах і комісіях спеціалістів промисловості, будівництва, працівників науки, культури. Та поступово ці вади виправлялися. Так, на одному з засідань бюро Снявського райкому КП України на Закарпатті особливу увагу було звернено на необхідність залучення до позаштатної роботи в райкомі спеціалістів промисловості та сільського господарства⁶.

Незважаючи на окремі недоліки, розгортання в республіці громадських засад у партійній роботі й участь у цьому спеціалістів різних галузей народного господарства, культури, науки, освіти має величезне значення для дальшого поліпшення всього партійного, господарського й культурного життя.

Серйозні завдання в громадській роботі постали перед інтелігенцією республіки в зв'язку з відновленням ленінських принципів партійно-державного контролю. Листопадовий Пленум ЦК КПРС (1962 р.) прийняв постанову реорганізувати систему контролю в країні, поклавши в її основу ленінські вказівки про з'єднання партійного і державного контролю, створення системи єдиного постійно діючого контролю з участю в ньому широких мас трудящих⁷. Створені після Пленуму комітети партійно-державного контролю за своїм складом і характером діяльності — справді громадські органи. Позаштатних інспекторів у них в 34 рази більше, ніж штатних працівників. Досить зазначити, що в районній ланці партдержконтролю працює лише один штатний працівник⁸. Великий загін радянської інтелігенції активно працює в групах і постах сприяння партдержконтролю. У 1963 р. на підприємствах, в установах і організаціях Закарпатської області діяло 1322 групи і 1525 постів сприяння органам партдержконтролю. З 17 тис. добровольців-контролерів, які працювали там, значну частину становили спеціалісти різних галузей народного господарства⁹. На початок 1965 р. на Україні налічувалося понад 155 тис. груп і постів, де працювало 1 млн. чоловік досвідчених спеціалістів, новаторів виробництва, учасників руху за комуністичну працю¹⁰. Отже, один з основних ленінських принципів побудови партійно-державного контролю — його масовість — на Україні здійснюється досить успішно.

Робота всіх ланок партійно-державного контролю також будується на основі ленінських вказівок: *«Перевіряти людей і перевіряти фактичне виконання діла — в цьому, ще раз в цьому, тільки в цьому тепер суть всієї роботи, всієї політики»*¹¹. Творчо розвиваючи ці ленінські вказівки стосовно до наших днів, Комуністична партія вважає найважливішим завданням органів партдержконтролю подання допомоги партії і державі у виконанні Програми КПРС, в організації систематичної перевірки виконання директив партії та уряду, в подальшому удосконаленні керівництва комуністичним будівництвом, в додержанні партійної і державної дисципліни та соціалістичної законності¹². У Положенні про групи і пости сприяння комітетам партдержконтролю, розробленому Комітетом партдержконтролю ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР, записано, що головним у роботі груп і постів сприяння є не тільки викриття недоліків, а насамперед, боротьба за їх усунення і попередження¹³.

Народні контролери України, серед яких багато представників інтелігенції, в центр своєї уваги поставили питання виробництва. Вони уважно вивчають причини відставання окремих господарств, виявляють резерви підвищення продуктивності праці і зниження собівартості, поліпшення якості продукції, контролюють, як додержується режим економії, чи економно витрачаються сировина, матеріали, електроенергія, гроші, як ведеться боротьба з втратами на збиранні врожаю і т. ін. Так, на Дарницькому шовкокомбінаті допускалися величезні виробничі витрати — близько 300 тис. крб. на рік. Дарницький районний комітет партдержконтролю, за-

⁴ Ф. Мартінов. Громадські начала в партійній роботі, журн. «Комуніст України», 1962, № 4, стор. 45, 46.

⁵ Л. Гладка. Ентузіасти, газ. «Радянська Україна», 18 листопада 1964 р.

⁶ Партійний архів Закарпатського обкому КП України, протокол № 26 засідання бюро обкому 4 січня 1961 р., арк. 16.

⁷ Постанова Пленуму ЦК КПРС від 23 листопада 1962 р., газ. «Радянська Україна», 24 листопада 1962 р.

⁸ А. Маленкин. Чему учит первый опыт, журн. «Коммунист», 1964, № 6, стор. 75, 76.

⁹ Партійний архів Закарпатського обкому КП України, протокол № 11 11-ї обласної партконференції, 27 листопада 1963 р., арк. 59.

¹⁰ Статут народних контролерів, журн. «Блокнот агітатора», 1965, № 1, стор. 32.

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 191.

¹² Постанова Пленуму ЦК КПРС від 23 листопада 1962 р., газ. «Радянська Україна», 24 листопада 1964 р.

¹³ Статут народних контролерів, стор. 32.

цікавившись цією справою, створив комісію з досвідчених інженерів, економістів, фінансових працівників. Вони не тільки виявили причини такого становища, а й допомогли розгорнути на комбінаті рух за використання резервів на кожному робочому місці, за економію сировини і матеріалів, за честь фабричної марки¹⁴.

Отже контролери-спеціалісти різних галузей народного господарства не просто реєструють недоліки, а, головне, викривають їх причини, вчать, виховують, організують. Така діяльність допомагає запобіганню недоліків і зловживань. А саме в такій профілактичній роботі і виявляється велика сила народного контролю, його дійовість і вплив на широкій масі трудящих.

Інтелігенцію, усіх народних контролерів республіки в їх роботі постійно намагають лєнінські ідеї. Так, В. І. Ленін ще в перші роки Радянської влади вчив дбати «...про охорону кожного пуда хліба, вугілля, заліза та інших продуктів...»¹⁵. Ці лєнінські принципи актуальні й сьогодні. І от у 1964 р. понад 85 тис. передовиків виробництва, інженерів, економістів і активістів громадських організацій включилися у перевірку стану обліку, зберігання й використання чорних та кольорових металів. Завдяки цій роботі народне господарство республіки ще до кінця 1964 р. одержало додатково 12 тис. т чорних і близько 300 т кольорових металів¹⁶.

Але в цій новій і важливій справі були деякі помилки й недоліки, зокрема в роботі львівських, київських, дніпропетровських дозорців, які не завжди могли виділити корінні питання в своїй діяльності; не всюди партійні організації подають групам партдержконтролю необхідну допомогу¹⁷. Це, безперечно, позначається на наслідках роботи народних контролерів. Та переважна більшість їх докладає зусиль до подолання недоліків у цій роботі й дедалі активніше займається найактуальнішими питаннями виробничого життя.

Громадські засади в партійній роботі набули в республіці значного розмаху. Дуже важливо, що вдосконалюються їх найдійовіші форми, від чого залежатиме успішний розвиток цього знаменного руху в усіх галузях життя.

У Програмі КППС записано: «Максимальне прискорення науково-технічного прогресу — найважливіше загальнонародне завдання, яке вимагає повсякденної боротьби за скорочення строків проєктування нових технічних засобів і освоєння їх у виробництві»¹⁸. Виконання цього завдання значною мірою залежить від творчої праці вчених, інженерно-технічних працівників, зокрема конструкторів. Тому, мабуть, саме ці законодавці технічного прогресу першими з інженерно-технічних працівників включилися в роботу на громадських засадах. Однією з найпоширеніших форм участі конструкторів у здійсненні технічного прогресу є робота в громадських конструкторських бюро, діяльність яких відчутна на багатьох підприємствах. У звіті ЦК КП України XXII з'їзду КП України відзначалося, що громадські конструкторські бюро республіки вже зробили багато корисного для удосконалення техніки й технології виробництва¹⁹.

Інженерно-технічні працівники Запорізького судноремонтнобудівного заводу одні з перших в області утворили громадське конструкторське бюро, до якого увійшло 45 інженерів, техніків, висококваліфікованих робітників. Вже перші кроки їхньої діяльності дали підприємству економію десятків тисяч карбованців²⁰.

Значний вклад у підвищення продуктивності праці, удосконалення технології виробництва, механізацію та автоматизацію внесли члени громадського конструкторського бюро Долинського нафтопромислу. Головний механік управління Мельник і технік цеху капітального ремонту свердловин Жабін розробили конструкцію, застосування якої для закачування води в пласт тільки за квартал дало 25 тис. крб. економії²¹.

Характерною особливістю роботи ГKB є вирішення ними тих інженерно-технічних проблем, які через різні обставини не можуть здійснити штатні відділи та служби підприємства. Так, довгий час механіки Старокраматорського машинобудівного заводу ім. Орджонікідзе вишукували шляхи до скорочення зносу і збільшення строку служби рейок. Та ось за справу взялося створене у відділі головного меха-

¹⁴ Б. Богатирьов. Контролювати — значить організовувати, вчити, виховувати, журн. «Комуніст України», 1964, № 8, стор. 52, 53.

¹⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 380.

¹⁶ І. Кашкевич. Позаштатні відділи, журн. «Блокнот агітатора», 1964, № 21, стор. 36.

¹⁷ А. Маленкін. Назв. праця, стор. 78; Б. Богатирьов. Назв. праця, стор. 52; С. Максименко. Пора зрелості, газ. «Правда України», 13 листопада 1964 р.

¹⁸ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, стор. 64.

¹⁹ XXII з'їзд Комуністичної партії України, 27—30 вересня 1961 року. Матеріали з'їзду, К., 1962, стор. 83.

²⁰ Газ. «Правда України», 13 липня 1961 р.

²¹ Газ. «Радянська Україна», 14 квітня 1962 р.

ніка заводу громадське конструкторське бюро. Було сконструйовано і запроваджено у виробництво не дуже складний механізм, що дало десятки тисяч карбованців економії на рік²².

Отже, діяльність громадського конструкторського бюро — важлива складова частина роботи всієї інженерно-технічної служби підприємства, і тому ставлення до всіх громадських організацій повинно бути таке, як до звичайної державної установи, а це, в свою чергу, вимагає офіційного визнання і закріплення їх обов'язків і, головне, прав.

Поряд з ГКБ інтелігенція республіки бере активну участь у роботі бюро економічного аналізу, важливішим завданням яких є пошуки й використання додаткових резервів виробництва й збільшення випуску промислової продукції. Як правило, ними керують інженери, економісти та інші досвідчені спеціалісти, що забезпечує успіх роботи бюро. Творча думка інженерно-технічних працівників викликала до життя різноманітні форми роботи цих громадських організацій. Так, у складі бюро економічного аналізу Дніпродзержинського коксохімічного заводу комуністичної праці активно працюють 17 інженерів — начальників цехів, економістів, бухгалтерів. У 1964 р. бюро організувало й провело цехові та загальнозаводську економічні конференції, на яких було подано понад 400 пропозицій щодо поліпшення економіки виробництва. На вересень минулого року 75 найбільш цінних уже було прийнято. Члени бюро взяли під свій контроль виконання графіка впровадження інших пропозицій²³.

Комуністична партія надає важливого значення громадським бюро економічного аналізу. Серпневий (1964 р.) Пленум ЦК КП України у своїй постанові відзначив той відчутний вклад у прискорення технічного прогресу і підвищення економіки, який вносять члени ГКБ і бюро економічного аналізу республіки²⁴.

Однією з форм діяльності на громадських засадах науковців, інженерно-технічних працівників республіки, спрямованої на прискорення науково-технічного прогресу, є їх участь у роботі науково-дослідних інститутів. Так, наукові працівники двох інститутів та інженери трьох машинобудівних заводів м. Краматорська створили громадський науково-дослідний інститут машинобудування, який у 1963 р. налічував 730 співробітників. Вже в початковий період діяльності інституту було виконано й запроваджено у виробництво 31 тему, що дало 404 тис. крб. економії²⁵.

Участь інтелігенції республіки в діяльності ГКБ, бюро економічного аналізу, науково-дослідних інститутів та інших громадських організацій — це одна з нових форм соціалістичного змагання інженерно-технічних працівників, науковців, вияв їх самодіяльної творчості, спрямованої на прискорення технічного прогресу і побудову матеріально-технічної бази комунізму. Участь інтелігенції у цих громадських організаціях є одним з конкретних виявів процесу поступового переростання соціалістичних суспільних відносин у комуністичні і свідчить про зростання комуністичної ідейності, активності та культури радянських спеціалістів.

У поняття формування комуністичних суспільних відносин — відносин, що складаються між людьми в процесі їх спільної діяльності, входить вироблення таких форм комуністичного самоуправління, які приведуть до поступового скорочення державного апарату за рахунок збільшення апарату і організацій на громадських засадах. Виходячи з цих програмних положень, вже зараз, мабуть, необхідно чітко визначити і надати права самодіяльним інженерно-технічним та науково-дослідним організаціям. Їх вплив на виробниче життя, на впровадження у виробництво всього нового потрібно значно посилити. І якнайшвидше. Тому що тільки тоді ці організації зможуть активніше впливати на поліпшення виробництва, а ми швидше зможемо виконати наше головне завдання — побудувати матеріально-технічну базу комунізму.

«У боротьбі за перемогу комунізму ідеологічна робота стає все могутнішим фактором», — записано в Програмі КПРС²⁶. Це важливе положення ще раз з особливою силою підкреслив червневий (1963 р.) Пленум ЦК КПРС, розглянувши питання про чергові завдання ідеологічної роботи партії²⁷. Партія закликала радянську інтелігенцію ще активніше примножувати духовні багатства радянського суспільства, допомагати партії формувати комуністичний світогляд народу²⁸.

²² А. С. Венжега. Быть инженером — значит творить, Донецк, 1961, стор. 25, 26.

²³ М. Юренко. Громадські економісти, газ. «Радянська Україна», 24 вересня 1964 р.

²⁴ Постанова Пленуму ЦК КП України, серпень 1964 р., газ. «Радянська Україна», 27 серпня 1964 р.

²⁵ М. Карпов. Дослідний інститут на громадських засадах, журн. «Блокнот агітатора», 1963, № 12, стор. 17.

²⁶ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, стор. 102.

²⁷ Постанова Пленуму Центрального Комітету КПРС, червень 1963 р., К., 1963, стор. 7.

²⁸ Там же, стор. 22.

У нашій країні всемірно підтримується творча активність та ініціатива громадськості в розв'язанні завдань комуністичного виховання радянських людей. І справді, широкий розмах ідеологічної роботи на сучасному етапі немислимий без численного добровільного активу. Так, протягом 1963/64 учбового року в мережі політичної освіти почесне доручення пропагандистів виконувало понад 220 тис. чоловік, з них 180 тис.—представники різних загонів інтелігенції²⁹.

Серед пропагандистів Київського заводу «Більшовик» чимало інженерно-технічних працівників. Вміло поєднуючи теоретичну підготовку з вирішенням практичних справ, вони організовують слухачів на активне здійснення конкретних завдань виробництва. Заступник головного інженера заводу Г. А. Ляних завжди прагне залучити слухачів до дискусії. На занятті з теми «Управління соціалістичним підприємством» він запропонував кожному підготувати зауваження щодо поліпшення управління й організації виробництва на заводі, в окремих цехах. Так бесіда перетворилася на серйозну розмову про нові шляхи економічного зростання підприємства. Багато корисного запропонували учасники семінару—В. Тимофеев, П. Козюра, В. Ємченко, В. Шехець, І. Король, Ф. Приймєнко. Усі зауваження і пропозиції було доведено до керівництва заводу. Минуло небагато часу, і було припинено розробку зайвої технології на прості деталі, створено заводську комісію по раціональній розстановці кадрів. Почали діяти на громадських засадах інститути економіки та університет технічного прогресу³⁰. Подібні приклади не поодинокі. Отже, інтелігенція України з честю виконує доручення партії. Її представники, працюючи пропагандистами, не тільки ідейно загартовують своїх слухачів, а надихають та піднімають людей на творчу працю, на вирішення конкретних завдань комуністичного будівництва.

Певне поширення має думка, ніби таким представникам сільської інтелігенції, як учителі, лікарі важко брати участь в агітаційній роботі, бо вони безпосередньо не пов'язані з виробництвом і змушені обмежуватися лише загальними закличками. Проте така думка відповідає дійсності тільки тоді, коли людина байдуже ставиться до свого почесного обов'язку, і зовсім невірною є в разі палкого бажання агітатора бути серед людей, пристрасної потреби нести в маси ідеї нашої партії. Хіба можна закинути, наприклад, агітаторові с. Запитове на Львівщині П. Л. Охрименко, ніби вона мало підходить до агітаційної роботи серед колгоспників через те, що вона вчителька. Головне полягає в тому, що Парасковія Луківна вміє пояснювати людям незрозуміле, переконувати їх—і не тільки словом, а й ділом. Залишаючись під час учительської відпустки вдома, вона організовує жінок, які не виходять на роботу, і разом з ними працює на відповідальних ділянках колгоспного виробництва. Не завжди у колгоспі були хороші керівники. Колгоспники часто заходили до Парасковії Луківни і просили поклопотати за них. Хіба це не найяскравіший доказ високого авторитету агітатора, дівості її благородної добровільної праці³¹.

Безперечно, як і в усякій іншій справі, в пропагандистській та агітаційній роботі також є ряд недоліків, насамперед—суб'єктивізм, пустодзвонність і хвастощі. парадність і галасування, що значно применшує виховне й мобілізуюче значення ідеологічної роботи, не тільки не залучає, а, навпаки, відштовхує від неї людей. Тому працівники ідеологічного фронту зараз особливо уважні до ленінських зауважень про те, що в ідеологічній роботі необхідно «якнайменше політичної тріскотні, якнайбільше уваги найпростішим, але живим, з життя узятим, життям перевіреним фактам комуністичного будівництва...»³².

Численний загін радянської інтелігенції—журналісти також палко підтримали ініціативу про застосування громадських засад в усіх галузях життя радянських людей. Працівники преси відразу почали широко роз'яснювати переваги нового руху. У редакціях багатьох газет зараз можна побачити таблички з написом: «Громадська приймальня». На сторінках преси все частіше з'являються підписи «позаштатний кореспондент». Тільки в Кримській області у 1961 р. на громадських засадах виходило 52 сільські багатотиражки, в районних газетах працювало 52 позаштатні відділи, 200 тис. чоловік входило в авторські ради газет, радіо й телебачення. В газетах області співробітничало понад 5 тис. позаштатних кореспондентів³³. Особливо широко громадські засади в пресі стали розвиватися після того, як ЦК КПРС у своїй Постанові про підвищення дійовості виступів радянської преси (1962 р.) вказав, що одним із шляхів здійснення цього завдання є більш масове залучення

²⁹ Навчання і вимоги життя, газ. «Радянська Україна», 3 жовтня 1963 р.

³⁰ В. С. Мамойлов. Найголовніше, газ. «Радянська Україна», 22 січня 1963 р.

³¹ В. Гуревич. Личная убежденность агитатора, газ. «Правда Украины», 31 січня 1963 р.

³² В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 372.

³³ Партійний архів Кримського обкому КП України, листування з центральними газетами, ЦК КПРС і ЦК КПУ, 1961, арк. 29.

до співробітництва у газетах і журналах авторського активу, поширення громадських приймалень тощо³⁴.

Відвідувачі звертаються до громадських приймалень з самими різноманітними питаннями, які вирішуються оперативно, на місці. Чимало довелося поклопотатися товаришам з громадської приймальної «Вінницької правди», поки вони добилися задоволення прохання мешканців с. Сабарова про налагодження автобусного сполучення з Вінницею. А коли надійшов сигнал про неправильний розподіл житла на агрегатному заводі ім. Горького, громадська приймальня почала діяти безпосередньо на підприємстві. Пряма розмова з багатьма працівниками заводу, поради і зауваження допомогли усунути недоліки в розподілі житла³⁵.

Авторитет громадських приймалень дедалі зростає, шораз більше людей до них приходять. Громадську приймальню газети «Правда України» у 1963 р. відвідало 1130 чоловік, а за 11 місяців 1964 р.— понад 1600³⁶. Останнім часом трудящі часто заходять у приймальні з подяками за ту допомогу, що їм подали громадські працівники своєю безкорисливою працею. Таким чином, через громадські приймальні, кореспондентські пункти журналісти, працівники преси поринають у саму гущу життя і там з допомогою широких мас трудящих вирішують важливі питання комуністичного будівництва, виховання нової людини.

Отже, участь інтелігенції республіки в роботі на громадських засадах у партійному апараті, в органах партдержконтролю, в самодіяльних організаціях інженерно-технічних працівників, науковців, на ідеологічному фронті, а також у багатьох інших галузях життя і праці країни свідчить про певний розвиток у радянських людей рис, які мають властиві трудівникам комуністичного суспільства. А це й становить одну з закономірностей періоду переходу від соціалізму до комунізму.

Говорячи про паростки нового, комуністичного, В. І. Ленін з геніальною прозорливістю вказував, що вони, розвиваючись, врешті утвердяться як головний напрям у житті трудівників нового суспільства. Але до розвитку паростків комунізму необхідно підходити дуже серйозно, як учив В. І. Ленін, без політичної тріскотні, «яка зводиться до найпустішої похвальби»³⁷. До паростків комунізму, закликав Володимир Ілліч, треба ставитися якнайважливіше, пильно вивчати їх. Адже «неминуче, що деякі з них загинуть»³⁸, тому треба вміти відібрати з цих паростків найбільш життєздатні.

Одним із найжиттєвіших паростків нового у період розгорнутої побудови комунізму, на наш погляд, і є робота радянських людей, зокрема інтелігенції, на громадських засадах. Точніше, це вже не паростки нового, а масовий вияв комуністичних рис у трудящих нашої країни. Сьогоднішній розмах громадських засад у роботі й житті радянських людей свідчить, що вже тепер деякі риси, притаманні людині комуністичного суспільства, стають нормою життя трудівників соціалістичного суспільства. Цей розмах можна визначити як могутній прискорювач нашого руху вперед — до перемоги комунізму.

³⁴ Справочник партійного работника, вып. четвертый, М., 1963, стор. 453.

³⁵ О. Чорний. Силами громадськості, газ. «Радянська Україна», 15 лютого 1963 р.

³⁶ М. Дорфман. Посетитель пришел в редакцию, газ. «Правда Украины», 1 грудня 1964 р.

³⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 256.

³⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 378.

М. З. ДАНИЛЮК

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ УКРАЇНИ — ОРГАНІЗАТОР ТРУДОВИХ ПОДВИГІВ ЗАЛІЗНИЧНИКІВ (1943—1945 рр.)

Велика заслуга у розв'язанні грандіозних завдань, що стояли перед трудящими нашої країни в період вигнання гітлерівських окупантів з радянської землі і остаточного розгрому фашистської Німеччини належить залізничникам, зокрема українським. У цей час, як і протягом усієї Великої Вітчизняної війни, залізничний транспорт міцно зв'язував фронт з тилом, забезпечував безперебійне постачання діючої армії всім необхідним. Завдяки чіткій роботі залізничного транспорту, радянське командування у стислі строки могло здійснювати маневри військами і технікою, зосереджувати сили на вирішальному напрямі.

В історичній літературі діяльність партійних організацій республіки по мобілізації залізничників на відбудову транспорту, на забезпечення нормальної роботи залізниць у період після визволення України і до кінця війни висвітлено дуже слабо. В працях І. Є. Щербіна¹ і Г. М. Клименка, М. А. Моспана та Ю. Я. Чечельницького² боротьба Комуністичної партії за відбудову залізничного транспорту та трудовий подвиг залізничників республіки розкривається на матеріалах лише чотирьох залізниць України. В дослідженні Г. О. Куманьова³ діяльність колективів українських залізниць, спрямовану на ліквідацію руйнувань, заподіяних війною, на забезпечення безперебійної роботи залізниць, показано лише як частину тієї роботи, яку здійснювали залізничники всієї країни.

Між тим ця тема є важливою в науковому відношенні. У 1943—1945 рр. українським залізничникам доводилось працювати в дуже важких умовах. Територія України була найближчим тилом діючої армії. Ворожа авіація піддавала систематичним бомбардуванням об'єкти транспорту і залізничні мости, ешелони в місцях навантаження, вивантаження, на перегонах. Величезні труднощі в роботі залізничників посилювались страхітливими руйнуваннями, заподіяними фашистами транспорту в період тимчасової окупації і при відступі. З 8703 км експлуатаційної довжини головних колій Північно-Донецької, Південно-Донецької, Південної та Південно-Західної залізниць було зруйновано 7099 км, з 2033 залізничних мостів — підірвано 1725, з 44 основних депо — зруйновано 32, з 15900 стрілочних переводів знищено 8320⁴. В межах України було зруйновано 20 тис. км залізничних колій, 670 великих та середніх мостів, 900 вокзалів і станцій⁵.

Уже з самого початку вигнання німецько-фашистських військ з радянської землі Комуністична партія і Радянський уряд накреслили заходи та визначили основні завдання партійних і радянських організацій по відбудові залізничного транспорту. В своїй роботі залізничники керувалися постановами ЦК КП(б)У та РНК УРСР «Про заходи по відбудові залізниць та ґрунтових шляхів на території районів УРСР, визволених від німецьких окупантів» (15 лютого 1943 р.); «Про відбудову залізничних напрямків Правобережної України в межах 1-го Українського фронту» (21 січня 1944 р.); «Про відбудовні роботи 1-ої черги на найважливіших залізничних напрямках на території УРСР» (13 травня 1944 р.) та ін.⁶

Перевіривши стан залізниць, обкоми та райкоми партії, облвиконкоми депута-

¹ И. Е. Щербин. Партийные организации Сталинской дороги во главе социалистического соревнования и трудового подъема масс в годы Отечественной войны. Труды Днепропетровского института инженеров железнодорожного транспорта. Кафедра общественных наук, вып. 1, К., 1957.

² Г. Н. Клименко, Н. А. Моспан, Е. Я. Чечельницкий. Борьба Комунистической партии за восстановление железнодорожного транспорта в годы Великой Отечественной войны Советского Союза (По материалам Северо-Донецкой, Южно-Донецкой и Южной жел. дорог). Харьковский институт инженеров железнодорожного транспорта. Сборник научных работ кафедр общественных наук, Харьков, 1958.

³ Г. А. Куманев. Советские железнодорожники в годы Великой Отечественной войны (1941—1945), М., 1963.

⁴ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 31, спр. 7, арк. 165.

⁵ Газ. «Гудок», 27 грудня 1946 р.

⁶ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145, спр. 320, арк. 2; спр. 342, арк. 49; спр. 357, арк. 22.

тів трудящих визволених територій розробляли конкретні заходи по відбудові колій, мостів та інших об'єктів транспорту, по наданню необхідної допомоги транспортним організаціям. У листопаді 1943 р. на бюро Дніпропетровського обкому КП(б)У було прийнято дев'ять рішень з питань відбудови транспорту, в яких визначалися завдання по відбудові залізничних мостів через ріки Дніпро й Інгулець, по налагодженню зв'язку, забезпеченню об'єктів робочою силою, будівельними матеріалами тощо⁷.

Обкоми, міськкоми і райкоми партії велику увагу приділяли відновленню транспортних партійних організацій та партійно-комсомольських груп, розгортанню ними масово-політичної роботи серед залізничників. Зразу ж після вигнання окупантів в містах і селах проводились мітинги і збори трудящих, які проходили під гаслом «Всі сили на відбудову зруйнованого ворогом народного господарства!» На зборах трудящих обговорювались постанови ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 21 серпня 1943 р. «Про невідкладні заходи по відбудові господарства в районах, визволених від німецької окупації», рішення ЦК КП(б)У та РНК УРСР, обкомів і облвиконкомів трудящих про відбудову залізниць, роз'яснювалося значення їх швидкої відбудови для успішного наступу радянських військ.

З метою проведення відбудовних робіт у стислі строки на допомогу залізничникам та залізничним військам залучалось місцеве населення. Так, на очистку полотно залізниці від снігу, на заготівлю будівельних матеріалів та доставку їх до об'єктів, на перешивку колії з західноєвропейської на вітчизняну щоденно виходило на роботу в Старобільському районі Луганської області 400 чоловік, в Кременському та Сватівському — 500—600, на Луганському залізничному вузлі понад 1 тис. чоловік. У роботах по відновленню залізничної колії щоденно брало участь на станції Ясинувата більш як 1100 чоловік, на станції Іловайська — близько 2000 і т. ін.⁸ Близько 10 тис. чоловік працювало на відбудові Миколаївського залізничного вузла⁹. Робітники та колгоспники, мобілізовані на допомогу залізничникам, працювали з великим напруженням. Завдання воєнного командування та НКШС виконувались у стислі строки.

Невтомна, самовіддана праця залізничників та місцевого населення забезпечувала швидку відбудову ділянок залізниць, мостів та інших об'єктів, транспорту. Після визволення Кривого Рога всі мости через р. Інгулець були зруйновані. Щоб налагодити вихід поїздів до фронту, потрібно було збудувати обхідну колію. 10 тис. жителів міста, мобілізовані Криворізьким міськкомом КП(б)У на допомогу залізничникам, працювали вдень і вночі і виконали цю роботу в рекордно короткий строк — за два дні¹⁰. Наплавний міст через Дніпро в районі Дніпропетровська довжиною 630 погонних м залізничні війська та залізничники з активною допомогою місцевого населення побудували за вісім діб. За технічними розрахунками на будівництво такого моста відводилось 45 днів¹¹.

Часто складні роботи залізничники та мобілізовані на допомогу їм робітники та колгоспники виконували самостійно, без участі спеціальних організацій. Так, до приходу залізничних військ, у Кременському та Сватівському районах Луганської області було відбудовано 6 мостів, водопостачання, головні та станційні колії, ділянки залізниць: Валуки — Кондрашевська — Луганськ, Кондрашевська — Міллерово¹².

Переборюючи величезні труднощі, залізничники та спеціальні відбудовні організації транспорту не тільки виконували, але значно перевищували встановлені плани. На Лівобережній Україні середні темпи відбудови колій на головних напрямках в 1943 р. становили 11—12 км на добу при нормі 8 км¹³.

Великий трудовий ентузіазм і запал відбудовників давали можливість у короткі строки організувати рух товарних поїздів на основних напрямках і вчасно забезпечити постачання діючої армії всім необхідним. Велика робота проводилась по комплектуванню персоналу для обслуговування та експлуатації ділянок залізниць, налагоджувалось навчання тих, хто вперше прийшов на транспорт.

Відбудовні роботи поблизу лінії фронту велись під артилерійським обстрілом, бомбардуваннями ворожої авіації. Це часто зводило нанівець зусилля відбудовників, примушувало все починати заново. На відбудові мосту на перегоні Савинці-Балаклея (Північно-Донецька залізниця) без перепочинку, протягом шести діб трудилася бригада під керівництвом помічника мостового майстра Борща. Перешкодав постійний артилерійський обстріл і бомбардування. Але робітники не відсту-

⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 31, спр. 5, арк. 1.

⁸ Там же, спр. 7, арк. 171.

⁹ Николаевщина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. Сборник документов и материалов, Одесса, 1964, стор. 221.

¹⁰ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 8, спр. 356, арк. 54.

¹¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 31, спр. 7, арк. 167.

¹² Там же, спр. 4, арк. 2.

¹³ Там же, спр. 7, арк. 167.

пали і вчасно виконали завдання¹⁴. Відзначаючи подібні приклади мужності, героїзму та самовідданої роботи залізничників, газета «Правда» 5 вересня 1943 р. писала: «Честь і слава тим залізничникам, які під вогнем ворожих куль, не лякаючись смерті, відбудовують шляхи сполучення в прифронтовій полосі. Батьківщина не забуде їх подвигу, вона по заслугі оцінить їх».

Труднощі у відбудовних роботах першої черги посилювались відсутністю рейок, шпал, деталей кріплення і дуже обмеженими місцевими ресурсами. Транспортні організації відчували гостру потребу в кваліфікованих працівниках. Зайнята виробництвом воєнної продукції, промисловість країни не мала можливості задовольнити величезні потреби транспорту в рейках, поковках, в будівельних матеріалах, ремонтних механізмах. В результаті цього роботи виконувались з багатьма недоробками, особливо штучні споруди. Частину мостів зводили на шпальних опорах, колю складали з шматків рейок. Отже, в процесі експлуатаційної роботи виникала потреба в переобладнанні та зміцненні штучних споруд, виправленні колії. А це ускладнювало відбудовні роботи загалом. За таких складних умов партійні організації проводили серед залізничників велику організаторську і масово-політичну роботу, яка забезпечувала виконання транспортом республіки покладених на нього завдань. Комуністи власним прикладом запалювали трудящих на самовіддану працю, на переборення великих труднощів. Увага зверталась на виховання у працівників транспорту високої організованості, відповідальності за доручену справу, прагнення своєю працею допомогти фронту. Велика роль у виконанні всіх цих завдань належала агітаторам, які систематично проводили з працівниками транспорту бесіди, читки газет, інформували їх про події на фронтах, про самовіддану героїчну працю трудящих у радянському тилу.

Прагнучи своєю працею прискорити розгром ворога, залізничники проявляли творчу ініціативу і винахідливість, наполегливість і ентузіазм, перевиконували плани, економили кошти. Зразок соціалістичного ставлення до праці показала бригада Харківської дистанції Південної залізниці під керівництвом І. Братченка. У кінці 1943 р., включившись у соцзмагання по обслуговуванню дивізій, які вийшли до Дніпра і форсували його, Братченко застосував новий технологічний процес швидкої відбудови та ремонту колії. Ця бригада поєднувала два цикла робіт — відбудову і поточний ремонт колії і добилась високої продуктивності праці — 300% денної норми для всієї бригади, що складалась з 16 чоловік. У грудні продуктивність праці у бригаді зросла на 19% проти листопада 1943 р., хоча її склад зменшився до 12 чоловік¹⁵.

Обговорюючи на зборах завдання дальшої відбудови транспорту, комуністи виступали з патріотичними починаннями, здійснення яких значно прискорювало відбудовні роботи і давало велику економію державних коштів. Залізничники Донецьких залізниць активно підтримали ініціативу партійних організацій депо Куп'янськ, Попасна, Старобільськ та інших про відбудову власними силами у вільний від роботи час підприємств, житла, культурно-освітніх закладів.

Комуністи Коростенського вузла, поставивши перед собою завдання в найкоротший строк відбудувати паровозне депо, упорядкувати станційне господарство і забезпечити безперебійне просування поїздів до фронту, запропонували організувати відпрацювання на будовах у вільний від роботи час усіма залізничниками і членами їх сімей по 100—200 год.¹⁶ Відповідно до рішення зборів агітатори провели бесіди серед робітників, побували у них на квартирах. Ця форма боротьби за відбудову транспорту популяризувалась у плакатах, в багатотиражних та стінних газетах. Було впроваджено також «Книгу патріота-залізничника», в яку записувалась кількість відпрацьованих годин і якість роботи. Її вручали тим, хто відпрацював 100 і більше годин.

Організаційна та масово-політична робота партійної організації вузла забезпечила активну участь у відбудовних роботах залізничників та членів їх сімей. На вересень 1944 р. коростенські залізничники і члени їх сімей відпрацювали 130 тис. год.¹⁷ На рахунку багатьох було по кількості годин. У жовтні 1944 р. понад 25 тис. працівників Південно-Західної залізниці мали книги патріотів-залізничників¹⁸.

Ця ініціатива мала величезне значення для прискорення відбудови транспорту. Своїми силами, без витрат державних коштів залізничники провадили значний обсяг робіт, створювали умови для нормальної експлуатаційної роботи. На Південно-Західній залізниці силами працівників служби руху були відбудовані станції Київ-Петрівка, Тернів, Носівка, Лубни. Своїми силами відбудували вокзали за-

¹⁴ Г. Н. Клименко, Н. А. Моспан, Е. Я. Чечельницький. Назв. праця, стор. 152.

¹⁵ Газ. «Советская Украина», 9 жовтня 1943 р.; ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 31, спр. 27, арк. 20.

¹⁶ Газ. «Гудок», 20 вересня 1944 р.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Газ. «Гудок», 15 жовтня 1944 р.

лізничники Нового Айдара, Родакове, Алчевська та інших станцій Північно-Донецької залізниці¹⁹. На жовтень 1944 р. колектив Південно-Західної залізниці провів на будовних роботах понад мільйон годин свого неробочого часу²⁰. На початку серпня 1944 р. працівники Північно-Донецької залізниці відпрацювали у вільний від роботи час до двох мільйонів годин²¹.

Однією з форм участі залізничників і членів їх сімей, робітників та колгоспників прилеглих до залізниць районів у невідкладних будовних роботах були суботники та недільники, які проводились у тих випадках, коли потрібно було в стислий строк виконати великий обсяг робіт. Одностайно відгукувались на заклик партійних організацій взяти участь у недільнику для упорядкування колії залізничники і колгоспники Васильківського району Дніпропетровської області. На недільниках 7 травня, 11 та 25 червня 1944 р. працювало понад 43 тис. чоловік. За перші два недільники було відремонтовано 222 км колії і поставлено на шебінку 23 стрілочних переводи²². Влітку 1944 р. на Придніпровській залізниці організовано 148 масових виходів населення на ремонтні роботи, в яких взяло участь 79516 чоловік, з них понад 60 тис. залізничників, решта — члени їх сімей та колгоспники. Лише в результаті масових добровільних виходів залізничників і населення на ремонтні роботи Придніпровська залізниця змогла достроково виконати літні ремонтні роботи²³.

Масовий трудовий героїзм, невтомну ініціативу виявляли залізничники в процесі експлуатації залізниць. Про масштаби військових перевезень можна мати уяву з таких даних. Для забезпечення наступальних операцій у Донбасі з 10 серпня по 10 вересня 1943 р. на Північно-Донецьку залізницю було відправлено 37,5 тис. вагонів вантажів. Під час підготовки до наступу на Правобережній Україні в міське вивантаження — на станцію Дарниця за листопад — грудень 1943 р. прибуло 65 тис. вагонів вантажів²⁴. В січні — лютому 1944 р. на Придніпровську залізницю було відправлено 78 тис. вагонів вантажів, Південно-Західною — близько 100 тис.²⁵

Прифронтові залізниці, здебільшого внаслідок руйнувань були мало пристосовані до прийняття всіх цих вантажів. До того ж в міру визволення території республіки і розгортання успішної відбудови народного господарства зростали перевозки народногосподарських вантажів. У результаті прифронтові відділки залізниць мали завищений парк вагонів. Всі ці труднощі в роботі залізничників, посилювались тим, що ворожа авіація безперервно піддавала масованим ударам великі залізничні вузли та мости. Зазнавали нападів ворожої авіації також і ешелони під час руху до передової лінії фронту.

Під час бомбардування працівники транспорту виявляли зразки героїзму, мужності та самовідданого виконання обов'язку. Завідувачий кондукторським резервом станції Коростень С. В. Малиновський під час бомбардування був поранений, але свого поста не залишив і керував гасінням пожеж. В серпні 1943 р. фашистські літаки піддали бомбардуванню та обстріляли з кулеметів ешелон з палинним, який вив машиніст депо ім. Андреева Південно-Західної залізниці Голубицький. Проявивши велику майстерність і витримку, машиніст вивів состав з-під вогню, а поїзд на бригада забіла пробоїни. Пальне своєчасно було доставлено на фронт²⁶. Так робили багато залізничників. Їх самовіддана героїчна праця зливалася з бойовими подвигами радянських воїнів, які успішно виконували свою визвольну місію.

Виступаючи організаторами трудової активності залізничників, партійні організації скеровували їхні зусилля на кращу організацію праці, на розгортання соціалістичного змагання за досягнення високих якісних показників, орієнтували на широке використання внутрішніх резервів. Ці питання не сходили з порядку денного бюро обкомів, міськомів та райкомів партії, первинних організацій. Багато уваги транспортним партійним організаціям приділяли керівні партійні органи. На допомогу їм райкоми і міськоми партії виділяли спеціальних інструкторів. Транспортні відділи обкомів партії практикували скликання нарад секретарів транспортних партійних організацій, на яких обговорювались актуальні питання їх роботи. Наприклад, у лютому 1944 р. транспортний відділ Луганського обкому КП(б)У провів нараду секретарів парторганізацій, на якій обговорювалось питання: «Про контроль парторганізації над господарською діяльністю підприємств і про авангардну роль комуністів на виробництві»²⁷. На цих нарадах секретарі партійних організацій обмінювались досвідом роботи і розробляли практичні заходи до поліпшення роботи. Особ-

¹⁹ Партархів Луганського обкому КП України, ф. 179, оп. 2, спр. 559, арк. 27.

²⁰ Газ. «Гудок», 15 жовтня 1944 р.

²¹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 31, спр. 84, арк. 139.

²² ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 8, спр. 356, арк. 54.

²³ Газ. «Гудок», 28 липня 1944 р.

²⁴ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг., т. 3, М., 1961, стор. 198.

²⁵ Там же, т. 4, М., 1962, стор. 609.

²⁶ Газ. «Гудок», 15 жовтня 1944 р.

²⁷ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 31, спр. 11, арк. 16.

лива увага зверталась на правильну розстановку комуністів на виробництві, на підготовку й проведення партійних зборів і партійних бюро, на керівництво комсомольськими і профспілковими організаціями, на організацію і керівництво соцзмаганням, популяризацію досвіду передовиків і впровадження у виробництво їх методів роботи. Комуністи і парторганізації були ініціаторами запровадження нових і відновлення довоєнних форм руху за чітку організацію праці залізничників.

З наступом Червоної Армії на Захід і відбудови залізниць відновлювалось і розгорталось серед машиністів соцзмагання за швидкісне просування великовагових поїздів, за їзду без додаткового набору води на проміжних станціях, за рух поїздів по кільцевих маршрутах. Соцзмагання за краще використання експлуатаційних можливостей локомотиву поєднувалось з боротьбою за зразковий догляд за ним. Широкого розповсюдження серед машиністів набуло змагання за економію палива.

Змагання за краще використання експлуатаційних можливостей локомотива давало великі наслідки. На Старобільському відділку Північно-Донецької залізниці за січень—квітень 1944 р. було проведено 282 великовагових поїзда, 742 не мали додаткового набору води, 1132—пройшли по кільцевих маршрутах. За цей час перевезено понад норму 81 698 т вантажів²⁸. У липні 1944 р. на Північно-Донецькій залізниці проведено 749 великовагових поїздів, які перевезли понад норму 218 865 т вантажів²⁹. В липні—серпні 1944 р. на Одеській залізниці проведено 809 великовагових поїздів, перевезено понад план 242 700 т вантажів³⁰.

Важливе значення для успішного виконання завдань, які стояли перед транспортом, мала боротьба залізничників за швидкісну обробку поїздів. Батьківщиною цього методу була станція Чапліно Придніпровської залізниці. Після вигнання окупантів чаплінці знову розгорнули змагання за впровадження цього передового методу обробки поїздів, удосконалювали його в умовах воєнного часу. Поєднуючи різні операції по підготовці поїздів, залізничники досягали скорочення стоянок переважної більшості транзитних поїздів на 20—25 хв проти норми³¹.

Мобілізуючи залізничників на використання всіх резервів для поліпшення роботи транспорту, партійні організації популяризували метод швидкісної обробки поїздів, розгортали змагання за прискорений оборот вагонів. Добрих результатів досягла фронтова комсомольсько-молодіжна зміна чергового по станції Старобільськ Годлю. Вона обробляла поїзди за 10—20 хв при нормі 30 хв і завдяки цьому лише за лютий зеконимила 93 522 вагоно-годин³². Всього за 10 місяців 1944 р. на Придніпровській залізниці по-швидкісному було оброблено 11 196 поїздів, що дало економію 376 849 вагоно-годин³³. Швидкісна обробка поїздів набагато прискорювала оборот вагонів, робочий парк яких порівняно з довоєнним періодом зменшився.

Прискорення обороту вагона досягалось також за рахунок поліпшення маневреності вузлів, скорочення простоїв під вантажними операціями, застосування прогресивних методів формування составів, розроблених Героями Соціалістичної Праці М. Кожухарем, К. Красновим, В. Осиповим. У серпні 1944 р. оборот вагона на Придніпровській залізниці порівняно з травнем 1944 р. скоротився на три доби.

У вересні 1944 р. залізничники Придніпровської залізниці виступили ініціаторами соцзмагання за досягнення високих показників по обороту вагонів на залізницях СРСР. Досвід цього колективу став надбанням багатьох залізниць країни³⁴.

Партійними організаціями приділялась велика увага популяризації досвіду передовиків-залізничників. Методи їх роботи висвітлювались в республіканських і залізничних газетах, в спеціальних листках, плакатах, у бесідах агітаторів. Передовики виробництва свій досвід передавали на нарадах та зльотах передовиків, у спеціальних школах стахановців. В квітні 1944 р. Донецький, Луганський та Харківський обком партії підтримали ініціативу партійних організацій Донецьких залізниць про проведення зльотів стахановців-кривоносівців.

Зльотам передувала велика організаційна робота по охопленню змаганням переважної більшості працівників транспорту. Обкоми партії визначали умови, які давали робітникам, службовцям, інженерно-технічному персоналу право на участь у зльотах. Рішення про проведення зльотів стахановців-кривоносівців обговорювалось на партійних і профспілкових зборах підприємств і служб транспорту. В ході обговорення на партзборах депо Попасна в лютому 1944 р. питання «Про хід підготовки до зльоту стахановців-кривоносівців Північно-Донецької залізниці» була висунута пропозиція запровадити «Книгу вкладника в фонд перемоги», куди записувалися

²⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 31, спр. 11, арк. 97.

²⁹ Газ. «Гудок», 8 вересня 1944 р.

³⁰ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 8, спр. 362, арк. 22.

³¹ Газ. «Гудок», 15 березня 1944 р.

³² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 31, спр. 11, арк. 37.

³³ І. Е. Шербін. Назв. праця, стор. 199.

³⁴ Г. А. Куманев. Советские железнодорожники в годы Великой Отечественной войны (1941—1945), М., 1963, стор. 223; газ. «Гудок», 3 вересня 1944 р.

кількість виробленої робітником понадпланової продукції, раціоналізаторські пропозиції тощо.

Значними були вклади залізничників у фонд перемоги. В книзі вкладника в фонд перемоги комуніста-паровозника І. А. Молчанова за березень 1944 р. було записано: «Перевіз понад норму 800 т вантажів, зекономив 11,5 т вугілля, перевиконав завдання по середньодобовому пробігу паровоза на 21 км. В дні передтравневого змагання здійснив рейси без додаткового набору води, водить великовагові состави»³⁵. Подібних успіхів добились сотні залізничників, значно підвищилась їх трудова активність. В депо Попасна, наприклад, середня продуктивність праці одного робітника в січні 1944 р. становила 131%, а в березні — 165%³⁶. В 1944 р. виконали підвищені зобов'язання і завоювали право на участь у зльоті стахановців-кривоносівців на донецьких залізницях 9084 передовиків виробництва, в 1945 р. — 14 888³⁷.

Переважаюча більшість залізничників постійно перевиконувала норми виробітку. На 1-е липня 1945 р. в змаганні взяло участь 90,3% працівників транспорту республіки, з них 81,7% були стахановцями та ударниками³⁸.

Сумлінне виконання кожним залізничником своїх обов'язків, виконання й перевиконання планів роботи кожним малим і великим колективом сприяли успішному виконанню завдань, поставлених перед залізничниками республіки партією і урядом.

Діяльність партійних організацій по мобілізації залізничників на переборення труднощів, по піднесенню їх трудової активності уже на кінець Великої Вітчизняної війни дала значні наслідки. На липень 1945 р. було відбудовано і перешито на вітчизняну колію 20 тис. км головних колій, відбудовано понад 600 великих і середніх мостів, паровозні і вагонні депо, станції, зв'язок, водопостачання. Успішно виконувались завдання по безперервному просуванню поїздів з бойовою технікою, озброєнням, боеприпасами, продовольством до лінії фронту і перевозки народногосподарських вантажів. В 1944 р. всі 9 залізниць в умовах зруйнованого господарства, відсутності устаткування, механізмів план вантаження виконали на 114,3%, вивантаження — на 100,8%, а за перше півріччя 1945 р. — відповідно на 103,4% і 102%³⁹.

Колективи українських залізниць неодноразово виходили переможцями Всесоюзного соціалістичного змагання залізничників, підсумки якого підводились щомісяця. З січня 1944 р. по липень 1945 р. всі українські залізниці були переможцями Всесоюзного соцзмагання і 17 раз нагороджувались перехідним Червоним прапором Державного Комітету Оборони і 25 раз перехідним Червоним прапором Наркомату шляхів сполучення⁴⁰.

Здійснення в умовах війни великого обсягу відбудовних робіт, успішне виконання планів перевозок воїнських ешелонів та народногосподарських вантажів є показником могутності радянської держави, переваг соціалістичної системи господарства, патріотизму працівників транспорту — одного з провідних загонів робітничого класу.

³⁵ Газ. «Гудок», 21 квітня 1944 р.

³⁶ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 31, спр. 11, арк. 69.

³⁷ Там же, спр. 151, арк. 24.

³⁸ Архів Української ради профспілок, ф. 1, оп. 1, спр. 14, арк. 44. Дані наведені без врахування працівників Ковельського та Чернівецького відділків Кишинівської залізниці.

³⁹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 31, спр. 209, арк. 5, 6.

⁴⁰ Архів Української ради профспілок, ф. 1, оп. 1, спр. 14, арк. 44.

В. І. ЛЕНІН ПРО НІМЕЦЬКИХ ЛІВИХ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІВ

Німецькі ліві соціал-демократи відіграли важливу роль в історії німецького та міжнародного робітничого руху. Однак питання про їх діяльність недостатньо вивчалось радянськими істориками, до того ж при його висвітленні допускались істотні помилки. Все це значною мірою було зв'язано з відомим листом Й. В. Сталіна до редакції журналу «Пролетарская революция» (1931 р.). Справедливо відзначаючи окремі помилки німецьких лівих, Сталін у листі сам допустив при розгляді цього питання ряд невірних положень догматично-сектантського характеру. Так, він помилково стверджував, що В. І. Ленін нібито вже з 1903—1904 рр. вів лінію на розкол у II Інтернаціоналі і в німецькій соціал-демократії. В дійсності більшовики з 1904 р. брали активну участь у діяльності II Інтернаціоналу і поставили питання про його розкол і створення III Інтернаціоналу тільки після початку першої світової війни. В. І. Ленін був представником РСДРП в Міжнародному соціалістичному бюро з жовтня 1905 р. до кінця червня 1914 р. До першої світової війни Ленін не радив німецьким лівим організаційно розривати з опортуністами і створювати окрему партію.

У своєму листі Сталін відійшов від ленінської характеристики німецьких лівих, принижував їх величезні революційні заслуги і перебільшував їх помилки. Зокрема, він без всяких підстав стверджував, що Роза Люксембург у 1905 р. була нібито одним з авторів «напівменшовицької схеми перманентної революції». Насправді ж творцями цієї схеми були Парвус і Троцький. В працях Рози Люксембург цього періоду не тільки нічого не говорилось про «перманентну революцію», а навпаки, розвивались ідеї, протилежні цій схемі. Сталін ігнорував дальший розвиток поглядів німецьких лівих, їх поступову еволюцію до ленінізму.

Тільки після XX з'їзду КПРС почалось об'єктивне вивчення поглядів та діяльності лівих. На початку 60-х років були опубліковані праці, автори яких покладали в основу своїх досліджень ленінську характеристику цієї значної групи німецьких соціал-демократів. Проте це лише початок великої й копіткої роботи.

Основоположне значення для наукового дослідження поглядів та діяльності німецьких лівих мають Твори В. І. Леніна. Вивчення ленінських праць з цього питання особливо велике значення має тепер, коли завершено видання повного зібрання його Творів, в яке вміщено велику кількість ленінських статей та інших матеріалів, не опублікованих у попередніх виданнях.

Перші виступи майбутніх діячів лівої течії у німецькій соціал-демократії відносяться до 1898—1900 рр. Роза Люксембург, Франц Мерінг, Клара Цеткін та інші майбутні ліві рішуче боролись проти ревізіонізму Бернштейна, проти реформізму в практичній діяльності СДПН і захищали необхідність пролетарської революції та диктатури пролетаріату.

Ліва течія СДПН почала оформлятися в 1905—1906 рр., коли під впливом російської революції в німецькій соціал-демократії стали обговорюватися важливі питання тактики. Остаточо оформилась вона у 1910—1912 рр., після розмежування по важливіших політичних і тактичних питаннях з центризмом.

В. І. Ленін з самого початку створення цієї течії відносив її видатних діячів до революційних марксистів, пильно стежив за їх роботою. Він відмічав заслуги лівих у розробці революційної тактики пролетаріату і водночас по-товариському критикував за допущені недоліки та помилки.

Німецькі ліві з захопленням вітали російську революцію. Вони розуміли її міжнародне значення і в зв'язку з цим уже в 1905 р. звернулися до вивчення досвіду російського революційного руху і діяльності більшовиків.

Видатні діячі лівих не тільки закликали німецький пролетаріат розгорнути рух солідарності з російською революцією, а й намагалися здобути з досвіду цієї революції уроки для німецького робітничого руху. Вони пропагували серед німецького пролетаріату «російські методи» боротьби — масові політичні страйки, політичні демонстрації, а також прийшли до висновку про можливість у майбутньому збройного повстання пролетаріату в Німеччині.

Особливо багато уваги приділяла вивченню досвіду революції 1905 р. Роза Люксембург. В. І. Ленін, згадуючи про цей період, підкреслював, що «такі видатні представники революційного пролетаріату і нефальсифікованого марксизму, як Роза

Люксембург, відразу оцінили значення цього практичного досвіду і виступили на зборах і в пресі з критичним аналізом його»¹.

У перші місяці 1906 р. Роза Люксембург взяла участь в революції у Варшаві як один з керівників польської соціал-демократії. Невдовзі її було заарештовано. Після звільнення було дозволено виїхати до Фінляндії, і вона півтора місяця жила в містечку Куоккала поблизу Петербурга. В цей період Роза Люксембург зустрічалася з В. І. Леніним та іншими більшовиками, написала працю «Загальний страйк, партія і профспілки», в якій узагальнила досвід першої російської революції та її уроки для німецького і західноєвропейського пролетаріату. Ленін згодом так охарактеризував цю працю: «Кращий вклад німецькою мовою: Роза Люксембург (у зв'язку з західно-європейськими особливостями боротьби)»².

На V з'їзді РСДРП, в роботі якого Роза Люксембург брала участь як представник СДПН і один з керівників СДКПІЛ, вона підтримала більшовицьку оцінку рушійних сил російської революції і обґрунтовану на ній тактику більшовиків. Ленін писав у 1909 р.: «Ми, більшовики, можемо вказати на великі успіхи в справі такого завоювання. Роза Люксембург і Карл Каутський — соціал-демократи, які пишуть нерідко для росіянів і остільки входять в нашу партію, — завойовані нами ідейно, незважаючи на те, що на початку розколу (1903 р.) всі симпатії їх були на боці меншовиків»³.

В. І. Ленін приділяв велику увагу роботі II Інтернаціоналу. Він всіляко намагався згуртувати найбільш революційні сили міжнародного робітничого руху, встановити співробітництво з лівими течіями в соціал-демократичних партіях Західної Європи. Під час засідань Штутгартського і Копенгагенського конгресів II Інтернаціоналу Ленін організовував наради більшовиків, німецьких лівих та інших революційних марксистів для вироблення єдиної позиції з питань, які обговорювались на конгресах.

На Штутгартському конгресі у 1907 р. В. І. Ленін і Роза Люксембург співробітничали в комісії з питання про мілітаризм. Після наради представників лівих течій В. І. Ленін і Роза Люксембург внесли відомі поправки до проекту резолюції Августа Бебеля про мілітаризм. В цих поправках вказувалось про необхідність виховання робітничої молоді в дусі соціалізму та інтернаціоналізму, про використання пролетаріатом усіх засобів для того, щоб відвернути небезпеку війни, а в разі виникнення війни — використати викликану нею кризу для повалення капіталізму. Внесення поправок, прийнятих конгресом, надало резолюції Бебеля революційного характеру. Ленін писав про цю резолюцію, що в ній «строгість ортодоксального, тобто єдино наукового марксистського аналізу з'єдналася з рекомендацією робітничим партіям найрішучіших та найреволюційніших заходів боротьби»⁴.

На Копенгагенському конгресі В. І. Ленін і Роза Люксембург разом працювали в комісії з питання про кооперацію і вели боротьбу проти поглядів ревізіоністів з цього питання.

У 1911 р. Роза Люксембург виступила за організацію антивоєнних дій пролетаріату в міжнародному масштабі. Коли один з членів керівництва СДПН Молькенбург написав листа до правління партії, в якому виступив проти скликання Міжнародного соціалістичного бюро для обговорення засобів боротьби проти воєнної небезпеки, Роза Люксембург опублікувала цього листа в соціал-демократичній пресі з своїми критичними зауваженнями. На засіданні МСБ в Цюріху у вересні 1911 р. на якому обговорювалася Марокканська криза, Август Бебель добивався засудження поведінки Рози Люксембург, однак В. І. Ленін встав на її захист⁵.

В 1910—1912 рр. німецькі ліві вели полеміку з Карлом Каутським з деяких важливих тактичних та політичних питань. У вересні 1912 р. Ленін писав Каменеву перед його від'їздом на Хемницький з'їзд СДПН представником більшовиків: «Дуже бажано зблизитися з лівими ... і агітувати серед них за *принципову* відсіч Каутському»⁶. У вересні 1913 р. у листі до Я. С. Ганецького Ленін просив його познайомити представника більшовиків на Ієнському партейтазі німецької соціал-демократії Бекзадяна з Паннекуком, Мерінгом та іншими лівими⁷.

Отже важливіші революційні заслуги лівих до початку першої світової війни полягали в тому, що вони вели рішучу боротьбу проти ревізіонізму та реформізму, захищали необхідність пролетарської революції і диктатури пролетаріату. Вони зрозуміли міжнародне значення революції 1905—1907 рр. і зробили висновки з її досвіду для німецького робітничого руху. Вони підкреслювали важливе значення масових форм боротьби пролетаріату, вели самовіддану боротьбу проти мілітариз-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 301.

² В. І. Ленін. Полное собрание Сочинений, т. 54, стор. 481.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 41.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 13, стор. 61—62.

⁵ Див. В. І. Ленін. Полное собрание Сочинений, т. 54, стор. 358.

⁶ В. І. Ленін. Полное собрание Сочинений, т. 48, стор. 87.

⁷ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 36, стор. 223.

му і висували нові форми боротьби з ним. З 1910 р. ліві почали полемізувати з Карлом Каутським з різних питань.

Поряд з цим у німецьких лівих були і серйозні помилки, що виникали насамперед внаслідок впливу на них оточення, що склалося в ті часи у Німеччині, ідеології та практичної діяльності німецької соціал-демократії й II Інтернаціоналу. Крім цих об'єктивних причин, у кожного з них були й свої причини суб'єктивного характеру. Потрібно при цьому мати на увазі й ту обставину, що до першої світової війни німецькі ліві не знали про найважливіші праці В. І. Леніна (тільки Роза Люксембург була знайома з деякими працями Володимира Ільїча).

В. І. Ленін тактично, по-товариському критикував помилки лівих з метою їх виправлення. Німецькі ліві не розуміли принципальної суті розколу в РСДРП і не погоджувалися з організаційними принципами більшовизму. З цього питання вони повністю були під впливом поглядів, загальноприйнятих в СДПН та інших партіях II Інтернаціоналу. Відомо, що Роза Люксембург у статті «Організаційні питання російської соціал-демократії» (1904 р.) полемізувала з Леніним, обвинувачувала більшовиків в ультрacentралізмі й виступала за автономію місцевих парторганізацій. В. І. Ленін дав відповідь Розі Люксембург у статті «Крок вперед, два кроки назад. Відповідь Н. Леніна Розі Люксембург»⁸, у якій показав, що в праці Розі Люксембург відсутній конкретний аналіз поглядів різних напрямків у РСДРП і що вона не змогла застосувати марксистську діалектику до питань про організацію пролетарської партії.

У 1912—1914 рр. Роза Люксембург як член МСБ виступала за об'єднання більшовиків і меншовиків. Ленін відповів їй у статті «Теж-«об'єднувачі»» (1913 р.)⁹ і в «Доповіді ЦК РСДРП на Брюссельській нараді» (1914 р.)¹⁰.

Для лівих взагалі була властива недооцінка значення організації в робітничому русі. Для них і особливо для Розі Люксембург було характерним схилення перед стихійністю робітничого руху, невір'я в спроможність партії стати організатором цього масового руху.

Така політика лівих сприяла тому, що вони занадто пізно пішли на організаційний розрив з опортуністами. Щоправда, ліві не могли створити до першої світової війни самостійної партії. Їх ідейне розмежування з центристами сталося тільки в 1910—1912 рр. Лідери реформістської й центристської течій мали великий вплив на робітничі маси. Тому, коли б ліві й створили свою нечисленну партію, це привело б їх до ізоляції від мас і було б серйозною помилкою сектантського характеру. Помилка лівих полягала в тому, що вони напередодні першої світової війни не створили своєї фракції, а залишалися лише політичною течією.

В деяких працях і особливо в таких важливих, як «Критичні замітки з національного питання» (1913 р.)¹¹ й «Про право націй на самовизначення» (1914 р.)¹² Ленін піддав ґрунтовній і глибокій критиці серйозні помилки Р. Люксембург з національного питання. Ленін відзначав також хибність теорії реалізації прибуткової вартості, розвинутої Р. Люксембург у книзі «Нагромадження капіталу» (1913 р.)¹³.

Ленінська критика помилок лівих була спрямована на виправлення цих помилок, на те, щоб ліві зайняли послідовно-революційні позиції з питань, у яких вони помилялися.

З самого початку першої світової війни німецькі ліві зайняли позицію пролетарського інтернаціоналізму. Будучи організаторами антивоєнного руху, вони викривали імперіалістичний характер війни й зрадництво керівників СДПН, які проводили політику соціал-шовінізму.

Незважаючи на помилки лівих, згодом спартаківців, Ленін високо оцінював їх героїчну діяльність в роки війни. Слід зауважити, що з 1915 р. ліві стали вивчати твори Леніна, які видавались у Швейцарії німецькою мовою¹⁴. З цього часу почалась їх ідейна еволюція до ленінізму.

Ленін надавав важливого значення тому факту, що Карл Лібкнехт у своїх виступах і листівках 1915—1916 рр., по суті, закликав німецький пролетаріат до перетворення імперіалістичної війни в громадянську¹⁵, тобто прийшов до лозунгу, що його проголосили більшовики ще восени 1914 р.

З початком першої світової війни повний розрив лівими організаційних зв'язків з опортуністами став необхідний. Тому Ленін у своїй праці «Соціалізм і війна

⁸ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 7, стор. 423—433.

⁹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 438—440.

¹⁰ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 457—495.

¹¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 1—33.

¹² Там же, стор. 361—418.

¹³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 68; т. 35, стор. 63; В. І. Ленін. Полное собрание Сочинений, т. 48, стр. 148—149.

¹⁴ В. Г. Брюнин. В. И. Ленин и германские левые. Вестник Ленинградского университета, № 8. Серия истории, языка и литературы, выпуск 2. Л., 1960, стор. 49.

¹⁵ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 192.

(Ставлення РСДРП до війни)» (липень — серпень 1915 р.) у дуже тактовній формі радив лівим здійснити цей розрив¹⁶. Проте, як відомо, спартаківці це зробили з великим запізненням. У квітні 1917 р. група «Спартак» увійшла до Незалежної соціал-демократичної партії Німеччини, що було її серйозною помилкою.

Величезний вплив на ідейний розвиток спартаківців зробила Велика Жовтнева соціалістична революція. В колективній праці німецьких істориків-марксистів «Grundriss der Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung» підкреслюється, що «під впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції й за допомогою більшовиків група «Спартак» взяла курс на остаточний розрив з опортунізмом і на розвиток до ленінізму»¹⁷. Спартаківці визнали Ради органами влади пролетарської держави, формою диктатури пролетаріату. З березня 1918 р. вони розпочали пропаганду за створення Рад у Німеччині серед робітників і солдатів. З цього ж часу спартаківці почали закликати німецький пролетаріат до підготовки збройного повстання проти кайзерівського режиму. Якщо раніше вони вважали підготовку збройного повстання неможливою, то восени 1918 р. разом з лівими незалежниками вели практичну підготовку до цього повстання¹⁸.

Влітку 1918 р. спартаківці зрозуміли хибність свого вступу в РСДРП, почали встановлювати зв'язки з іншими лівими групами і провадити підготовку до створення самостійної партії. Серйозними кроками у цьому напрямку були жовтнева конференція групи «Спартак», створення Союзу «Спартак» і розроблення Розою Люксембург проекту програми майбутньої Комуністичної партії Німеччини.

30 грудня 1918 р. розпочав свою роботу Установчий з'їзд КПН, який прийняв програму партії. Ленін дав високу оцінку цій програмі. У листі від 27 чи 28 грудня 1918 р. до Г. В. Чичеріна він писав, що проект програми КПН можна використати при розробці платформи Комінтерну і що Союз «Спартак» відноситься до партій та груп, «які ми маємо цілковиту підставу вважати *уже* такими, що стоять на базі III Інтернаціоналу»¹⁹.

Таким чином, створення КПН означало, що ленінізм в основному одержав перемогу в революційному крилі німецького робітничого руху.

В. І. Ленін високо оцінював революційну діяльність і праці німецьких лівих. Він називав Карла Лібкнехта і Розу Люксембург «кращими представниками соціалізму», «справжніми вождями пролетаріату»²⁰. В статті «Замітки публіциста» (1922 р.) він назвав Розу Люксембург орлом і великою комуністкою²¹. Незважаючи на те, що в її працях мали місце серйозні помилки, Ленін вважав необхідним видати повне зібрання її творів, підкреслюючи, що «її біографія і *повне* зібрання її творів ...будуть найкориснішим уроком для виховання багатьох поколінь комуністів усього світу»²².

У питанні вивчення ідеології та діяльності німецьких лівих перед радянськими істориками стоять ще великі завдання. Потрібно відновити ленінську характеристику поглядів та діяльності німецьких лівих. Тільки на основі систематичного вивчення творів вождів лівих соціал-демократів в дусі ленінських вказівок, а також інших джерел по темі можна до кінця розкрити їх революційну діяльність і їх внесок у розробку стратегії і тактики пролетаріату.

¹⁶ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 280, 286—288.

¹⁷ Grundriss der Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung, Brl., 1963, стор. 100.

¹⁸ Ф. Ф. Головачев. Рабочее движение и социал-демократия Германии в годы первой мировой войны, М., 1960, стор. 433.

¹⁹ В. І. Ленін. Полное собрание Сочинений, т. 50, стор. 228.

²⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 446; т. 29, стор. 258.

²¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 176.

²² Там же.

ВИДАВНИЦТВО КПЗУ «КНИЖКА» У ЛЬВОВІ (1929—1939 рр.)

«Видавничча спілка «Книжка» кооперативу з обмеженою порукою у Львові» — так звучала повна офіційна назва легального партійного видавництва Комуністичної партії Західної України, зареєстрованого в II-му торговельному відділі окружного суду у Львові. Організаторами кооперативу були 12 чоловік. До правління «Книжки» в 1929 р. входили Володимир Огоновський, Андрій Калимон, Петро Козлянюк, Леонід Кухто¹, Іван Шах, до наглядної ради — Степан Олексюк (Тудор), Ілько Довганик, Михайло Пелецький, Павло Щербак, Григорій Голіян, Тихон Гребінь, Марія Березняк². Як легальний орган партії «Книжка» об'єднувала широкий актив, видавала та розповсюджувала радянську літературу серед трудящих Західної України. Сама назва нової організації дана за зразком видавництва Комуністичної партії Польщі «Książka» і свідчила про те, що мета її — нести в маси світло, знання, науку.

Важко було розпочинати роботу: необхідно було підшукати приміщення, об'їздити його. Після недовгих пошуків розмістилися в двоповерховому будинку по вулиці 3-го травня (нині 17 вересня), № 5. В нашому розпорядженні було 3 кімнати з окремим ходом. З вікон можна було спостерігати кожного, хто заходив до будинку. Щоправда непривабливим був вхід — прохідна напівтемна кімната, завалена старими меблями, веда до залізних спіральних сходів у тамбурі, які піднімалися до кімнати на другому поверсі, де розміщені були полиці з книжками для продажу, та кімнати для працівників.

Матеріальною базою нового органу були внески членів кооперативу: вступні в розмірі 2 злотих і членські (уділи або паї) — 10 злотих. Серед членів були й такі, що вносили більше, а американські робітничі прогресивні організації — друкарсько-видавничча спілка «Робітник» та «Союз українських робітників» у Нью-Йорку — по 5 000 злотих кожна. У 1931 р. капітал «Книжки» становив 13 000 злотих.

Спершу наша організація була нечисленною — всього 28 членів (листопад 1929 р.) в основному члени КПЗУ і «Сельроба»³, у 1931 р. — 100 чол., а у 1936 р. — близько 150 чоловік⁴. Серед слідчих матеріалів того часу збереглися списки членів кооперативу, що дає змогу встановити більш-менш точно його кількісний склад.

У 1930 р. до «Книжки» перейшов журнал «Освіта» — теоретичний і політичний орган КПЗУ, заснований Ярославом Галаном. Відповідальним редактором його був В. П. Огоновський⁵.

Наші спроби вступити до РСУКа (Ревізійний Союз українських кооперативів), що об'єднував усі українські кооперативи Галичини й Волині, закінчилися невдачею і «Книжка» вступила до загальнодержавного об'єднання кооперацій Польщі — «Державної кооперативної ради у Варшаві», яка декілька разів ревізувала її діяльність⁶.

Колектив видавництва провадив значну роботу. У II-му півріччі 1929 р. було підготовлено до друку «Робітничо-селянський календар «Товариш» на 1930 р.» Видавали щорічні календарі і націоналістичні видавництва, та коли розпочав свою роботу легальний орган партії, було дано вказівку випускати свій календар, який би зв'язував партію з широкими масами трудящих, розповідав їм ленинську правду, про роль народних мас в історії, піднімав на боротьбу проти національного і соціального гніту, за свободу. Головним редактором календаря був О. Букшований.

¹ Л. В. Кухто один з активних діячів КПЗУ. З 1925 р. Леонід Васильович працював у відділі студентської молоді ЦК комсомолу Західної України, а через рік його обирають до складу секретаріату. В 1929 р. Л. В. Кухто переходить на роботу у видавництво «Книжка». В червні 1931 р. був заарештований в зв'язку з справою КПЗУ, а у квітні 1934 р. був засуджений на шість років ув'язнення. Вийшовши з тюрми, в 1936 р. він знову повертається до «Книжки», де працює до 1939 р. Про десятирічну діяльність видавництва і розповідає автор у даному повідомленні.

² Державний архів Львівської області (далі — ДАЛО), ф. 110, оп. 3, од. зб. 1048, арк. 1.

³ Там же.

⁴ Там же, ф. 11, оп. 29, спр. 842, арк. 17; спр. 903, арк. 1.

⁵ Там же, ф. 1, оп. 58, спр. 1062, арк. 38, 42.

⁶ Там же, ф. 11, оп. 29, од. зб. 2318, арк. 198—199.

Вересень і жовтень колектив працював над підготовкою календаря до друку, а світ його не побачив... 4 листопада поліція повідомила прокуратуру Львівського окружного суду про те, що вона конфіскувала 484 примірники «Робітничо-селянського календаря «Товариш» на 1930 р.», надрукованого в львівській друкарні «Містечтво». Поліція одержала завдання відшукати авторів календаря⁷, провела обшуку у приміщенні видавництва, забрала рукописи до «Товариша». 15 обкладинок днього і 18 екземплярів газети «Українські щоденні вісті» із США, розповсюджені якої було заборонено⁸. Через кілька днів прокуратура передала справу окружному суду з пропозицією затвердити її, оскільки матеріали календаря «вказують на комуністичну тенденцію видавництва»⁹. З допомогою працівника «Книжки» Михайла Вовка вдалося винести з друкарні близько 30 примірників календаря, які потім розповсюдили за списком. Тепер цей календар є бібліографічною рідкістю.

«Книжка» видала інсценізацію у 5 діях «Fata morgana» М. М. Коцюбинського, зроблену Ніною Матулівною, збірку оповідань П. С. Козланюка «Вогонь», двічі надрукувала популярну брошуру К. Пелехатого «Що таке колективізація?», яка привернула увагу широкого кола читачів Західної України; на брошуру було опубліковано ряд відгуків і рецензій у прогресивних газетах «Сельроб» і «Сила». Про надруковану видавництвом книжечку В. Огоновського «Казка про створення світу» «Сила» писала, що це «Огляд переказів різних народів, а головним чином біблійних оповідань про створення світу в шістьох днях у світлі наукової правди»¹⁰.

Окремою брошурою були видані «Маніфест Комуністичної партії», під назвою «Маніфест Маркса—Енгельса», праця В. І. Леніна про К. Маркса, яка вийшла під назвою «К. Маркс. Його життя і наука» за підписом «В. І.», та кілька політичних брошур. Велику допомогу видавництву КПЗУ надавали трудящі Радянської України, надсилаючи велику кількість книг. Чимало друкувало видавництво літератури про Країну Рад. Було випущено брошури «Стахановці—герої праці», «Як повстало суспільство» та ін. Була перекладена з польської на українську і видана книжка Романа Зиха про життя і творчість Анрі Барбюса.

Редакційна бібліотека «Книжки» складалася з легальних і нелегальних видань російською, українською, польською та іншими мовами. Нелегальна література комплектувалася за вказівкою партії переважно з творів класиків марксизму-ленінізму, нелегальних видань КПЗУ та інших революційних організацій, і читали її лише члени кооперативу в одній з кімнат видавництва. З метою конспірації завели два каталоги: один для «Книжки», другий—для громадського старости. Якщо в перші місяці заснування видавництва на полицях були книжки 289 назв, то в 1937—1938 рр.—471 назва у кількості 21 746 примірників¹¹.

Крім видавничої діяльності, «Книжка» займалася продажем літератури, розповсюдження якої в умовах капіталістичної Польщі вимагало організації широкої реклами, без чого неможливе було саме існування видавництва. На сторінках «Сельроба» і «Сили» вміщувались оголошення з короткими характеристиками твору. Так, на книжку Андрія Річицького «Тарас Шевченко в світлі епохи» було надруковано докладну рецензію з закликом, щоб «кожна читальня «Просвіти», кооперативу, кожна суспільна і приватна бібліотека, врешті кожний робітник і селянин, щоб зрозуміти справжнє величезне значення Т. Шевченка в історії України і літературі та суспільному житті, повинен мати її...

Співець поневоленого кріпацтва йде за своїми братами, вішуючи майбутню соціалістичну революцію... Тому, власне, без жодних застережень можуть робітники і селяни назвати Шевченка, поета своїх дідів і прадідів—колишніх кріпаків, своїм поетом. Оскільки хто має право до Шевченка, то в першу чергу і виключно сини і внуки тих, кого злидні і неволю описав він у своєму безсмертному «Кобзарі». Цю книжку повинен перечитати робітник і селянин кожної національності, що обставинами змушений жити на українських землях, щоб мати правильний погляд на роль Шевченка в нашому суспільному житті.

Книжка написана легко для широких мас. Служить найкращим матеріалом до рефератів про Шевченка, розвідок і т. д.

Видало Державне Видавництво України в Харкові, 1925 р. має 227 сторінок. Ціна 4—30 злотих...»¹²

В газеті «Сельроб» від 22 грудня 1929 р. вміщено звернення «Книжки» до читальень «Просвіти» і кооперативів: «Знання є одним з головних засобів боротьби працюючих за своє краще майбутнє. Тому кожна суспільна організація: читальня, кооператив, «Луг» та ін. повинні мати можливо якнайбільші бібліотеки, з яких би їх члени могли черпати необхідне для себе знання». З цієї метою використовувались

⁷ ДАЛО, ф. 11, оп. 29, спр. 4944, арк. 1.

⁸ Там же, ф. 110, оп. 3, спр. 1048, арк. 1.

⁹ Там же, ф. 11, оп. 29, спр. 4944, арк. 2.

¹⁰ Газ. «Сила», 22 лютого 1931 р.

¹¹ ДАЛО, ф. 110, оп. 3, спр. 14, арк. 3—7; ф. 11, оп. 29, спр. 2318, арк. 173—184.

¹² Газ. «Сельроб», 24 грудня 1929 р.

різні загальні збори, з'їзди та ін., щоб робітники і селяни брали активну участь у заснуванні нових і поповненні існуючих бібліотек літературою. «Книжка» склала бібліотечку на вигідних умовах сплати з 37 книжок, головним чином радянських видань на суму 100 злотих. Пільги мав той, хто платить готівкою за цілу бібліотеку, дістає скидку на пересилку за рахунок видавництва.

Видавництво «Книжка» друкувало також на 3—4 сторінках оголошення з переліком літератури, надісланої з Радянської України.

В основному «Книжка» розповсюджувала радянську, прогресивну літературу і лише 10% — місцевої. На замовлення читачів видавництво одержувало з Радянського Союзу книжки з різних галузей знань — техніки, медицини, театрального мистецтва, підручники, наукові довідники, альбоми та ін. і розсилало їх за готівку та в кредит торговельним організаціям, культурно-освітнім установам, окремим особам. В числі покупців «Книжки» була найбільша на Західній Україні книгарня Наукового Товариства ім. Шевченка, у якій видавництво в свою чергу, купувало літературу. Торговельний оборот «Книжки» в 1929—1931 рр. становив 15—20 тис. злотих на рік.

Про наявність нової літератури «Книжка» сповіщала трудящих через каталоги — безплатні додатки до газет «Сельроб» і «Сила». Було видано три каталоги.

У каталозі, вміщеному на 9 і 10 сторінках газети «Сельроб» за вересень 1930 р., надруковано заклики до селян і робітників Західної України вступати до кооперативу «Книжка» і далі — перелік 178 назв книжок переважно радянських видань. А в січні 1932 р. каталог до газети «Сила» у вступній частині сповіщає, що видавництво виконує замовлення на виписку радянських видань на всіх мовах. Членам кооперативу дає скидку при продажу літератури на власні видання — 25%, на радянські — 15%, на всі інші — 10%. Тут же дано перелік 62 назв науково-популярної літератури, 37 — соціалістичної літератури, 400 — художньої та 26 — різних видань.

Каталоги «Книжки» знали на Поліссі, в Білорусії, Франції, в Канаді і т. д. Але каталоги не могли повністю охопити всі нові надходження. Згодом ми придбали друкарську машинку і друкували матриці бюлетеня нових книг, розмножували його і розсилали адресатам.

Серйозною перешкодою в розповсюдженні літератури були високі ціни, але радянські видання були дешевші від західноукраїнських, бо видавались великими тиражами. Наприклад, «Кобзар» Т. Шевченка, виданий в СРСР, коштував 3 злотих, а західноукраїнських видань — 8—9 злотих¹³. Радянські видання надсилалися заказними бандеролями по 2 кг кожна. З одержанням їх пошта надсилає один екземпляр книжки до градського староства у Львові і лише після перегляду їх видавали «Книжці» для продажу. В одному з повідомлень староство сповіщало пошту, що переглянуло 92 посилки з радянською літературою для «Книжки», частину вилучило до рішення пресового прокурора, а решту — дозволило видати адресатові¹⁴.

Трудящі Західної України зверталися до «Книжки» з заявками про замовлення літератури з СРСР, а також писали скарги на конфіскацію поліцією книжок, надісланих видавництвом. Так, слідчий IV району окружного суду у Львові в березні 1933 р. на допиті працівника видавництва Н. Кухтової спитав, чому замовники звертаються до них з проханням надіслати цікаві книжки, подаючи фіктивні адреси для відсилки пакетів, підписуючись «з пролетарським поздоровленням»¹⁵. Цей факт говорить про популярність «Книжки» і зростання інтернаціональної солідарності серед трудящих Західної України. Державні власті буржуазної Польщі переслідували всіх, хто мав книжки, направлені проти існуючого ладу. Так поліція конфіскувала у Юзефа Камінського з с. Залевже, повіту Біла Підляська книжку «Українська народна пісня», видану в Києві, 1936 р. на тій підставі, що вона мала більшовицькі лісні, вихваляла радянський лад, також твори М. Горького та ін. Поліцейські просили зробити обшук у видавництві «Книжка», довідатись, як попала радянська література до Польщі. Щоб відвернути увагу місцевих властей, читачі і зверталися до видавництва з проханнями надіслати літературу на іншу адресу. Але на сторінках прогресивних газет того періоду часто друкувалися повідомлення про конфіскацію книжок. Так, торговельний робітничий кооператив в Торонто (Канада) скаржився, що всі книжки надіслані «Книжкою» конфісковано.

Великою перешкодою в нормалізації торговельної роботи були часті вилучення документації та переписки видавництва з клієнтами. Листи замовників часто попадали в руки поліції та судових органів. Був у «Книжки» і «конкурент» по продажу радянської літератури — видавництво «Вікна», але скоро за вказівкою КПЗУ відділ продажу при «Вікні» було ліквідовано і торгівля перейшла повністю до «Книжки».

¹³ ДАЛО, ф. 11, оп. 29, спр. 903, арк. 16.

¹⁴ Там же, ф. 1, оп. 58, спр. 1156, арк. 62.

¹⁵ Там же, ф. 11, оп. 29, спр. 903, арк. 10.

Робота видавництва не давала спокою поліцейським властям. З перших же днів діяльності «Книжки» розпочалось переслідування її державними органами Польщі: слідства, опечатування приміщення, конфіскація матеріалів — далеко не повний перелік дій поліції і суду.

Перше знайомство видавництва з поліцією було зв'язане з конфіскацією «Робітничо-селянського календаря «Товариш» на 1930 р.», а потім слідство у зв'язку з справою М. Павлика та інших працівників ЦК КПЗУ, заарештованих восени 1930 р. Слідом за цим почалися арешти працівників редакції видавництва, профспілок і т. д. В червні 1931 р. поліція заарештувала керівників «Книжки»: В. Огоновського, Л. Кухто, пізніше — О. Грушевського. В матеріалах Львівського воеводного управління державної поліції за 1931 р. вказано: «остання ліквідація, проведена 22 червня ц. р. на території Львівського воеводства і Станіславського та Тернопільського воеводств під керівництвом слідчого Деманта з Варшави завдала різкого удару революційним елементам, стримуючи великою мірою напруження комуністичного руху»¹⁶.

Але, незважаючи на переслідування, видавництво не припинило своєї роботи. І тому Львівське градське староство писало слідчому IV району окружного суду у Львові, що «Книжка» масово одержує поштові посилки з СРСР з комуністичними виданнями російською та українською мовами. Останній транспорт надійшов з 55 посилками. Тому староство просить дозволу на перегляд всієї кореспонденції з СРСР на адресу «Книжки», яка переховує революційну літературу. Прокурор IX району Окружного суду пропонував розпочати слідство, провести обшук у приміщенні видавництва, зобов'язати пошту направляти прокурору всю кореспонденцію і посилки, які приходять на адресу «Книжки» та відсилаються нею. Згідно з постановою слідчий відділ поліції м. Львова провів обшук у приміщенні «Книжки», вилучивши всю кореспонденцію, записки, картотеку і опечатав його приміщення¹⁷. Але слідство було припинено за відсутністю доказів.

У зв'язку з ліквідацією прогресивної партії «Сельроб» — «Єдність» у вересні 1932 р. поліція провела обшук і в приміщенні «Книжки», опечатала приміщення та заарештувала керівника видавництва Надію Кухтову. В листі до прокуратури окружного суду у Львові поліція вказувала, що «...на основі наявних конфіденціальних відомостей під новим впливом Сельробедності, а властиво КПЗУ, позіставала фіктивно існуюча як видавничя спілка книгарня «Книжка», що має приміщення по вул. 3 травня, № 5. Ця книгарня мала завдання розповсюджувати книжки, які трактують про комуністичні ідеї, що видаються в СРСР і призначаються для бібліотек, які є під впливами КПЗУ, у відділах «Просвіти», кооперативах, селянських та робітничих товариствах, що легко можуть з'єднуватись для комуністичної програми. При обшуку в приміщенні видавництва було забрано векселі, поштові квитанції, вилучено бухгалтерські книги, реєстр членів, закрито всі рахунки «Книжки» на пошті, в ощадній касі та вилучено і передано в судовий депозит бухгалтерські книги, переписку з установами і замовниками, приміщення «Книжки» опечатано¹⁸. В жовтні того ж року були закриті прогресивні газети і журнали «Сила», «Народна трибуна», «Вікна», «Нові шляхи», «Сельроб», «Наша земля», «Кооперативні вісті».

В одному з документів підкомісар поліції Ян Злотковський свідчив, що «Книжка» — центральна книгарня комуністичних видань Радянського Союзу на Західній Україні і організована за вказівкою ЦК КПЗУ. Польські власті весь час стежили за діяльністю видавництва і коли розпочалося слідство проти членів КПП і КПЗУ, працівники видавництва також були притягнуті до відповідальності. Серед них Леонід Кухто, Андрій Собат, Іван Паньків, Кузьма Пелехатий, Олександр Малиновський, Олександр Гаврилюк, Надія Кухтова, Ярослав Галан та ін. за участь в діяльності КПЗУ, «яка прагне до встановлення в Польській державі шляхом революції комуністичного ладу, а також до відриву від Польської держави Східної Малопольщі»¹⁹.

Видавництво «Книжка» було вірним помічником КПЗУ у політичному вихованні трудящих, воно сіяло світле, правдиве, розумне, виховувало у душі пролетарського інтернаціоналізму в боротьбі проти польських поневолювачів. Діяльність видавництва «Книжка» є ще одним яскравим свідченням зв'язків, які існували між трудящими західноукраїнських земель та Радянської України до їх возз'єднання в одній українській радянській державі. І коли у вересневі дні 1939 р. Західна Україна возз'єдналася з Радянською Україною, з СРСР, здійснилася мрія всіх трудящих, в тому числі і комуністів, які працювали на одній з відповідальних ділянок роботи КПЗУ у легальному органі партії «Книжка».

¹⁶ ДАЛО, ф, 1, оп. 58, спр. 1076, арк. 19.

¹⁷ Там же, ф. 11, оп. 29, спр. 842, арк. 5, 9.

¹⁸ Там же, ф. 11, оп. 29, спр. 903, арк. 5, 7, 11.

¹⁹ Там же, спр. 2318, арк. 101.

В. І. КИСЕЛЬОВ

З ІСТОРІЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНИХ (ІМІГРАНТСЬКИХ) СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ КОЛЕКТИВІВ НА УКРАЇНІ

В історії побудови соціалістичного сільського господарства в СРСР почесне місце займають сільськогосподарські колективи, створені ще в перші роки Радянської влади. До них належать й іммігрантські сільськогосподарські комуні та артілі, організовані у Радянському Союзі за ініціативою великого Леніна. У відбудовний період нашого народного господарства діяльність цих колективів стала однією з численних форм допомоги Радянській Росії з боку зарубіжних робітників, яскравим виявом пролетарського інтернаціоналізму, міжнародної братерської солідарності трудящих.

Після перемоги Великого Жовтня тисячі емігрантів неорганізовано, стихійно вирушили до Радянської Росії з Америки. Л. К. Мартенс* у своїх спогадах писав, що, дізнавшись про бажання багатьох вихідців з Росії повернутися на Батьківщину, щоб допомогти справі революції, В. І. Ленін висловлював думку про доцільність використання їхніх симпатій до Радянської влади для економічного відродження Країни Рад¹. У своєму листі до Л. К. Мартенса В. І. Ленін 22 червня 1921 р. писав: «Я — за, если амер[иканские] рабочие и колонисты вообще будут привозить с собой:

- 1) Продовольствие на 2 года...
- 2) Одежду на тот же срок;
- 3) Орудия труда.

...я согласен всячески поддержать.

Чтобы ускорить, изготовьте тотчас проект постановления СТО** и внесите сегодня (если успеете до 3-х часов), сегодня же в СТО в 6 ч[ас.] — решим; если опоздаете, все же внесите в СТО в 6 час., создадим Комиссию и решим в пятницу, 24/VI»². Ухвалена 22 червня 1921 р. постанова РПО «Про американську промислову імміграцію» передбачала приїзд до Росії промислових і сільськогосподарських робітників, організованих у виробничі колективи для піднесення продуктивних сил Радянської країни.

За ініціативою революційних емігрантів ще влітку 1919 р. в Нью-Йорку виникло перше Товариство технічної допомоги Радянській Росії (ТТДРР). Незабаром такі товариства з'явилися у багатьох містах США і Канади. Перший з'їзд ТТДРР (1921 р.) вирішив послати технічні загони до Радянської Росії і телеграмою вітав Радянський уряд. За пропозицією В. І. Леніна Раднарком послав телеграму-відповідь, у якій, між іншим, говорилося: «Необходимо считаться с теми трудностями, которые в России есть, которые надо преодолеть, затруднения продовольственные и другие. Люди, едушие в Россию, должны быть к этому готовы»³. У США і Канаді ТТДРР доводило ці вимоги В. І. Леніна до всіх своїх членів. «Не слід забувати, — говорилося в одному з листів Центрального бюро ТТДРР своїм відділам, — що в СРСР нема ще молочних рік і киселевих берегів... Розорена війною і вторгненням, зубожіла країна... чекає відданого їй робітника, який, незважаючи на всі нестатки і труднощі, зможе використати для спільного блага її багатства»⁴.

Вже восени 1922 р. ТТДРР діяли в 75 містах США і Канади⁵. Ці товариства організовували іммігрантські сільськогосподарські комуні та артілі, стежили за тим, щоб до складу колективів не ввійшли особи з ворожим ставленням до Радянської влади. Центральне бюро ТТДРР в Нью-Йорку допомагало комунам і артілям купувати сільськогосподарські машини й реманент, видавало колективам, що ви-

* Л. К. Мартенс — активний учасник революційного руху в Росії, відомий радянський громадський діяч. З 1919 р. до січня 1921 р. був неофіційним представником Радянського уряду в США, а після повернення в Москву — членом Президії ВРНГ.

¹ Журн. «Исторический архив», 1958, № 5, стор. 147.

² СТО — Совет Труда и Оборона, Рада Праці і Оборони (РПО).

³ Ленинский сборник, XX, стор. 200.

⁴ Ленинский сборник, XXXVI, стор. 302.

⁵ Журн. «Исторический архив», 1961, № 4, стор. 62.

⁶ Газ. «Экономическая жизнь» (Москва), 18 листопада 1922 р.

їжджали в Радянський Союз, рекомендаційні листи, що їх потім іммігранти пред'являли Постійній комісії РПО по сільськогосподарській імміграції при Раднаркомі СРСР. На підставі цих листів Комісія РПО видавала комунарам посвідчення для пред'явлення в місцях, куди їх направляли, органам Радянської влади. Перед від'їздом чимало іммігрантів навчалися у платних школах, спеціально для них організованих Товариствами технічної допомоги. Тут колективісти опанували рільництво, тваринництво, сільськогосподарську техніку й будівництво.

Всі члени цих сільськогосподарських колективів за своїми політичними переконаннями симпатизували Компартії або були комуністи, і всі вони з любов'ю ставилися до першої в світі соціалістичної держави. Про це свідчать численні резолюції загальних зборів комун перед їх від'їздом на Батьківщину. У зверненні до російської колонії в Америці члени комуні «Червоний промінь» писали у прогресивній російській газеті «Русский голос»: «Ми, члени Чикагської комуні «Червоний промінь», вирушаємо на економічний фронт єдиних у світі пролетарських республік... Ми бажаємо довести буржуазії, що ми, трудівники, можемо будувати нове життя на комуністичних засадах, що серед нас не буде місця тим, хто живе чужою працею. На нашій Батьківщині ми зробимо все можливе, щоб виправдати надії, покладені на нас робітничо-селянською країною. Ми працюватимемо, не шкодуючи своїх сил, щоб наша країна стала міцною і сильною на страх всім ворогам і на благо її, ми створимо нове життя, в якому не буде ні експлуатації, ні горя, ні сліз»⁶.

За період 1921—1925 рр. Товариством ТДРР на Україні було організовано 9 іммігрантських сільськогосподарських колективів⁷. Діяльну участь в організації деяких комун (Канадська агрокомуна, «Хлібороб», «Нива трудового») брали прогресивні українські емігрантські організації Канади, особливо Українська секція Робітничої партії Канади, газета «Українські робітничі вісті» і Комітет технічної допомоги Радянській Україні.

Першим колективом, що прибув на Україну, була сільськогосподарська артіль «Селянська культура»⁸, організована в Нью-Йорку в 1921 р. У травні 1921 р. вона одержала в Бериславській волості Херсонського повіту поблизу с. Тягинка й Токарівка маєток колишніх поміщиків Тропіна й Ерделі — тисячу дес. землі з напівзруйнованими будівлями. У 1924 р. артіль перейшла на статут сільськогосподарської комуні.

В лютому 1922 р. в с. Шереметці Вінницького повіту було покладено початок сільськогосподарської комуні ім. Джона Ріда. В 1922—1924 рр. з Нью-Йорку та інших міст США в комуну прибули близько 50 іммігрантів. Оскільки колектив мав багато машин, але замало землі (180 дес.), Наркомзем України віддав комуні в 1924 р. в с. Ковалівка Вознесенського району на Миколаївщині радянське господарство площею 1975 дес.⁹

В 1922 р. у м. Вінніпегу (Канада) ТТДРР організувало першу Канадську агрокомуну. Після приїзду на Україну першої партії комунарів (квітень 1922 р.) їй виділили маєток, колишній маєток поміщика Келлера поблизу станції Мигаєво Гросульського району Тираспольського повіту Одеської губернії з земельною площею 1500 дес.¹⁰

Інтернаціональні сільськогосподарські колективи, що приїхали в Радянську країну, в основу своєї діяльності поклали ленінські принципи колективної праці у землеробстві: добровільність членства, культурне ведення усупільненого господарства, всебічна товариська допомога іншим селянам — і за короткий строк домоглися значних успіхів. 20 жовтня 1922 р. В. І. Ленін послав Товариству технічної допомоги Радянській Росії листа з вдячністю за успішну роботу організованих Товариством колективів: «...ви досягли успіхів, які слід визнати винятковими.

...висловлюю вам від імені нашої Республіки глибоку подяку і прошу мати на увазі, що ваша допомога в справі тракторного обробітку землі є для нас особливо своєчасною і важливою»¹¹. 24 жовтня 1922 р. В. І. Ленін просить Президію ВЦВК визнати іммігрантські комуні «Іри» (в Тамбовській губернії) і Канадську зразковими і видатними господарствами. Президія ВЦВК (9 листопада 1922) р. задовольнила прохання В. І. Леніна¹². Відтоді Канадська агрокомуна стала називатися «Першою Канадською зразковою сільськогосподарською комунною ім. В. І. Леніна». 14 листопада 1922 р. у листі «Русской колонии в Северной Америке» В. І. Ленін знов повертається до роботи іммігрантських колективів і ще раз дякує ТТДРР за відправку сільськогосподарських колективів до Радянської Росії, підкреслюючи при цьому, «что из всех видов помощи — помощь нашему сельскому

⁶ Газ. «Русский голос» (Нью-Йорк), 23 жовтня 1923 р.

⁷ Журн. «Исторический архив», 1961, № 4, стор. 67, 74.

⁸ Газ. «Коммунист» (Харків), 28 лютого 1923 р.

⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 5, спр. 177, арк. 275.

¹⁰ Там же, арк. 79.

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 333.

¹² Журн. «Исторический архив», 1961, № 4, стор. 53.

хозяйству и улучшению техники этого хозяйства является для нас самой важной и самой ценной»¹³.

Сільськогосподарська комуна «Новий світ» була організована в м. Клівленд (штат Огайо США) і вже в Радянському Союзі прийняла до свого складу комуна «Нове життя», що виникла в м. Лінн (США) у 1922 р.¹⁴. Комунари прибули на Батьківщину протягом 1922—1923 рр. чотирма партіями. Органи Радянської влади виділили комуні 800 дес. землі — колишній маєток поміщика Злотницького в с. Ружин Київської губернії.

Комуна «Хлібороб», організована відділами ТТДРР в канадських містах Вінніпег, Монреаль і Саскатун, прибула на місце свого проживання (с. Тихий Став Широківського району Катеринославської губернії) п'ятьма невеликими партіями і одержала 1200 дес. землі. Один з організаторів комуни Ф. Р. Ніколенко згадає, що їхали вони з великим піднесенням, щоб на заклик В. І. Леніна допомогти відбудувати зруйноване сільське господарство Радянської країни.

Створений Монреальським відділом ТТДРР комуні «Нива трудова»¹⁵ на Україні виділили колишній маєток поміщика Шефера на хуторі Володимирівка Апостолівського району Катеринославської губернії площею 850 дес.

Комуна «Червоний прапор» була організована восени 1922 р. Нью-Йоркським відділом ТТДРР¹⁶. На Україну більшість її членів приїхали в березні 1923 р. і спочатку розмістилися у радгоспі на Миколаївщині, а в жовтні 1923 р. отримали радгосп ім. В. І. Леніна на Херсонщині поблизу с. Козацьке Бериславського району¹⁷. Протягом 1924—1925 рр. комуна одержувала від того ж відділу ТТДРР поповнення. Серед новоприбулих була група членів комуни «Серп і молот», організованої в Нью-Арку восени 1923 р.¹⁸

В с. Чернянка Каховського району на Херсонщині в радгоспі ім. К. Лібкнехта на площі 2 тис. дес. заснували інтернаціональну комуна ім. III Комінтерну, Делегат Першого всеукраїнського з'їзду колгоспників, голова комуни І. Ф. Мелешко розповідає, що комуна виникла весною 1923 р. в результаті злиття двох комун: «Новий лад», чисельністю 107 чоловік, що переселилася з Сибіру і складалася з колишніх партизанів, які боролися проти Колчака, та американської комуни «Луна» («Эхо»), в складі якої було 35 чоловік¹⁹. Угоду про об'єднання ці комуни підписали в серпні 1923 р.²⁰ Комуна «Луна» організувало ТТДРР м. Філадельфії, і складалася вона виключно з іноземців, в тому числі громадян США. Одна з перших членів цієї комуни Ю. Ф. Хадім-Майер згадає, що думка про організацію в Радянській Росії сільськогосподарської комуни виникла у групи американських робітників — Майера, двох Мюллерів, Ковача, Лауба, Раумбергера та інших ще в 1919 р., коли вони познайомилися з листом В. І. Леніна до американських робітників. Тоді ж вони почали підбирати членів комуни в Філадельфії та в інших американських містах і назвали свій колектив «Луна». До переїзду в Каховський район комуна короткочасно знаходилася в Снігурівському районі на Миколаївщині. Головою її був М. М. Ковач.

Сільськогосподарську комуна «Червоний промінь» організував Чикагський відділ ТТДРР. У жовтні 1923 р. прибула перша партія комуни у наданий їй радгосп на березі Дніпровсько-Бузького лиману в районі сс. Яселка та Дмитрівка Очаківського району Миколаївського округу. Відділ ТТДРР міста Янгстаун (штат Огайо) надіслав до СРСР у червні 1924 р. третю і в серпні того ж року четверту групу комунарів²¹. Наприкінці 1924 р. комуна «Червоний промінь» переїхала в Софіївський район Запорізького округу²². Туди ж 1925 р. прибула з Америки остання, п'ята партія комунарів.

Організаторами іммігрантських колективів, як правило, були комуністи або члени робітничих партій США і Канади. Так, у першій групі комуни «Червоний

¹³ Газ. «Правда», 21 лютого 1964 р.

¹⁴ Неопубліковані спогади одного з організаторів комуни «Нове життя» Г. Я. Корольчука. Автор даного повідомлення установив особистий або листовий зв'язок з нині живими комунарими-іммігрантами. Їхні листи-спогади зберігаються в особистому архіві автора.

¹⁵ Газ. «Русский голос», 22 лютого 1923 р.

¹⁶ Там же, 20 січня 1923 р.

¹⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 5, спр. 154, арк. 33, 34.

¹⁸ Газ. «Русский голос», 19 травня 1924 р.; спогади одного з організаторів комуни «Серп і молот» Я. Ф. Чикуня.

¹⁹ Газ. «Селянська правда» (Харків), 25 лютого 1925 р.

²⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 290, оп. 3, спр. 93, арк. 149, 150. У документах, що зберігаються в Каховському історичному музеї, помилково твердиться, що члени комуни «Луна» приїхали в 1925 р.

²¹ Газ. «Русский голос», 14 червня і 21 серпня 1924 р.

²² Газ. «Селянське життя» (Запоріжжя), 6 листопада 1925 р.

прапор» було 27 членів Комуністичної партії США²³, в другій — з 13 комунарів 9 чоловік були членами комуністичних і робітничих партій США і Канади²⁴. Чимало комунарів Канадської агрокомуні перебували в Комуністичній партії Канади; 9 з них після приїзду в Мигаєво були прийняті Одеським окружкомом партії в члени КП(б)У²⁵. У комуні «Новий світ» 48 комунарів були членами Комуністичної партії США²⁶, в комуні ім. Джона Ріда було 8 комуністів²⁷, у складі першої групи комуні «Нива трудова» 5 чоловік були членами Комуністичної партії Канади²⁸.

За соціальним станом члени комун переважно були робітниками, наймитами, частково фермерами. Так, до вступу в Канадську агрокомуну троє комунарів володіли невеликими фермами, 24 були промисловими і сільськогосподарськими робітниками, 44 — ремісниками і один — учителем²⁹. Перша партія комуні «Селянська культура» мала 51 сільськогосподарського робітника, 3 ремісників і одного агронома³⁰, а комуні «Нива трудова» — 11 заводських робітників, 7 сільськогосподарських робітників і 5 ремісників³¹.

Переважну більшість комунарів становили українці, уродженці Волинської, Подільської, частково Київської і Чернігівської губерній, Галичини та Буковини, а також білоруси з Мінської, Гомельської, Могильовської і Гродненської губерній. До кожної комуні вступали люди й інших національностей. Наприклад, у комуні «Червоний прапор» крім українців та росіян були болгари, хорвати, серби й поляки³², у комуні ім. III Комінтерну — росіяни, українці, білоруси, німці, угорці, хорвати, серби, поляки, латвіші, євреї та ін.³³

Більшість колективів у перші роки своєї роботи прийняли до свого складу місцевих селян. До артілі «Селянська культура» вступило 59 колишніх наймитів і незаможних селян³⁴. Комуна ім. Джона Ріда у с. Шереметі під Вінницею прийняла велику групу місцевих селян. У зв'язку з переїздом іммігрантів в Одеську губернію місцеві комунари — члени цієї комуні організували в с. Соколець Немирівського району Вінницької округи нову комуну і назвали її ім. Джона Ріда № 1. На новому місці, в с. Ковалівка, комуна ім. Джона Ріда знов прийняла 29 чоловік, серед яких було 8 комуністів і комсомольців³⁵.

У 1925 р. поповнення комун іммігрантами, в основному, припинилося. Лише до окремих колективів (комун ім. III Комінтерну, «Червоний прапор» і «Червоний промінь») прибули невеликі групи. В 1927 р. з Бразилії в комуну ім. III Комінтерну приїхала остання партія іммігрантів у складі 7 родин³⁶.

В 1924 р. іммігрантські колективи мали 34 трактори, 69 плугів, 38 сівалок, 48 різних жнивварок, 10 тракторних молотарок, різноманітні лушчильники, культиватори, соломкопнителі, стогоклади, кукурудзосівалки, кукурудзов'язальні і кукурудзообдиральні машини, картоплесаджалки і картоплекопалки. Комуні мали 14 вантажних автомашин. Висока забезпеченість іммігрантських колективів засобами та знаряддями виробництва дозволила їм значно механізувати роботи у рільництві. Газета «Більшовик», орган Одеського губкому КП(б)У, 5 липня 1921 р. писала: «Всі польові роботи в комуні «Селянська культура» провадяться тракторами і сільськогосподарськими машинами, господарство комуні є найорганізованішим у всій Одеській губернії». Добру забезпеченість сільськогосподарським реманентом комуні «Новий світ» відзначала комісія Київського губернського відділу Робітничо-селянської інспекції (РСІ), що обстежувала колектив у 1924 р.³⁷

Комуні в місцях їх розміщення встановили міцний зв'язок з дослідними сільськогосподарськими станціями, під керівництвом і за рекомендаціями яких для кожного колективу визначалася структура ґрунту, способи агротехнічного оброблення сільськогосподарських культур, структура посівних площ, закладалися ділянки для сіння селекційних високоврожайних культур. У комунах суворо дотриму-

²³ Газ. «Южный селянин» (Херсон), 9 вересня 1923 р.

²⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 5, спр. 182, арк. 401.

²⁵ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 29, оп. 1, од. зб. 2413, арк. 97.

²⁶ Журн. «История СССР», 1961, № 1, стор. 151, 152.

²⁷ Газ. «Червоний край» (Вінниця), 22 квітня 1924 р.

²⁸ Газ. «Селянська правда», 1 серпня 1923 р.

²⁹ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 29, оп. 1, од. зб. 2413, арк. 97.

³⁰ Газ. «Селянська правда», 24 серпня 1923 р.

³¹ Там же, 1 серпня 1923 р.

³² ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 5, од. зб. 182, арк. 401, 422.

³³ Там же, ф. 290, оп. 3, од. зб. 93, арк. 149, 150.

³⁴ Газ. «Коммунист», 28 лютого 1923 р.

³⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 5, спр. 177, арк. 275.

³⁶ Там же, оп. 8, спр. 1079, арк. 219.

³⁷ Історія колективізації сільського господарства Української РСР, т. 1, К., 1962, стор. 460.

валися затверджених сівозмін. Вказівки агронома були законом, і скасувати їх мала право тільки рада комуні. Завдяки культурній обробці полів, сівібі чистосортним насінням, своєчасності всіх польових процесів, застосуванню сільськогосподарської техніки, виробничій дисципліні іммігрантські комуні забезпечували високу врожай зернових і технічних культур. Велику увагу звертали комунари на виробництво високоврожайної культури озимої пшениці, питома вага якої складала 50—65% у посівних площах всіх зернових культур. Іммігрантські комуні забезпечували чистосортним насінням зернових культур колективні та індивідуальні господарства. Комуна ім. III Комінтерну договори про постачання насіння укладала з Одеською конторою Всеукраїнського товариства насінневодів. У 1924 р. вона продала державі 5 тис. пудів чистосортного насіння пшениці, а в 1927 р. збільшила продаж його до 9 тис. пудів³⁸. Канадська агрокомуна ім. В. І. Леніна в 1923 р. збрала 42 тис. пудів зернових, з них 9 тис. пудів високоякісної пшениці продала на експорт. У 1925 р. вона одержала 70 тис. пудів. На Одещині її називали хлібною фабрикою³⁹. Всі іммігрантські колективи, що знаходилися в степовій частині України, займалися виноградарством. Особливо виділялися високою культурою обробки виноградників Канадська комуна і комуна ім. III Комінтерну. На Всеукраїнському конкурсі колгоспів у 1927 р. обидві комуні були премійовані за культурне і зразкове ведення колективного господарства, в тому числі і за виноградарство⁴⁰. Використовуючи природні умови поблизу Дніпра, комуні «Червоний прапор» та ім. III Комінтерну мали на поливних землях добре організоване овочеве господарство⁴¹. Всі комуні вирощували фруктові сади площею від 10 до 25 дес.⁴²

Окремі комуні славилися племінною та породистою худобою, високою її продуктивністю. Середній удій корів у 1926 р. в комуні ім. III Комінтерну становив 3,5 тис. кг молока, в Канадській комуні — 5 тис. кг. Такої високої продуктивності молочної худоби не мало жодне господарство Одеського округу⁴³.

Партійні і радянські організації, спеціалісти земельних органів відзначали велике значення роботи комун для розвитку сільського господарства республіки. Так, Одеський окружний комітет партії в квітні 1924 р. доповідав Одеському губкому КП(б)У, що Канадська зразкова агрокомуна має велике значення як розсадник агрономічних знань і приклад культурного ведення сільського господарства⁴⁴. Про комуну «Новий світ» комісія Київського губерньського відділу РСІ в 1924 р. писала, що поля комуні виділяються «не тільки серед індивідуальних селянських господарств, але в деякому відношенні перевершують навіть поля радгоспів»⁴⁵. Високо оцінив роботу артілі «Селянська культура» старший агроном Херсонського окружного земельного управління Івченко, який писав: «Артіль є зразком не тільки для селянина і членів колективів, але також і для кожного керівника радгоспу, якому є чого навчитися у неї»⁴⁶.

Виробнича сила іммігрантських колективів базувалася також на технічних підприємствах для переробки сільськогосподарських продуктів свого виробництва (маслоробні заводи, маслосирзаводи, томатні фабрики та ін.). В усіх колективах були парові млини. Комуні «Хлібороб» і «Нива трудова» мали цегельні та черепинні заводи, а ім. III Комінтерну і «Червоний прапор» — лісопилні. Скрізь були добре устатковані механічні майстерні для ремонту всіх сільськогосподарських машин. Кожна комуна мала свою пекарню, пральню, побутові майстерні. Устаткування підприємств та майстерень комунари закупили в Америці. Крім того, комуні Канадська ім. В. І. Леніна, «Новий світ», «Червоний прапор», ім. Джона Ріда, «Луна» привезли з собою устаткування електростанцій і в перші роки своєї діяльності електрифікували виробничі і господарські будівлі та приміщення для житла. Наприкінці 1924 р. всі колективи закінчили ремонт будівель та споруд, одержаних ними від місцевих органів Радянської влади, і розгорнули будівництво нових приміщень. У 1924—1925 рр. Канадська комуна спорудила механізований склад для зберігання 75 тис. пудів зерна, свинарник на 200 голів, кошару для овець на 2 тис. голів⁴⁷. Комуна ім. III Комінтерну збудувала свинарник на 300 голів, пташник, провела воду до тваринницьких приміщень⁴⁸. Комуна «Новий світ» побудувала ко-

³⁸ Газ. «Вісті», 23 жовтня 1927 р.

³⁹ Газ. «Известия» (Одеса), 4 червня 1925 р.

⁴⁰ Історія колективізації сільського господарства Української РСР, т. 1, стор. 742.

⁴¹ Газ. «Известия», 15 травня 1925 р.

⁴² ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 5, спр. 182, арк. 314.

⁴³ Газ. «Вісті», 23 жовтня 1927 р.

⁴⁴ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 29, оп. 1, од. зб. 2412, арк. 17.

⁴⁵ Історія колективізації сільського господарства Української РСР, т. 1, стор. 460.

⁴⁶ Газ. «Вісті», 9 січня 1924 р.

⁴⁷ Газ. «Известия», 4 червня 1925 р.

⁴⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 8, спр. 1091, арк. 69, 70.

рівник на 100 голів, водонапірну башту⁴⁹. Кожна комуна звела по 2—3 великих будинки для житла.

Організація та успішна діяльність іммігрантських колективів вимагала великих коштів. За неповними даними тільки пайові внески членів дев'яти іммігрантських колективних об'єднань, що приїхали на Україну, перевищували півмільйона доларів. На них і придбали реманент і машини.

Іммігрантські комуни відзначалися високою активністю громадсько-політичного життя. У всіх колективах були партійні осередки. Всі діти навчалися в школах і стали піонерами, активно діяли комсомольські організації. Це відіграло велику роль у справі виховання високої класової свідомості, інтернаціональної дружби і згуртованості всіх членів колективу. Партійні організації боролися з дрібновласницькими поглядами окремих комунарів, з намаганнями декого якнайбільше використовувати найману робочу силу, з намаганнями деяких членів колективів замкнутися, відмежуватися від місцевого населення і т. п. В результаті комунари брали активну участь у громадсько-політичному житті села. Під керівництвом партійних організацій у клубах відбувалися лекції та бесіди з політичних та сільськогосподарських питань, виступи художньої самодіяльності, успішно працювали гуртки по ліквідації неписьменності — і все це спільно з місцевим селянством.

До початку масової колективізації іммігрантські колективи значно зміцніли. Комуна ім. III Комінтерну збільшила свій кількісний склад в 4 рази⁵⁰ і нараховувала понад 400 чоловік. Тут було 10 тракторів, 15 жниварок, 3 парові молотарки; майстерня комуни ремонтувала трактори всього лівобережжя Херсонщини. Посівна площа в 1929 р. дорівнювала 2076 дес., 1355 дес. тут займали озими, з них 963 дес. — чистосортні посіви⁵¹. Весною 1929 р. комуна допомогла селянам засіяти 1200 дес. своїми машинами очистила для них 10 тис. пудів посівного матеріалу. Під впливом, успіхів комуни і завдяки її допомозі протягом 1925 р. — 1 квітня 1929 р. в районі сільради, де розміщалась комуна, було організовано 9 колективних господарств, що об'єднали 711 родин і усуспільнили 6853 дес. землі⁵².

Канадська комуна ім. В. І. Леніна в 1930 р. нараховувала 400 членів, мала 2062 га землі, 1490 га посівної площі, з них 1200 га зернових і 250 га технічних культур. Валова продукція комуни становила 330 тис. крб.⁵³ Годі ж комуна продала державі 50 тис. пудів зернових культур, 1 тис. пудів експортної бринзи власного виробництва. Комуна мала 120 високопродуктивних корів, 1200 овець, 350 свиней, 5 тис. курей і т. д.

Кількісний склад комуни «Нива трудова» до 1930 р. виріс майже втричі (з 137 чоловік до 390 чоловік). Своїми досягненнями вона надзвичайно позитивно впливала на навколишніх селян, які після відвідань комуни організовували у себе колективні господарства⁵⁴. В Солдатській сільраді, до складу якої входила комуна, рівень колективізації був значно вищий, ніж в інших сільрадах, дорівнюючи по селянських дворах 83,5%, по усуспільненій землі 91,5%, в той час, як по всьому Апостолівському району він складав відповідно 37,3% і 53,8%⁵⁵.

Комуна «Хлібороб» у 1930 р. при високому врожаї зернових культур (з одного гектара по 160 пудів озимої пшениці) мала валовий збір до 90 тис. пудів, з яких державі продали 64 тис.⁵⁶

Комуна «Новий світ» у 1930 р. мала 468 чоловік. Посівна площа тут дорівнювала 1600 га, з яких 160 га займав цукровий буряк, 50 га — городні культури, 69 га — фруктовий сад. Високою продуктивністю відзначалися 208 корів та 350 свиней. Гордістю комуни стали збудовані на власні кошти електростанція та колгоспний будинок культури.

Таких успіхів іммігрантських колективів досягли в результаті наполегливої боротьби і повсякденної виховної роботи партійних організацій самих комун та великої допомоги районних, окружних, партійних, радянських і господарських організацій.

Протягом 1925—1928 рр. у комунах було введено диференційовану (відповідно до норм виробітку) щомісячну грошову оплату праці. Відтоді почався повільний процес внутрішньої еволюції від комун до артіль. Тоді ж у комунарів почало з'являтися і особисте господарство. В 1933—1934 рр. всі комуни перейшли на статут сільськогосподарської артілі.

Велику роль у всій роботі іммігрантських колективів відіграли кадри. В ко-

⁴⁹ Журн. «История СССР», 1961, № 1, стор. 151, 152.

⁵⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 8, спр. 1091, арк. 67—75.

⁵¹ Газ. «Радянське село» (Харків), 5 квітня 1929 р.

⁵² Газ. «Радянське село», 19 травня 1929 р.

⁵³ Доходність і труд в колективному і індивідуальному господарстві с предисловием В. И. Киселева, М., 1930, стор. 31.

⁵⁴ Газ. «Червоный гірник» (Кривий Ріг), 18 травня 1930 р.

⁵⁵ Там же, 11 листопада 1930 р.

⁵⁶ Там же, 12 грудня 1930 р.

мунах виросли численні організатори соціалістичного сільського господарства, багатьох з яких наприкінці 20-х — початку 30-х років висунули на керівну роботу в партійні і радянські органи, в радгоспи і колгоспи.

Чимало енергії та самовідданої праці в організацію і розвиток іммігрантських колективів вклали їх організатори, які працювали головами комун: М. В. Романюк, Ю. Ф. Соломко, С. І. Мельник, М. Я. Белінський (Канадська коммуна ім. В. І. Леніна); Г. Я. Дудкін, Г. І. Касьян, А. А. Патук («Новий світ»); І. Ф. Мелешко, М. А. Лауб (ім. III Комінтерну); К. А. Назарчук, І. Ю. Ботько («Селянська культура»); А. Лабур, А. В. Чечун, С. І. Перун («Хлібороб»); І. Сич («Нива трудова»); А. В. Палій, Є. М. Фісун, Я. Ф. Чикун («Червоний прапор»).

Велику роботу по зміцненню колективів і вихованню їх членів проводили секретарі партійних осередків: в комуні ім. III Комінтерну — М. Ф. Терехов, О. Ю. Гірський, В. Я. Ушатський; в Канадській комуні ім. В. І. Леніна — Г. Ф. Гурін, С. Г. Дзвеняр; в комуні «Червоний прапор» — П. П. Гуц, В. С. Малихін; в комуні «Нива трудова» — Г. Я. Стульський і секретарі комсомольських організацій — в комуні «Селянська культура» М. С. Чекіта та ін.

В колективах працювали такі чудові люди, як чабан І. Н. Зайцев, що працював 35 років у сільськогосподарських колективах ім. Джона Ріда, XVIII партз'їзду, ім. Карла Маркса. За високу продуктивність його отари овець уряд СРСР нагородив І. Н. Зайцева орденом Трудового Червоного Прапора. Головою комуні «Червоний прапор» працював Ф. В. Сірік — член Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету XII скликання і т. д. Зміцнювали господарство комуні ім. III Комінтерну її ветерани Й. Я. Мюллер, Г. М. Мюллер, Ф. Ф. Раумбергер, Г. Г. Майер, Ю. Ф. Хадім-Майер, І. М. Дружин, Я. Зарва, І. Заводянский, Л. Ф. Дивін, Н. Тусінгер. Великою повагою в комуні «Нива трудова» користувалася вчителька В. П. Стульська.

Деякі з ветеранів, незважаючи на свій похилий вік, працюють і досі в організованих ними колективах. В артілі «Пам'яті Леніна» М. О. Сапун організував овочеву бригаду з пенсіонерів, Г. Я. Корольчук працює в бухгалтерії колгоспу, А. І. Рудовський слюсарем і П. П. Возний токарем артілі. Понад 40 років працює в артілі ім. В. І. Леніна Н. М. Кочурова, з них 30 років — на посаді агронома. Під її керівництвом в 1964 р. артіль оброблювала 159 га виноградника. Один з організаторів комуні «Хлібороб» Ф. Р. Ніколенко працює в артілі ім. Свердлова; кращою дзяркою Апостолівського району стала його онука П. І. Завгородня, нині депутат Верховної Ради УРСР О. Т. Бузулук, учасник з'їзду стахановців у 1935 р. в Москві, понад 20 років працює механізатором артілі ім. Дмитрова.

В наш час на базі артілі «Новий світ» існує колгосп «Пам'яті Леніна», на базі артілі ім. III Комінтерну — колгосп ім. В. І. Леніна, Канадська агрокоммуна ім. В. І. Леніна з 1933 р. є артіллю ім. В. І. Леніна, на базі артілі «Хлібороб» нині діє колгосп ім. Я. М. Свердлова. Колишня коммуна «Нива трудова» з часу переходу її на статут артілі носить ім'я Георгія Дмитрова. Деякі з колективів у другій половині п'ятдесятих років були реорганізовані в радянські господарства. Комуна ім. Джона Ріда в 1929 р. об'єдналася з Баштанською комуною «Червоний плугатар», при переході на статут артілі зберегла свою назву. В 1959 р. вже як артіль ім. К. Маркса реорганізована і включена до радгоспу ім. XXI партз'їзду. Комуна «Червоний прапор» з переходом на статут артілі одержала назву «Пам'яті Леніна» і в 1955 р. стала частиною радгоспу ім. В. І. Леніна. Комуна «Селянська культура» з 1929 р. називалася комуною ім. О. Д. Цюрупі, а з 1933 р. стала артіллю з тією ж назвою. В 1959 р. після реорганізації ввійшла до складу Калініносельського зернорадгоспу Херсонської області.

Інтернаціональні (американські) сільськогосподарські колективи — дітище американського робітничого класу. В їх організації брали участь комуністичні і робітничі партії США й Канади. Члени цих партій після приїзду в Радянський Союз, вступивши в ряди РКП(б), протягом тривалого часу займали в колективах керівні становища. Організовані на світанку колгоспного руху іммігрантські колективи, як і передові радгоспи і кращі колективи господарства, стали вогнищами передової агротехнічної культури землеробства, прикладом раціонального ведення господарства, провідниками технічного прогресу в сільському господарстві. Члени цих колективів своєю працею, високою свідомістю, вірою в Ленінське вчення про колективізацію сільського господарства внесли значний вклад у побудову соціалістичного сільського господарства на Україні.

А. М. ПОЧАПСЬКИЙ

ПРОГРЕСИВНА ПРЕСА ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ В БОРОТБІ ПРОТИ НАЦІОНАЛІСТИЧНОЇ ФАЛЬСИФІКАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ПИТАННЯ В 20—30-х РОКАХ ХХ ст.

20—30-і роки ХХ ст. для Західної України під владою буржуазно-поміщицької Польщі були роками звірячого колоніального поневолення, лютого фашистського терору, придушення української національної культури. Спільником польського й міжнародного імперіалізму виступила українська буржуазія, яка намагалась перетворити Західну Україну в плацдарм для нападу імперіалістичних агресорів на Радянський Союз, створити на західноукраїнських землях буржуазний «П'ємонт» для реставрації капіталістичних порядків на Радянській Україні.

Якщо для Радянської України період 20—30-х рр. позначився величезними успіхами в розвитку народного господарства, то промисловість і сільське господарство Західної України, яка була лише аграрно-сировинним придатком Польщі, в цей час занепадали. В цьому краї величезних поміщицьких землеволодінь і карликового селянського господарства з 19 тис. поміщицьких маєтків усієї Польщі їх нараховувалося 8 тис., тобто понад половину всіх земельних площ. Водночас 57% селян мали до 2 га землі, а 31,3% — до 5 га. Отже, 88,3% селянських господарств були малоземельні¹. Нешадна експлуатація, колонізація, голод і злидні — така характеристика західноукраїнського села тих часів.

Якщо за роки Радянської влади в процесі соціалістичного будівництва бурхливо розвивалася й українська національна культура, то в Західній Україні вона зазнавала жорстоких утисків. Режим фашистської диктатури, встановлений у Польщі, нищив усі здобутки й цінності української культури. Була заборонена навіть назва — Західна Україна: її називали Малопольщею. Проводилася примусова полонізація в галузі української мови, освіти й преси. Так, наприклад, з 2 907 українських шкіл, чинних у 1921 р., на 1931 р. залишилося тільки 600². Були закриті всі державні й приватні українські гімназії. У Львівському університеті викладання велось лише польською мовою. В 1932 р. була заборонена діяльність всіх легальних прогресивних організацій та їх преси.

Досвід народів Радянського Союзу, зокрема трудящих УРСР, у побудові нового суспільства був запальною прикладом для народних мас Західної України в їх боротьбі за соціальне і національне визволення, за владу Рад, за возз'єднання з Радянською Україною.

Організатором і керівником цього революційного руху стала Комуністична партія Західної України. КПЗУ, незважаючи на тяжкі умови нелегального існування, лютий фашистсько-поліцейський терор, щоденно несла в маси великі визвольні ідеї марксизму-ленінізму, невтомно працювала над вихованням трудящих у дусі інтернаціоналізму, згуртовувала їх в рядах єдиного антифашистського фронту.

КПЗУ вела також непримиренну боротьбу проти українського буржуазного націоналізму, який вже з моменту своєї появи на історичній арені становив серйозну перешкоду на шляху визвольних прагнень українського народу. Українські буржуазні націоналісти, що вірою і правдою служили як своїй буржуазії, так і міжнародному імперіалізму, намагалися, прикриваючись «загальнонаціональним прапором», видати свої класові інтереси за інтереси всієї нації і таким чином отруїти свідомість народних мас, ослабити їх революційну боротьбу за своє визволення.

Комуністи і всі прогресивні сили Західної України рішуче викривали облудну ідеологію буржуазного націоналізму. «Націоналіст», — писав прогресивний молодіжний журнал «Сяйво», — любить вигукувати «любов до батьківщини», «сборна, самостійна, національна Україна» і проче, та спитати, що воно за штука та вихвалювана Україна націоналістів? Хто в цій Україні націоналістів має бути зверху? Визискувач, капіталіст, обшарник і проче, чи визискуваний робітник і селянин? Коли так трохи попортатись не в назві, а в змісті націоналізму, то вийде, що націоналізм — це буржуазна ідея, що «самостійна, соборна Україна націоналістів» — золотий інтерес для буржуазії, а ворог робітників і селян»³.

¹ М. Кленович. До джерел селянського руху на Західній Україні, журн. «Більшовик України», 1931, № 8.

² Газ. «Сельроб», 1931, № 284.

³ Журн. «Сяйво», 1930, № 11—12, стор. 9.

У 20—30-х рр. нашого століття на західноукраїнських землях існувало більше десятка різних дрібнобуржуазних націоналістичних партій і організацій. Незважаючи на велику різноманітність назв, ці партії мало чим відрізнялись одна від одної. Їх основна мета полягала в тому, щоб будь-якими методами й засобами відвернути робітників та селян від активної революційної боротьби і водночас шляхом шаленої антирадянської пропаганди, при підтримці імперіалістичних кіл Заходу, готувати ґрунт для агресії проти Радянського Союзу. «У питанні політичного діяння,— писала націоналістична газета «Наш клич»,— мета українського націоналізму — розсадити на Сході Європи Московську імперію»⁴. Ідеологи українського буржуазного націоналізму в ці роки стають платними агентами імперіалістичних розвідок, особливо німецької і польської, звідки отримують великі грошові субсидії для своїх чорних справ проти українського народу.

Тому одним з першочергових завдань, які стояли перед прогресивними силами Західної України, було розгромити ідеологію українського буржуазного націоналізму, його теоретичні основи, зірвати «національну» одежу, якою прикривалася ця мерзенна демагогія, і показати народним масам її справжнє обличчя.

Велику роль у боротьбі проти націоналістичної ідеології відіграла прогресивна преса Західної України, тісно зв'язана з КПЗУ та революційним рухом народних мас. Незважаючи на переслідування польського уряду, засилля націоналістичної преси, в 20—30-х рр. виходить ряд легальних періодичних видань: газети — «Воля народу», «Сельробр», «Сила», «Наша земля», журнали — «Культура», «Вікна», «Сяйво», «Нові шляхи» та ін. На їх сторінках пропагувались ідеї марксистсько-ленінського світогляду, викривались облудність і фальш націоналістичних теорій про «безкласовість» і «окремлість» української нації, зривалась маска з «борців» за «самостійну» Україну.

Поширення марксистсько-ленінських ідей нерозривно пов'язувалося з пропагандою історичних завоювань Жовтневої революції. Так, з нагоди 6-річчя Радянської влади журнал «Культура» писав: «Велика пролетарська революція має світове значення. Вона є сьогодні для пролетаріату символом визвольних змагань і дороговказом на тернистому шляху його боротьби»⁵. Газети і журнали вміщували численні кореспонденції, в яких знайомили трудящих Західної України з життям і працею радянських людей. Це було дуже важливим моментом, тому що буржуазна преса, фальсифікуючи факти і обливаючи гряззю соціалістичне будівництво в Країні Рад, намагалась довести, що всі радянські республіки, в тому числі й Україна, є колоніями Росії, як і за часів царизму.

У викритті націоналістичних фальсифікацій велику роль відіграли пролетарські письменники, які працювали під ідейним керівництвом КПЗУ, — С. Тудор, В. Бобинський, Я. Галан, О. Гаврилюк, П. Козланюк та ін.

На Західній Україні була ще група прогресивних діячів, що хоч і не належали до революційного крила, до КПЗУ, але також вели активну боротьбу як проти польських окупантів, так і проти українського буржуазного націоналізму. Помітний вклад у справу розгрому цієї ворожої ідеології та поширення ідей марксизму-ленізму на західноукраїнських землях внесли, зокрема, А. Крушельницький, В. Левинський, Ю. Бачинський та ін. Діяльність їх у нашій історіографії висвітлена ще недостатньо і тому потребує ретельного дослідження.

Передові діячі гостро виступали проти націоналістичних концепцій у галузі соціології, історії і, передусім, — у національному питанні, яке займало одне з центральних місць в ідеології українського буржуазного націоналізму. Представники його, фальсифікуючи історичні факти виникнення і розвитку української нації, намагалися довести, що вона сформувалася ще в період Київської Русі. Вони відривали національну проблему від суспільного розвитку того чи іншого народу, від питання про класи, класову боротьбу, державу тощо, проповідуючи «національну згоду», «національну єдність». Націоналістичні «теоретики» трактували націю з ідеалістичних позицій як вічну, незмінну категорію. Замість сукупності ознак, що становлять поняття нації, вони основною її рисою визнавали лише національний характер (або «національну свідомість», «стихийну волю»), який нібито й зумовлює формування нації. «Суб'єктивний чинник бажання волі, становить суть зв'язку, силою якого якась спільнота одиниць стає суспільним гуртом, суспільством з власним господарським буттям. Таким шляхом виникає нація»⁶.

Відкидаючи історизм при розгляді національного питання і, зокрема, походження нації, повністю ігноруючи вирішальну роль економічного фактора, націоналісти (зокрема, Д. Донцов, В. Кучабський, М. Іванейко та ін.) вважали основними чинниками, що зумовили виникнення тієї чи іншої нації, психологічний, культурний та релігійний. Так, наприклад, В. Кучабський писав в 1925 р., що нація — «це колективна особа, яка має цілком індивідуальний психічний устрій і тому не може

⁴ Газ. «Наш клич» (орган ОУН), 18 червня 1933 р.

⁵ В шості роковини Жовтня, журн. «Культура», 1923, № 6—7, стор. 3.

⁶ В. Старосельський. Теорія нації, Прага, 1922, стор. 31.

творити таких самих вартостей як інші народи»⁷. Таке психологічне тлумачення проблеми нації мало служити теоретичним обґрунтуванням для відриву українського народу від російського та інших братніх народів.

Це робилося в інтересах української буржуазії, щоб допомогти їй експлуатувати народні маси та використовувати їх революційні виступи в своїх цілях. «Буржуазія мусить мати свого фетиша,— писав в ці роки А. Крушельницький,— бо тільки фетишем зачаровує вона поневолені маси! Над усі фетиші...— національний фетиш (ми б сказали, націоналістичний), бо він об'єднує в собі всі інші... Тому за цього націоналістичного фетиша чіпляється zagrożена в своєму економічному й політичному експлуатуванні трудящих мас буржуазія...»⁸

Всі ці теорії націоналістів носять ідеалістичний характер і спрямовані проти матеріалістичного розуміння нації як історичної категорії. Вони заперечують роль матеріальних умов у виникненні нації і висувають на перший план дух, ідею, що пов'язує окремих індивідів в єдиний суспільний організм. Цей дух властивий тільки даній нації і регулює взаємовідносини з іншими націями на основі боротьби з «чужим» духом⁹.

У своїх ідеалістичних поглядах націоналісти дійшли до краю, розуміючи під нацією тільки панівні класи того чи іншого народу. Панівні верстви, на їх думку, є творцями мови й культури, а це, мовляв, основні ознаки, що характеризують націю. «Націю творить меншість. Пробудження нації до свідомості відбувається в окремому стані, який репрезентує націю»¹⁰.

Така проповідь давала можливість буржуазії протиставити трудящим різним національностей один одному, розпалювати національну ворожнечу і тим самим перешкоджати створенню єдиного фронту народних мас у боротьбі з своїми експлуататорами.

Ідеологи українського буржуазного націоналізму, свідомо фальсифікуючи історичні зв'язки російського і українського народів, намагалися довести, що між ними існують непримиренні суперечності, які випливають вже з самого походження української нації як «відрубної». «Розвиток нації завжди характеризується тенденцією до окремішності...»¹¹

За допомогою цієї пропаганди, українські націоналісти мали на меті видати свої «теорії» за ідеологію всієї української нації і тим самим запобігти поширенню на українських землях ідеології інтернаціоналізму — марксизму.

Нищівну відповідь цим націоналістичним намаганням давала прогресивна преса. Так, наприклад, журнал «Сяйво», розкриваючи класовий зміст тверджень про «національну єдність», показував, що основна мета такої пропаганди — не допустити створення на західноукраїнських землях єдиного фронту боротьби трудящих різних національностей проти експлуататорів. Разом з тим, журнал підкреслював, що українська буржуазія знаходила спільну мову з буржуазією польською, єврейською тощо, коли йшлося про придушення революційного руху народних мас¹².

Виступаючи проти ідеалістичного розуміння нації, революційні сили Західної України протиставляли йому марксистський підхід до цього питання. Прогресивні діячі неодноразово підкреслювали, що національний характер залежить насамперед від матеріальних умов життя того чи іншого народу, від оточуючого історичного середовища і т. п. Так, П. Сук, критикуючи теорію В. Кучабського, зазначав, що характер народу сформувався «на основі спільної долі, спільної історії — тобто на основі матеріальних суспільних умов...», тоді як за Кучабським — «він просто впає з неба», існує відвічно¹³.

Важливу роль у боротьбі з націоналістичною ідеологією відіграв у 1935 р. журнал «Знання», який виходив під редакцією славного сина українського народу О. Гаврилюка. В ці роки була заборонена польським урядом вся прогресивна преса, і націоналісти вже святкували перемогу, сподіваючись, що їм вдасться одурманити свідомість народних мас своєю «загальнонаціональною» демагогією. Але незважаючи на такі умови, правдиве революційне слово крізь рогатки польської цензури знаходило шляхи до народу.

⁷ В. Кучабський. Большевизм і сучасне завдання українського народу, Львів, 1925, стор. 16.

⁸ А. Крушельницький. Неминуче, журн. «Нові шляхи», 1932, № 6—7, стор. 201.

⁹ Ю. Вассисян. Ідеологічні основи української нації, журн. «Розбудова нації», 1929, № 3—4, стор. 67, 69.

¹⁰ Д. Донцов. Що таке інтернаціоналізм?, Львів, 1927, стор. 24.

¹¹ Масюкевич. Підстави розвитку нації, журн. «Розбудова нації», 1931, № 11—12, стор. 283.

¹² Журн. «Сяйво», 1929, № 2, стор. 2—3.

¹³ П. Сук. Егалітичний большевизм і аристократичний націоналізм, журн. «Культура», 1926, жовтень, стор. 310.

Зокрема, на сторінках журналу «Знання» вміщувалися статті з національного питання — «Що таке нація?», «Як повстала нація», де всупереч націоналістичним концепціям пропагувалися марксистські ідеї. «Націоналізм твердить, — підкреслювалося в одній з цих статей, — що нація означається расово-племінною, кровно-органічною, духовно-вольовою спільнотою. Коли б так було дійсно, то чи можна було б говорити про італійську націю, яка витворилася з різних племен, як римлян, германів, етрусків, греків і т. д. То саме і до французької нації, української, польської... Націоналістично-расові теорії грубо суперечать історичним фактам, науковій правді». Вирішальну роль у переході народності в націю, вказувалося далі, відіграє не національний характер, а економічні зв'язки, суспільне буття, і це зумовлює всі інші, нерозривно пов'язані між собою ознаки (мову, культуру), які в своїй сукупності дають те, що ми знемо нацією¹⁴.

У статті, присвяченій походженню нації, говорилося, що це не абсолютна, а історична категорія «означеної епохи, цебто нація не існувала вічно, вона постала залежно від розвитку економічних відносин»¹⁵. На певному історичному етапі, в період розкладу феодального суспільства, коли в його надрах починають зароджуватися капіталістичні відносини, виникають умови і для формування нації. Розвиток капіталізму приводить до знищення провінціальних перегородок, до створення єдиного внутрішнього ринку і зміцнення економічних зв'язків. У цей час внаслідок злиття місцевих діалектів утворюється єдина національна мова, на основі якої виробляється спільний психічний склад, тобто національний характер того чи іншого народу.

«Нація з'являється конкретно в історичній епосі капіталізму»¹⁶, тобто вона є продуктом історичного розвитку суспільства, продуктом капіталізму.

Автор також виступає проти отождолення держави з нацією, на якому наголошували націоналісти, намагаючись довести, що момент перетворення народності в націю є водночас моментом виникнення держави. У статті на конкретних прикладах історичного розвитку народів показується, що не завжди формування нації приводило до створення держави, що разом з національними державами існують багатонаціональні (Росія, Австро-Угорщина), поява яких була зумовлена нерівномірним розвитком капіталізму. Деякі відсталі народи не встигли економічно консолідуватися і підпали під вплив сильніших націй. Але ці народи мали уже всі характерні ознаки нації. Разом з тим підкреслювалося, що наявність держави є могутнім фактором, який прискорює процес національної консолідації.

У боротьбі проти націоналістичного твердження, що українська нація — це якась цілість, нація «єдиного потоку», прогресивні сили керувалися ленінським вченням. «Є дві нації в кожній нації, є два елементи в кожній національній культурі. — писав П. Сук у журналі «Культура». — Один чорносотенний і рабівницько-капіталістичний, другий прогресивний і соціалістичний. Перший хоче вічної гризні до грабунку, другий прямує до зближення і братерського єднання націй і культур. Історичний розвиток йде в напрямку соціалізму і тим самим викорчує всяку гризню. Живий доказ тому — СРСР»¹⁷.

А. Крушельницький у багатьох статтях на конкретних прикладах показував абсурдність лицемірних заяв націоналістів про «єдність і гармонію української нації», з їдким сарказмом висміював їхню теорію «безбуржуазності». «Але підождітьно, націоналістичний ідеологу! Чи ж упали у вашій голові всі теорії про класовий поділ громадянства на власників засобів виробництва і пролетаріат праці, ваші читачі, безземельні селяни, коли їх маєте — дістали від того власний верстат праці? Ваші робітники стали з наймитів капіталу — власниками засобів виробництва?»¹⁸.

Українська нація ніколи не була єдиною до Жовтневої революції, вона завжди складалася з трудових і експлуататорських класів. Західноукраїнська прогресивна преса на матеріалах з життя Західної України викривала фальш націоналістичних тверджень про «безбуржуазність» української нації. Так, наприклад, у журналі «Сяйво» в 1930 р. була надрукована стаття «Як живе та «працює» українська буржуазія». В ній вказувалося, що тільки один «Союз українських купців» нараховує понад 1000 членів, а «Союз українських каменічників» лише у Львові має 400 членів, і т. п. Така ж картина спостерігалася і в сільському господарстві. «Союз українських хліборобів» об'єднував 700 поміщиків, які володіли понад 500 тис. моргів землі¹⁹.

¹⁴ Що таке нація?, журн. «Знання», 1935, № 2, стор. 13.

¹⁵ Як повстала нація, журн. «Знання», 1935, № 3, стор. 8.

¹⁶ Там же, стор. 9.

¹⁷ П. Сук. Егалітний більшовизм і аристократичний націоналізм, журн. «Культура», 1926, жовтень, стор. 312.

¹⁸ А. Крушельницький. Сірковим шляхом, журн. «Нові шляхи», 1931, № 4, стор. 62.

¹⁹ Журн. «Сяйво», 1930, 15 січня, стор. 3—4.

Щоб виправдати існування суспільної нерівності й довести її вічність, ідеологи націоналізму змушені були звернутися до органічної теорії Спенсера про походження нації²⁰.

Класовий зміст цієї теорії дуже добре розкрив у статті «Монізм в природі і суспільстві» секретар ЦК КПЗУ Р. Кузьма, який виступав під псевдонімом С. Задернівський. Він показує, що це була неприхована апологетика буржуазних порядків. «Мета, яку переслідує ця органічна школа в соціології, ясна і очевидна... Низші класи — це ноги і руки, пануючий клас і держава — це голова. Горе, коли підуть руки проти голови, тоді загине все тіло. Ніде в природі нема такого явища, щоб ноги заміняли голову, не може бути і в суспільстві. Тому ця школа голосить, що лад, опертий на експлуатації, є вічний, як вічний сам бог, і цим самим заперечує беззастанні зміни соціальних форм в суспільстві!»²¹.

Таким чином, націоналісти намагались вбити в свідомість народних мас, що класовий поділ суспільства не є історичним, а вічним, тому боротьба за знищення класів, яку ведуть марксистки, — це утопія.

Застосовуючи біологічні закони до характеристики суспільних відносин, вони доводили також, що не класова боротьба є рушійною силою розвитку суспільства, а боротьба різних націй за існування²². Їхня пропаганда була побудована на принципі «людина людині вовк», який націоналісти переносили і на взаємини між націями та державами. Отже, ці захисники буржуазних устоїв відверто підтримували хижацьку політику імперіалістичних країн, особливо фашистських Німеччини і Італії, які в своїй міжнародній практиці керувалися завжди правом сильного.

Перекручуючи історичні факти, українські буржуазні націоналісти твердили, що на Україні ніякої класової боротьби не було, а боролися лише різні групи внаслідок впливу чужих ідеологій. «Антагонізми є плодом недавніх політичних невдач і помилок обох сторін (інтелігенція Великої та Західної України, яка була під впливом чужих культур), себто є витвором штучним, аномальним і переходовим...»²³ Всередині нації може відбуватися тільки боротьба за існування, що має своїм наслідком добір людей за психологічними, расовими ознаками, заявляли націоналісти слідом за соціал-дарвіністами.

Вістря всіх цих націоналістичних фальсифікацій було спрямоване проти інтер-національної єдності трудящих. Вони мали на меті довести, що коли всі відносини між людьми і народами регулюються законом вічної боротьби, то не може бути ніякої інтернаціональної ідеології, всяка ідеологія по своїй суті національна. «Є націоналізм вузький і ширший, пасивний і чинний..., а інтернаціоналізм — це тільки націоналізм, роздуйтий до месіанства»²⁴.

Особливо нападали націоналісти на інтернаціональний характер пролетарської революції в Росії. Її суть вони зводили до прояву російського національного духу, намагаючися обґрунтувати свою тезу про відмінність українського народу від російського, про те, що на землях України немає бази для диктатури пролетаріату, для соціалізму, для ідеології марксизму.

Гостру відсіч цій пропаганді давала прогресивна преса Західної України. Конкретними фактами з життя різних народів, в тому числі й західноукраїнського населення, революційні публіцисти обґрунтовували тезу про те, що «вся людська історія — це історія боротьби внутрішніх суперечностей класів»²⁵. У цьому українська нація не становить винятку: її історичний розвиток також є процесом боротьби пригноблених мас з своїми й чужоземними експлуататорами.

«У класовому суспільстві є гніт соціальний, а це ділило українців на два різні й непримиримі табори: були українці гноблені, кріпаки-селяни, були українці-гнобителі — поміщики. Перші хотіли України вільної від панського гніту... У них Україна була рівнозначна з волею. Ті, українські пани, хотіли іншої України: вони прагнули позбутися лише російського насильового панства, щоб самим, ні з ким не ділячись, смоктати кров «своїх братів» селян»²⁶.

Українська буржуазія, як і буржуазія інших країн, добре розуміла, що націоналізм є ідеологічною зброєю, яка допомагає їй завойовувати владу.

В складних умовах класової боротьби на західноукраїнських землях, де соціальний гніт доповнювався національним, де кожний день сотні націоналістичних

²⁰ Пакс. Про органічне розуміння нації, журн. «Перемога», 1934, № 26, стор. 6.

²¹ С. Задернівський. Монізм в природі і суспільстві, журн. «Культура», 1925, № 5, стор. 12.

²² В. Целевич. Народ, нація, держава, Львів, 1934, стор. 57—58.

²³ М. Сціборський. Соборність психології та політики — основа націоналізму, журн. «Розбудова нації», 1928, № 1, стор. 13—14.

²⁴ Д. Донцов. Що таке інтернаціоналізм?, Львів, 1927, стор. 11.

²⁵ П. Костенко. Основи соціалістичної теорії соціалістичного процесу, журн. «Нова культура», 1923, № 2—3, стор. 32.

²⁶ О. Гаврилук. Пани і паничі над Кобзарем, Вибране, К., 1952, стор. 212.

газет і журналів вливали отруту в свідомість народних мас, підбурюючи їх проти «чужих» націй, таких, як російська, польська, успіх революційного руху значною мірою залежав від правильного розв'язання національного питання. Тому прогресивні сили Західної України велику увагу приділяли вихованню трудящих у дусі пролетарського інтернаціоналізму.

Відповідно на буржуазну пропаганду національної ворожнечі були спільні народні виступи, в яких брали участь трудящі різних національностей (українці, білоруси, поляки, євреї). Характерним проявом інтернаціональної солідарності трудящих було, зокрема, повстання краківських робітників у листопаді 1923 р., підтримане страйкуючими робітниками Львова, Борислава, Дрогобича, Станіслава. На бік повстанців перейшли також солдати, серед яких було багато українських селян. Відзначаючи цей факт, Виконком Комінтерну в своїй відозві від 16 листопада 1923 р. підкреслював, що в Кракові польські й українські селяни в солдатських мундирах перейшли на бік робітників. Отже, ще в перші роки польської окупації українські трудящі вважали своєю рідною справою революційну боротьбу польського пролетаріату.

У Льському повстанні влітку 1932 р. разом з українськими селянами виступили і польські. Об'єднані комуністичними лозунгами і керовані комуністами, вони пліч-о-пліч йшли на штурм сил поміщицької реакції та її націоналістичної агентури. А через рік, у червні 1933 р., почалося грандіозне повстання польських селян Краківського і Львівського воєводств, яке дістало широку підтримку і співчуття серед українських робітників і селян.

Все це свідчить, що ідеї інтернаціоналізму глибоко проникли в свідомість не тільки робітничого класу, а й трудового селянства. Народні маси всупереч підступам буржуазних націоналістів різних напрямків дедалі тісніше згуртувалися під прапором пролетарського інтернаціоналізму і рішуче виступали під лозунгами комуністів, боролися як проти «чужих», так і проти «своїх» експлуататорів. Так, наприклад, переконавшись у зрадницькій діяльності верхівки УСРП (українська соціалістично-радикальна партія), селяни с. Чегерів Рогатинського повіту заявили: «Не хочемо належати до партії, що є ворожою трудящим, бо вона завжди і всюди злучається з буржуазією та зраджує трудящих»²⁷.

У боротьбі з ідеологією буржуазного націоналізму прогресивні сили керувалися рішеннями з'їздів КПЗУ, де неодноразово підкреслювалось, що національне питання є не самоціллю, а однією з складових частин загальної проблеми визволення трудящих від соціального і національного гноблення. В резолюціях з'їздів з національного питання особлива увага приділялася справі дальшого розгортання спільної інтернаціональної боротьби українських, польських, єврейських трудящих проти фашизму. Так, наприклад, IV з'їзд КПЗУ (1935 р.) підкреслив необхідність створення єдиного революційного фронту трудящих різних національностей, визволення їх з-під впливу дрібнобуржуазних націоналістичних партій. З'їзд вказав, що основою цього фронту «має бути спільна боротьба робітників усіх національностей проти соціального і національного гніту і окупантського терору»²⁸.

Прогресивні сили Західної України систематично вміщували на сторінках своєї преси матеріал з національного питання і висвітлювали його розв'язання на основі марксистсько-ленінського вчення в Країні Рад. Ці статті, незважаючи на окремі неточності, допущені їх авторами, в цілому відіграли важливу роль в розвіннанні націоналістичних теорій, у пропаганді марксистських поглядів на місце і значення національного питання в соціалістичній революції. В статтях підкреслювалось, що національно-визвольна боротьба трудящих матиме успіх лише тоді, коли носитиме класовий характер. «Боротьба за національне визволення може бути переможною лише тоді,— писав редактор теоретичного журналу ЦК КПЗУ «Наша правда» С. Вікул (С. Літній),—коли вона буде проводитися, як класова боротьба пролетаріату. А класовий гніт душить всіх робітників—національно поневолених і національно вільних,—тим-то пролетаріат усіх країн, єднайтесь—в боротьбі з капіталістичним ладом, цим джерелом усякого гніту й поневолення»²⁹.

Марксистзм вчить, писала прогресивна преса, що при оцінці характеру того чи іншого національного руху і визначенні свого ставлення до нього, треба виходити з інтересів пролетарського революційного руху в цілому, інтересів інтернаціональної боротьби за соціалізм. Національне питання мусить бути підпорядковане основним завданням пролетарської революції. «Інтернаціоналізм,—вказував Р. Кузьма (Н. Лазаркевич),—це і є національна політика пролетаріату. Тому не може

²⁷ Державний архів Львівської області, ф. 102, спр. 63, арк. 123.

²⁸ Журн. «Наша правда», 1935, січень—лютий, стор. 15.

²⁹ С. Літній. Маркс і Енгельс про національне питання, журн. «Нова культура», 1922, № 6, стор. 55.

бути мови про підтримку всяких національних рухів та національних течій незалежно від часу й обставини»³⁰.

Багато в ці роки зробив для поширення марксистсько-ленінських ідей з національного питання А. Крушельницький. Викриваючи облудність націоналістичної пропаганди, яка фальсифікувала факти і доводила, що ніякого національного розвитку в Радянському Союзі немає, що всі республіки — це колонії Росії, А. Крушельницький підкреслював, що слова Леніна «про право націй на самовизначення» — це не пусті декларації. Ленінські заповіді активно проводяться в життя у Радянському Союзі, де Україна та інші національні республіки є незалежними, суверенними. «...Комуністична партія не тільки проголошує визволення всіх націй, як історичних, так і тих, що ніколи націями ще не були.... але й проводить практично закріплення національної мови й культури на території кожної окремої нації»³¹.

Але національне визволення — це не тільки право говорити рідною мовою і користуватися національною культурою, вказує далі А. Крушельницький, це передусім економічна незалежність. Тому одним з основних завдань Комуністичної партії Радянського Союзу було ліквідувати в найкоротший строк економічну й культурну відсталість союзних республік, щоб всі вони мали не тільки рівні політичні, а й економічні права³².

Революційна пропаганда, яка розкривала правду про відродження національних республік в СРСР і особливо — розквіт Радянської України, мала важливе значення для посилення визвольної боротьби західноукраїнських трудящих. Вони на прикладі Радянської України бачили своє майбутнє, свій дороговказ. Це були змушені визнати й самі націоналісти. Так, в 1936 р. клерикально-націоналістична газета «Нова зоря» писала: «В Галичині не лише по містечках, але й по селах вже зовсім явно виступає зорганізований воявничий більшовизм»³³.

Трудящі Західної України вірили, що недалеко вже той час, коли їх землі стануть вільними і будуть воз'єднані з Радянською Україною. І цей час настав. Воз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі було ще одним свідченням торжества ленінської національної політики.

³⁰ Н. Лазаркевич. Від об'єднання до угоди, журн. «Культура», 1925, № 6—7, стор. 85.

³¹ А. Крушельницький. До молоді, журн. «Нові шляхи», 1931, № 10, стор. 151.

³² Там же, стор. 153.

³³ Газ. «Нова зоря», 4 квітня 1936 р.

А. К. ВОЛОЩЕНКО

СЕЛЯНСЬКИЙ РУХ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НАПЕРЕДОДНІ ТА У ПЕРІОД ДРУГОЇ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ СИТУАЦІЇ

В історії Росії, зокрема Правобережної України, кінця 70-х початку 80-х років XIX ст. важливе місце належить селянському рухові. Як один з компонентів другої революційної ситуації, він завдавав відчутних ударів державному ладові, примушував царський уряд переглядати свою аграрну політику.

Глибоке і всебічне висвітлення цього руху має значний науковий інтерес, однак досліджений він ще недостатньо. Дореволюційна історіографія не присвятила йому жодної праці, і це природно. Дворянські й буржуазно-націоналістичні історики свідомо замовчували класову боротьбу на селі, ідеалізували політику царського уряду, взаємовідносини класів та становище народних мас. Лише народницька нелегальна література певною мірою висвітлювала селянську боротьбу цього часу в Росії, зокрема на Правобережній Україні¹. Проте антипоміщицькі виступи селян народники розглядали як наслідок власної діяльності, а не гострих соціальних суперечностей у пореформеному селі.

Мало зроблено по дослідженню цієї теми і радянськими істориками. Правда, в останні роки вийшло ряд праць, в яких поряд з іншими питаннями частково висвітлюється селянський рух періоду другої революційної ситуації².

Про селянський рух пореформеного періоду опубліковано кілька окремих праць³. Особливий інтерес викликає монографія Д. П. Пойди⁴, видана в 1960 р. Певне місце в цій книзі відведено показові антипоміщицьких виступів усіх категорій селян Правобережної України в період революційної ситуації 1879—1881 рр. Проте в зв'язку з тим, що автор досліджував великий період — 1866—1900 рр., він, природно, не міг глибоко і всебічно вивчити і висвітлити селянський рух на Правобережній Україні 70-х — початку 80-х рр. XIX ст. До того ж, оскільки Д. П. Пойда використав далеко не всі джерела, його підрахунки подекуди неповні і неточні, особливо коли йдеться про кількість антипоміщицьких виступів селян Правобережної України в роки другої революційної ситуації. Отже, ці підрахунки не можуть дати більш менш повного уявлення про розмах селянського руху в цьому районі Росії у вказаний період.

Автор даної статті прагнув більш глибоко дослідити це питання, широко використавши матеріали центральних історичних архівів Києва, Москви, Ленінграда, а також обласних архівів — Київського, Житомирського, Кам'янець-Подільського⁵.

¹ Газ. «Народная воля», журнали: «Вестник «Народной воли», «Община», «Черный передел», «Вперед». Спогади, мемуари: Л. Дейч. Чигиринська справа, Харків, 1929; Я. Стефанович. Чигиринська справа, журн. «Черный передел», 1878, № 1, 2, в збірнику «Пам'ятники агітаційної літератури», т. 1, 1923; Д. Мокрієвич. Воспоминания, СПб, 1906; О. В. Аптекман. Общество «Земля и воля», Петроград, 1924; Литература партии «Народная воля», М., 1930; «Народная воля» в документах и воспоминаниях, М., 1930.

² П. А. Зайончковский. Кризис политики самодержавия на рубеже 70-х—80-х годов XIX в., М., 1964; Ш. М. Левин. Общественное движение в России в 60—70 гг. XIX ст., М., 1958.

³ Матеріали до історії селянських революційних рухів на Чигиринщині (1875—1879), Харків, 1934, Збірник документів; Е. Марковський. К истории крестьянского движения на Украине в 70-х г. XIX в., Историчні записки АН СРСР, т. 5, 1939; Я. Юферев. Крестьянское движение в России в конце 70-х и в 80-х гг. XIX в. Ученые записки Свердловского государственного пединститута, вып. 2, 1940; А. Беспалова. К истории крестьянского движения на Украине в 80-х г. XIX в., Ростов-на-Дону, 1952; К. Батова. Крестьянское движение в великорусских губерниях в период революционной ситуации 1879—1881 гг. Ленинградский пединститут. Ученые записки, т. XIII, исторический факультет, вып. II, 1956.

⁴ Д. П. Пойда. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866—1900 гг.), Днепрпетровск, 1960.

⁵ Назви архівів даватимуться скорочено: Центральний державний історичний архів УРСР — ЦДІА УРСР; Центральний державний історичний архів в Ленінграді — ЦДІАЛ; Обласні державні архіви — Київський, Житомирський, Хмельницький — відповідно — КОДА, ЖОДА, ХМОДА, Центральний державний історичний архів в Москві — ЦДІАМ.

* * *

Кризу весь пореформений період історії Росії, в тому числі й України, червоною ниткою проходить боротьба селянства, об'єктивно спрямована на ліквідацію поміщицького землеволодіння, на знищення деспотичного режиму самодержавства. Коли до 1861 р. селяни боролись головним чином за особисте звільнення, за «волю», то уже в перші роки після реформи селянський рух почав набирати аграрного характеру. Гостре малоземелля, висока викупна плата, надмірні податки, політичне безправ'я селянства штовхали його на боротьбу за знищення поміщицького землеволодіння, за переділ землі революційним шляхом. Визначаючи причини й характер класової боротьби в пореформеному селі, В. І. Ленін у передмові до другого видання своєї книги «Розвиток капіталізму в Росії» пише: «...Величезні залишки панщинного господарства і всілякі пережитки кріпосного права при небаченому зубожінні і розоренні селянської бідноти цілком пояснюють глибокі джерела революційного селянського руху, глибоке коріння революційності селянства, як маси»⁶.

Після реформи 1861 р. селянський рух у Росії, зокрема на Україні, хоча і не йшов весь час висхідною лінією, однак не згасав ні на один рік. Особливо зростає класова боротьба селянства в другій половині 70-х років XIX ст., коли вона разом з робітничим і народницьким рухом вилилася у другу «після звільнення селян, хвилю революційного прибою»⁷.

В цей період особливо посилилася боротьба в правобережних губерніях. Тут вона передусім була спрямована на збільшення земельних наділів або ж повернення хоча б тієї землі, якою селяни володіли до реформи.

Гостра класова боротьба другої половини 70-х років XIX ст. набирала різних форм. Так, постійні спроби поміщиків позбавити колишніх своїх селян сервітутних прав⁸ штовхали селян до самоправних масових потрав поміщицьких угідь — вигонів, сінокосів.

Позбавлені реформою 1861 р. лугів, випасів, водопоїв, колишні поміщицькі селяни дорожили сервітутними правами, які певною мірою компенсували втрачені ними угіддя. Значно посилились самоправні потрави селянами поміщицьких угідь у другій половині 70-х років XIX ст., коли поміщики, намагаючись позбавити селян сервітутних прав, проводили на Правобережній Україні розмежування угідь. Селяни запускали худобу в поміщицькі посіви, пасовиська. Це призвело до гострих сутичок їх з поміщицькими слугами і представниками місцевої влади. Так, наприклад, у липні 1879 р. селяни с. Степанок Могилівського повіту Подільської губернії самоправно пустили свою худобу на сінокіс поміщика Сулятицького, і коли він послав своїх слуг загнати цю худобу в економію, то селяни не дали їм цього зробити і навіть побили поміщицького слугу⁹. Таких випадків було чимало. За нашими підрахунками протягом 1876—1881 рр. на Правобережній Україні було 22 випадки тільки масових і групових потрав поміщицьких угідь¹⁰.

На тій же основі на Правобережній Україні в другій половині 70-х років XIX ст. відбувалися масові самоправні порубки колишніми поміщицькими селянами поміщицьких лісів. Часто порубки закінчувалися бійками селян з місцевою лісною охороною, нерідко жертвами з обох боків. Самоправні порубки в 1879 р. чинили селяни с. Снігирівки Кременецького повіту Волинської губернії¹¹. Саражинки Балтського повіту¹². Подойми Ольгопільського повіту¹³. Сутіски Вінницького повіту Подільської губернії¹⁴. В Київській губернії селяни в 1880 р. почали масові порубки лісів великого землевласника графа Бранницького¹⁵. Інколи селяни не лише вирубували поміщицький ліс, але й не допускали самих власників користуватися ним, не корились місцевої владі. Подекуди опір з їх боку був настільки впертий, що для придушення його в села вводилися війська¹⁶. Всього в 1876—1881 рр. на Право-

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 11.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 40.

⁸ Сервітутти — спільне з поміщиком володіння різними угіддями — випасами, вигонами, сінокосами, пасовиськами, водопоями і ін. Сервітутне право було поширене на Правобережній Україні, ним тут користувалося понад $\frac{2}{3}$ сільських громад.

⁹ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 318, 1879, спр. 54, арк. 2.

¹⁰ Підрахунки зроблені за матеріалами таких джерел: ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 315., 1876, спр. 47; ф. 442, оп. 318, 1879, спр. 54; ф. 442, оп. 320, 1880, спр. 26; ф. 442, оп. 321, 1881, спр. 366; ф. 446, 1881, спр. 53; ЖОДА, ф. 19, оп. 3, спр. 1637, 846; ф. 497, спр. 266, 287, 291, 314; ХМОДА, ф. 228, оп. 1, спр. 5857; ф. 112, спр. 2099; ф. 135, спр. 1981, 1276; ф. 144, спр. 815.

¹¹ ЦДІАЛ, ф. 1291, оп. 57, гр. Б, 1879, спр. 64.

¹² ХМОДА, ф. 227, оп. 1, 1879, спр. 13299.

¹³ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 318, 1879, спр. 179.

¹⁴ ХМОДА, ф. 135, оп. 8, 1879, спр. 56.

¹⁵ КОДА, ф. 183, оп. 1, спр. 20.

¹⁶ ЦДІАЛ, ф. 1291, оп. 57, гр. А, 1880, спр. 68.

бережній Україні було 36 випадків масових самоправних порубок поміщицьких лісів, у яких брали участь селяни більш як 40 сіл¹⁷.

Селяни Правобережної України боролися і проти розмежування земель, при проведенні якого поміщики різними заходами збільшували свої землеволодіння, замінювали селянські наділи гіршими землями, позбавляли їх випасів, сінокосів та інших угідь. Селяни ж прагнули зберегти за собою землі, якими вони володіли ще до викупних актів, зберегти свої сервітутні права. Там, де розмежування вже було проведене, селяни чинили самоправні дії — захоплювали поміщицькі землі, хліб, сіно, соломку, знищували межові знаки, не корились розпорядженням місцевої влади і т. п. В місяцях безпосереднього проведення межових робіт селяни відмовлялися виконувати розпорядження чинів межових комісій і місцевої влади, зривали роботу землемірів, відмовлялись брати участь у перевірці уставних грамот, приймати нові земельні наділи.

В багатьох випадках селяни чинили відкритий опір місцевій владі, поліції і навіть війську, закликаюму для придушення їх опору. В 1876 р. знищували межові знаки селяни сс. Сушки¹⁸, Попівці Житомирського повіту Волинської губернії¹⁹. В с. Самостріли Ровенського повіту Волинської губернії селяни в 1876 р. неодноразово вдавалися до насильства при проведенні межових робіт²⁰. Іноді цілі сільські громади відмовлялися від нових наділів і переселень на нові місця. Дуже характерні щодо цього події відбувалися в 1876—1877 рр. в с. Шамраївській Стадничі Васильківського повіту Київської губернії, де селян насильно переселили на нове місце, але вони самоправно повернулися в свої старі садиби і, незважаючи на арешт кількох чоловік, чинили опір місцевій владі²¹. Весною 1877 р. чинили рішучий опір місцевим властям при відведенні земельних наділів селяни с. Войтівці Брацлавського повіту Подільської губернії²². В 1878 р. самоправно захопили частину поміщицької землі селяни трьох сіл Овруцького повіту Волинської губернії: сс. Шоломки, Слободи Шоломківської, слободи Базарівки²³.

Найширшого розмаху набрала боротьба проти розмежування земель в 1879—1881 рр. Кілька років підряд самоправно захоплювали поміщицьку землю селяни с. Вахнівці Ушницького повіту Подільської губернії²⁴, внаслідок чого в 1882 р. сюди було введено військо.

Підрахунки автора показують, що в 1876—1881 рр. на Правобережній Україні селяни 35 сіл брали участь у 29 виступах, спрямованих проти несправедливого розмежування земель²⁵.

Запеклий опір чинили колишні поміщицькі селяни проведенню так званого коштного межування землі²⁶, яке поміщики проводили насамперед для того, щоб позбавити селян сервітутних прав. Крім того, проводячи коштне межування, поміщики

¹⁷ Підрахунки зроблені на основі джерел: ЦДІАЛ, ф. 1291, оп. 57, гр. Б, спр. 64, 1879; ф. 1291, оп. 57, гр. А, спр. 68, 1880; Відділ рукописів ДБЛ, ф. Половцева, спр. 733; ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 316, 1877, спр. 47, 89; ф. 442, оп. 318, 1879, спр. 77, 142, 179; ф. 442, оп. 321, 1881, спр. 34, 336, 292, 301, 396; КОДА, ф. 183, оп. 1, 1879, спр. 1, ф. 183, оп. 1, 1882, спр. 181; ф. 2, оп. 16, 1880, спр. 179; ф. 183, оп. 1, 1880, спр. 19, 20; ф. 2, оп. 17, спр. 281, 1881; ЖОДА, ф. 497, оп. 1, 1876, спр. 237; ф. 497, оп. 1, 1879, спр. 324; ф. 19, оп. 5, 1876, спр. 453; ф. 19, оп. 6, 1876; спр. 266; ф. 19, оп. 9, 1876, спр. 162; ф. 19, оп. 6, 1878, спр. 457; ф. 24, оп. 2, 1884, спр. 369; ХМОДА, ф. 135, оп. 4, 1876, спр. 2312; ф. 135, оп. 8, 1879, спр. 994; ф. 135, оп. 8, 1879, спр. 56; ф. 135, оп. 11, 1880, спр. 259, 443; ф. 227, оп. 1, 1879, спр. 13299.

¹⁸ ЖОДА, ф. 19, оп. 6, 1876, спр. 259.

¹⁹ ЖОДА, ф. 19, оп. 9, 1876, спр. 385.

²⁰ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 315, 1876, спр. 104, арк. 3-зв.

²¹ КОДА, ф. 2, оп. 193, 1877, спр. 229, арк. 1, 2.

²² ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 316, 1877, спр. 107, арк. 1—3.

²³ ЖОДА, ф. 19, оп. 6, 1878, спр. 497.

²⁴ ХМОДА, ф. 228, оп. 1, 1882, спр. 8718, арк. 5.

²⁵ Підрахунки зроблені на основі слідуючих джерел: ЦДІАМ, ф. 109, 3-я експедиція, оп. 161, 1876, спр. 64; ф. 102, оп. 77, 3-є діловодство, 1881, спр. 524; ЦДІАЛ, ф. 1284, оп. 70, 1881, спр. 482; ф. 1405, оп. 75, 1877, спр. 1081; ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 316, 1877, спр. 107; ф. 442, оп. 315, 1876, спр. 104, 150; ф. 442, оп. 317, 1878, спр. 50; ф. 442, оп. 320, 1880, спр. 62; ф. 442, оп. 321, 1881, спр. 377; ф. 466, 1881, спр. 55, 61; КОДА, ф. 4, оп. 153, 1872, спр. 2; ф. 2, оп. 193, 1877, спр. 229; ЖОДА, ф. 19, оп. 4, 1879, спр. 851, 1429; ф. 19, оп. 6, 1878, спр. 497, 383; ф. 19, оп. 6, 1876, спр. 259; ф. 19, оп. 9, 1876, спр. 385; ф. 24, оп. 2, 1880, спр. 164; ф. 24, оп. 2, 1881, спр. 78; ХМОДА, ф. 227, оп. 1, 1879, спр. 13279; ф. 228, оп. 1, 1880, спр. 5831, ф. 228, оп. 1, 1882, спр. 8718; Відділ рукописів ДБЛ, ф. Половцева, спр. 767.

²⁶ Коштне межування — межування, що його проводили поміщики за власний рахунок.

приризували при цьому до своїх володінь землі, що були раніше в спільному користуванні, за невеликі поступки селянам, а інколи і без всякої винагороди.

Коштне межування особливо широко проводилось у 1879 р. в Київській губернії. За бажанням багатьох поміщиків намічалось протягом весни і літа 1879 р. здійснити його в 60—70 селах губернії.

Селяни чинили опір чинам межових комісій, не допускали до роботи землемірів, відмовлялися приймати нові земельні наділи. Нерідко селянські виступи виливались у масові заворушення, для придушення яких в села направлялися війська. Найбільш значні заворушення з цього приводу відбулися в 1879 р. в Бендюгівці, Литвинівці, Гаврилівці, Раківці і Антонівці та інших селах Київського повіту²⁷, в Бовкунах, Кердані, Степках та ряді інших сіл Таращанського повіту²⁸, сс. Зосимів Яр, Безпечна, Біла Церква Васильківського повіту²⁹, в 1880 р. в Ксаверівці, Мар'янівці, Митниці та інших селах Васильківського повіту³⁰, в с. Павлівці Бердичівського повіту³¹.

Заворушення селян, викликані коштним межуванням, носили найбільш масовий, гострий і стійкий характер. В цих виступах одночасно брали участь селяни кількох сіл. За нашими підрахунками на Правобережній Україні відбулось за 1879—1881 рр. 11 великих виступів проти коштного межування, в яких брали участь селяни 30 сіл³². Всього за 1876—1881 рр. на Правобережній Україні відбулось 40 виступів і заворушень колишніх поміщицьких селян, в яких брало участь населення 65 сіл (в підрахунки не внесено факти потрав і порубок селянами поміщицьких угідь і лісів).

Заворушення тривали інколи 2—3 місяці. Майже всі вони були придушені з допомогою війська. Незважаючи на масові арешти активних учасників виступів і заворушень, селяни продовжували боротьбу. Все це примусило царський уряд припинити розпочаті межові роботи і відмовитися на довгий час проводити на Правобережній Україні не тільки коштне межування, а й загальне розмежування земель.

Селяни часто вдавалися до помсти поміщикам, куркулям, представникам місцевої влади, священникам. Найбільш поширеним було підпалювання маєтків, хліба і т. п. За виявленими в архівах матеріалами по всій Правобережній Україні за 1876—1881 рр. було 262 випадки таких підпалів³³. Це завдавало експлуататорам значних матеріальних збитків.

Боротьба колишніх поміщицьких селян за землю впливала на іншу категорію сільського населення — на колишніх державних селян, які загалом мали більші наділи землі, ніж поміщицькі селяни, проте земля була нерівномірно розподілена між окремими господарствами. Поряд з великими наділами в 7—20 дес. існували наділи в 2—3 дес. Чимало таких дрібних господарств було в Бердичівському, Черкаському, Чигиринському повітах Київської губернії та деяких повітах Подільської губернії. Володіючи мізерними наділами, селяни змушені були купувати або орендувати землю у поміщиків та куркулів на кабальних умовах. Крім того, колишні державні селяни, як і поміщицькі, мусили сплачувати різні податки. Отже, земельне

²⁷ Д. П. Пойда. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866—1900), Днепропетровск, 1960, стор. 188; ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 829, спр. 29, арк. 1—30.

²⁸ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 829, 1879, спр. 29, арк. 60; КОДА, ф. 3, оп. 1, 1879, спр. 1017, арк. 12.

²⁹ Д. П. Пойда. Назв. праця, стор. 188, 189.

³⁰ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 320, 1880, спр. 60, арк. 17, 18.

³¹ Д. П. Пойда. Назв. праця, стор. 191, 192.

³² Підрахунки зроблено на основі таких джерел: ЦДІАМ, ф. 109, 3-я експедиція, оп. 164, 1879, спр. 60; ф. 109, 1-а експедиція, оп. 5, 1880, спр. 11, ч. 915; ЦДІАЛ, ф. 1282, оп. 3, 1879, спр. 130; ф. 1284, оп. 70, 1881, спр. 482; ф. 1286, оп. 41, 1880, спр. 380; ф. 1405, оп. 77, 1879, спр. 1801; ф. 1405, оп. 79, 1880, спр. 8396; ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 318, 1879, спр. 57, 123, 56, 36, 59; ф. 442, оп. 320, 1880, спр. 69, 60, 76; ф. 442, оп. 829, 1879, спр. 29; ф. 442, оп. 830, 1880, спр. 12; КОДА, ф. 4, оп. 153, 1872, спр. 2, ф. 3, оп. 1, 1879, спр. 1040; ф. 3, оп. 1, 1879, спр. 1017; Відділ рукописів ДБЛ, ф. Половцева, спр. 775.

³³ Підрахунки зроблено на основі слідуєчих джерел: ЦДІАЛ, ф. 1282, оп. 3, 1876, спр. 130; ф. 1286, оп. 37, 1876, спр. 1201, 1213, 1239, 308; ф. 1286, оп. 38, 1877, спр. 1261, 1272, 1296, 163; ф. 1286, оп. 39, 1878, спр. 798, 811, 839; ф. 1286, оп. 40, 1879, спр. 654, 677, 644; ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 321, 1881, спр. 80; ф. 442, оп. 517, 1879, спр. 357; КОДА, ф. 183, оп. 1, 1880, спр. 1; ф. 463, оп. 1, 1878, спр. 270; ХМОДА, ф. 144, оп. 3, 1880, спр. 913; ф. 144, оп. 7, 1880, спр. 17; ф. 135, оп. 8, 1879, спр. 611; ф. 227, оп. 1, 1876, спр. 12670; ЖОДА, ф. 19, оп. 6, 1876, спр. 264; ф. 19, оп. 9, 1879, спр. 109.

питання було таким же пекучим і гострим для державних селян Правобережної України, як і для поміщицьких.

На Правобережній Україні в другій половині 70-х років розгорнулася запекла боротьба колишніх державних селян за землю. Особливо показовим щодо цього був рух селян Чигиринського повіту Київської губернії, що дістав назву «Чигиринська справа». Розпочавшись у 1873—1874 рр., рух цей з невеликими перервами тривав до 1877—1878 рр. В ньому брало участь близько 40 тис. чоловік³⁴. В селянському русі Чигиринського повіту відбилися найбільш характерні для того часу форми боротьби за землю: небажання приймати нові наділи, несплата викупних платежів і податків, непокорення місцевій владі, поліції та війську. Тут особливо проявилось соціальне розшарування селянства. Сільська біднота почала виступати і проти куркулів.

Рух селян на Чигиринщині набрав дуже гострого характеру. Під керівництвом революціонерів-народників Я. Стефановича, Л. Дейча, І. Бохановського та інших було створено підпільну селянську організацію, яка розгорнула підготовку до повстання.

Заворушення селян Чигиринського повіту викликало глибоке занепокоєння царського уряду, який кинув на його придушення значні військові сили. Основною причиною поразки цього руху, як і поразки заворушень колишніх поміщицьких селян, були стихійність, розрізненість і неорганізованість, низька політична свідомість. Народники неспроможні були очолити рух, виробити і дати селянам віле-спрямовану програму.

Посилення боротьби в другій половині 70-х років XIX ст. колишніх поміщицьких і державних селян не могло не вплинути на третю категорію селян — чиншовиків³⁵, кількість яких на Правобережній Україні досягала 85417 дворів — 464343 чоловік³⁶. Після реформи вони були найменш забезпечені землею і найбільш обтяжені різними повинностями на користь поміщика. В другій половині 70-х років становище чиншовиків значно погіршилося, хоч землевласники і не мали права позбавляти чиншовиків володіння землею за несплату чиншу. Посилаючись на зростання цін на землю в другій половині 70-х років, поміщики значно підвищували чинш, вимагали примусового стягнення заборгованості, намагалися відібрати у чиншовиків землі. У відповідь на всі ці утиски чиншовики піднімалися на боротьбу. Вони відмовлялись сплачувати підвищений чинш, не хотіли переселятися на гірші землі, а коли їх виселяли насильно, часто самоправно поверталися і захоплювали землі поміщика.

Виступи чиншовиків досить часто набирали характеру масових заворушень. Так, у 1877 р. чиншовики сс. Синарної і Стрижаків Липовецького повіту Київської губернії самоправно захопили поля землевласника Држевецького і засіяли їх³⁷. Серйозні заворушення чиншовиків мали місце в 1878 р. в с. Котлярці Сквирського повіту³⁸ і с. Кастанівці Радомишльського повіту Київської губернії³⁹. В Котлярці заворушення тривало понад рік і було придушене лише за допомогою військової сили. Активних учасників цього антипоміщицького виступу було засуджено до каторжних робіт і заслано до Сибіру⁴⁰.

Масові та гострі заворушення чиншовиків сталися в 1879 р. в сс. Степок, Волиця Зарубинецька, Ярпівчичі Сквирського повіту Київської губернії⁴¹. Тут селяни захоплювали поміщицькі землі, обробляли їх. Ці виступи також придушили за допомогою війська.

Аналогічні ж події відбулися в 1879 р. в сс. Бухни⁴², Княжа⁴³, Корнін⁴⁴, Парипсах⁴⁵, Попельні⁴⁶ Сквирського повіту Київської губернії. В одній лише Київській губернії в 1879 р. було 12 значних заворушень чиншовиків.

Про загальний розмах антипоміщицької боротьби селян-чиншовиків Правобе-

³⁴ ЦДІАЛ, ф. 1405, оп. 72, 1878, спр. 1782.

³⁵ Чиншовики — вільні селяни та міщани, які одержували землю у безстрокове спадкове володіння від великих землевласників за визначену грошову або натуральну плату (чинш).

³⁶ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 316, 1877, спр. 72, ч. 1, арк. 26, 126.

³⁷ Д. П. Пойда. Назв. праця, стор. 239.

³⁸ КОДА, ф. 3, оп. 1, 1878, спр. 1011, арк. 49; ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 829, 1879, спр. 256.

³⁹ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 317, 1878, спр. 31, арк. 5.

⁴⁰ ЦДІАМ, ф. 109, 3-я експедиція, оп. 164, 1879, спр. 60, арк. 161.

⁴¹ КОДА, ф. 2, оп. 195, 1879, спр. 221.

⁴² Там же, арк. 3.

⁴³ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 318, 1879, спр. 33, арк. 2.

⁴⁴ КОДА, ф. 2, оп. 195, 1879, спр. 221, арк. 5—8.

⁴⁵ КОДА, ф. 4, оп. 1, 1879, спр. 6, арк. 205.

⁴⁶ Там же, арк. 206.

режної України можна судити з даних наших підрахунків: всього за 1876—1881 рр. відбулось 50 виступів, в яких брало участь 61 село⁴⁷.

Масовий і гострий характер боротьби чиншовиків за землю викликав занепокоєння царського уряду і примусив його вжити заходів до припинення виселення поміщиками селян, а потім приступити до розроблення проекту чиншової реформи, яку і було проведено в 1886 р.

Рух чиншовиків разом з антипоміщицьким виступами колишніх поміщицьких і державних селян Правобережної України був фактично одним з важливих компонентів другої революційної ситуації, яка склалась у нашій країні наприкінці 70-х — на початку 80-х років XIX ст.

В другій половині 70-х років XIX ст. на Правобережній Україні посилюлась боротьба селян проти місцевої влади, духовенства, загострилась боротьба в середовищі самого селянства між його окремими верствами.

В багатьох районах селяни виступали проти збирачів викупних платежів і податків, намагалися скинути ненависних їм представників місцевої адміністрації, волосних старшин, сільських старост і ін. службових осіб за зловживання останніх своєю владою і відкритий захист інтересів поміщиків і куркулів.

В цій боротьбі найактивнішою силою була селянська біднота. В с. Бороданях Канівського повіту Київської губернії в 1879 р. близько 300 селян вчинили колективний опір представникам з'їзду мирових посередників, які прибули до села для складання акту про будівництво церковного притчу, вигнали їх з села, побили свого сільського старосту за те, що він «...приклав свою печатку до якихось паперів, написаних з'їздом»⁴⁸. Подібні події мали місце і в с. Ставах того ж повіту⁴⁹. Селяни с. Вербівки Сквирського повіту Київської губернії вчинили опір місцевій владі, яка за рішенням з'їзду мирових суддів намагалася продати рухоме майно селян для покриття боргу поміщиці⁵⁰. Те ж саме сталося в 1880 р. в с. Кам'яний Брід Радомишльського повіту Київської губернії⁵¹. А в с. Яхни Васильківського повіту Київської губернії в 1879 р. селяни скинули сільського старосту і обрали іншого⁵².

Ця боротьба яскраво свідчила про загострення суперечностей як всередині самого селянства, оскільки більшість посад у місцевих — сільських і волосних органах влади — перебувала в руках заможної частини селянства — куркулів, так і між селянами та поміщиками, оскільки саме поміщики досить часто займали найважливіші посади в органах повітової і губернської влади.

За нашими підрахунками в 1876—1881 рр. на Правобережній Україні відбулось 15 виступів селян, спрямованих проти місцевої влади, в яких брали участь селяни 19 сіл⁵³.

В другій половині 70-х років XIX ст. тривала боротьба проти сільського духовенства, яке разом з органами царської влади і поміщиками нещадно експлуатувало і пригноблювало селянські маси.

Крім задуранення селянства різними релігійними забобонами, духовенство здирало з селян непомірні побори за різні релігійні відправлення, знущалося і глу-

⁴⁷ Підрахунки зроблено на основі таких джерел: ЦДІАМ, ф. 109, 3-я експедиція, оп. 161, 1876, спр. 64; ф. 109, 3-я експедиція, оп. 162, 1877, спр. 21; ф. 109, 3-я експедиція, оп. 164, 1879, спр. 60; ф. 109, 3-я експедиція, оп. 163, 1878, спр. 180; ЦДІАЛ, ф. 1405, оп. 74, 1876, спр. 1228; ф. 1405, оп. 77, 1879, спр. 2328; ф. 1286, оп. 37, 1876, спр. 196; ф. 1291, оп. 57, гр. А, 1877, спр. 31; ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 315, 1876, спр. 21; ф. 442, оп. 316, 1877, спр. 72, ч. I, II; ф. 442, оп. 316, 1877, спр. 178; ф. 442, оп. 317, 1878, спр. 90, 160, 31, 169, 166; ф. 442, оп. 318, 1879, спр. 59, 24, 33, 53; ф. 442, оп. 320, 1880, спр. 56; ф. 442, оп. 321, 1881, спр. 29, 122; ф. 442, оп. 829, 1879, спр. 256, 182; КОДА, ф. 4, оп. 1, 1877, спр. 5; ф. 4, оп. 1, 1879, спр. 6, ф. 4, оп. 1, 1879, спр. 8; ф. 4, оп. 153, 1872, спр. 2; ф. 3, оп. 1, 1878, спр. 1011, ф. 2, оп. 195, 1879, спр. 221, ЖОДА, ф. 19, оп. 5, 1878, спр. 593; ф. 19, оп. 6, 1876, спр. 557; ф. 19, оп. 5, 1877, спр. 598; ф. 19, оп. 6, 1879, спр. 21.

⁴⁸ КОДА ф. 2, оп. 195, 1879, спр. 249, арк. 1—4; ЦДІАЛ, ф. 1282, оп. 2, 1879, спр. 1081, арк. 82.

⁴⁹ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 829, 1879, спр. 29, арк. 56.

⁵⁰ Там же, оп. 517, 1879, спр. 149, арк. 1.

⁵¹ КОДА, ф. 183, оп. 1, 1881, спр. 69, арк. 3.

⁵² ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 318, 1879, спр. 87, арк. 1.

⁵³ Підрахунки зроблені на основі таких джерел: ЦДІАМ, ф. 109, 3-я експедиція, 1877, спр. 21; ф. 102, 3-е діловодство, оп. 77, 1881, спр. 524; ЦДІАЛ, ф. 1282, оп. 2, 1879, спр. 1081; ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 315, 1876, спр. 112, 118; ф. 442, оп. 316, 1877, спр. 104; ф. 442, оп. 318, 1879, спр. 87; ф. 442, оп. 320, 1880, спр. 26, 36; ф. 442, оп. 829, 1879, спр. 29, 58, 182; ф. 442, оп. 517, 1879, спр. 149; КОДА, ф. 2, оп. 195, 1879, спр. 241, 249; ф. 4, оп. 153, 1872, спр. 2; ф. 183, оп. 1, 1878, спр. 14; ф. 183, оп. 1, 1881, спр. 69.

милося над ним. Попи наглядали також за політичною благонадійністю селянських мас, допомагали органам місцевої влади придушувати селянські виступи. Все це викликало обурення селян, яке нерідко виливалось у відкриті виступи їх проти священників.

Так, в 1878 р. селяни с. Писарівки Вінницького повіту Подільської губернії, обурені поведінням свого священника, який вимагав надмірну плату за духовні треби. «...зачинили церкву і заховали ключі, щоб не допустити проведення богослужіння»⁵⁴. Під час другої революційної ситуації ці виступи часто носили масовий і гострий характер. Два роки скаржились селяни с. Дзялова Вінницького повіту Подільської губернії на свого сільського священника Киницького. Коли в 1879 р. прибула слідча комісія з трьох священників, селяни, зрозумівши, що комісія захищає попа, вигнали її «з погрозами побити камінням»⁵⁵.

Виступи селян проти священників відбулися також в 1879 р. в с. Іскрині Звенигородського повіту Київської губернії⁵⁶, в с. Кривчани Ущицького повіту Подільської губернії⁵⁷, в с. Жабокрич Ольгопільського повіту Подільської губернії⁵⁸, в 1880 р.—в с. Духовному Ровенського повіту Волинської губернії⁵⁹, в с. Бережинці Луцького повіту Волинської губернії⁶⁰, сс. Кутині і Печорній Кременецького повіту Волинської губернії⁶¹, с. Твердині Володимирського повіту Волинської губернії⁶², с. Свинному Старокостянтинівського повіту Волинської губернії⁶³ і в багатьох інших селах.

Антицерковні виступи селян фактично були і антирелігійними, хоч самі селяни цього повністю ще не усвідомлювали. В квітні 1881 р. писар Старокошарської волості Волинської губернії звинувачував в тому, що він на сході селян «осмілюється осуджувати деякі догмати святої православної віри»⁶⁴. Він говорив, що християнам «...можна обійтись без таїнств, покаяння і причащення, що замість того, щоб сповідатись у священника, можна виконати сповідь перед ким-небудь, хоча б і перед мужиком, якби лише він був з іншого села. Крім того, християнину не годиться знімати шапку перед священником і одержувати його благословення, навпаки, на всі його настанови потрібно відповідати зухвало, ...називати священника «пописьком»⁶⁵.

Обурена непомірними вимогами й утисками духовенства, частина селян починає зневірюватись у православної релігії.

За період 1876—1881 рр. на Правобережній Україні мали місце 13 виступів, спрямованих проти духовенства, в яких брали участь селяни 15 сіл⁶⁶.

* * *

Таким чином, селянський рух на Правобережній Україні в його різних формах і проявах напередодні і під час другої революційної ситуації носив досить масовий, тривалий і гострий характер. В 1876—1881 рр. за нашими підрахунками було 142 селянських виступів і заворушень, в яких брали участь селяни 182 сіл, в той час, як за період 1871—1875 рр. за підрахунками Д. П. Пойди, виступи і заворушення відбулися лише в 96 селах Правобережної України⁶⁷. За його ж підрахунками за 1876—1881 рр. заворушеннями і виступами було охоплено 104 села⁶⁸.

Така розбіжність у даних Д. П. Пойди і наших підрахунках пояснюється тим, що Д. П. Пойда, досліджуючи боротьбу селян Правобережної України пореформе-

⁵⁴ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 57, 1878, спр. 13, арк. 98.

⁵⁵ ХМОДА, ф. 228, оп. 1, 1879, спр. 5802, арк. 1.

⁵⁶ ЦДІАМ, ф. 109, 3-я експедиція, 1879, оп. 164, спр. 60, арк. 135.

⁵⁷ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 318, 1879, спр. 117, арк. 1—3.

⁵⁸ ХМОДА, ф. 135, оп. 11, 1880, спр. 826.

⁵⁹ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 320, 1880, спр. 46, арк. 5-зв.

⁶⁰ Там же, арк. 6.

⁶¹ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 318, 1879, спр. 17, арк. 1-зв.

⁶² КОДА, ф. 4, оп. 153, 1872, спр. 2, арк. 34.

⁶³ Д. П. Пойда. Назв. праця, стор. 253—254.

⁶⁴ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 831, 1881, спр. 123, арк. 1.

⁶⁵ Там же, арк. 1.

⁶⁶ Підрахунки зроблено на основі джерел: ЦДІАМ, ф. 109, 3-я експедиція, оп. 163, 1878, спр. 180; ф. 109, 3-я експедиція, оп. 164, 1879, спр. 60, 127. ЦДІАЛ, ф. 1286, оп. 41, 1880, спр. 370; Рукописний відділ ДБЛ, ф. Половцева, спр. 652; ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 57, 1878, спр. 13; ф. 442, оп. 318, 1879, спр. 117; ф. 442, оп. 320, 1880, спр. 46, 44, 61, 71; ф. 442, оп. 321, 1881, спр. 182; ф. 442, оп. 831, 1881, спр. 123; КОДА, ф. 2, оп. 190, 1875, спр. 48; ф. 4, оп. 153, 1872, спр. 2; ХМОДА, ф. 228, оп. 1, 1879, спр. 5802; ф. 135, оп. 11, 1880, спр. 826.

⁶⁷ Д. П. Пойда. Назв. праця, стор. 262.

⁶⁸ Там же, стор. 262, 304, 305, 368.

ного періоду, використав далеко не всі джерела та документи, які можуть дати більш повне і точне уявлення про розмах і характер селянського руху вказаного періоду.

У зв'язку з посиленням селянського руху, посилювались також і репресії царського уряду проти учасників цього руху. Так, якщо в 1871—1875 рр. заворушення селян на Правобережній Україні були придушені військом у 18 селах⁶⁹, то в 1876—1881 рр.— у 38 селах. Проводилися масові арешти селян, побіи нагаями і різками, адміністративне виселення з сіл, засудження активних учасників руху до тюремного ув'язнення, каторжних робіт у Сибіру тощо.

* * *

Аналіз викладеного в цій статті фактичного матеріалу, дослідження причин і характеру селянського руху на Правобережній Україні напередодні і в період другої революційної ситуації показує, що виступи селян у цей період носили в основному аграрний характер, спрямовувалися на революційне розв'язання питання про землю. Проте боротьба селян була стихійною, неорганізованою. У їхніх діях виявлялась і політична незрілість. Вони ще не усвідомлювали непримиренності своїх класових інтересів з інтересами поміщиків, не усвідомлювали необхідності боротьби за всю землю, за повне знищення залишків кріпацтва.

Однак історія селянської боротьби поступово ставала історією визрівання революційних елементів у середовищі селянства, історією зростання його революційності, його свідомості. Роки голоду, страждань, безземелля, свавілля поміщиків і місцевої адміністрації — все це разом накопичувало в селянстві ненависть до всіх експлуататорів, викликало відчайдушне, дедалі більше прагнення боротися за всі землі, за повну волю.

Селянський рух на Правобережній Україні в другій половині 70-х — на початку 80-х рр. XIX ст. був важливою складовою частиною загальноросійської боротьби селян даного періоду, яка, в свою чергу, була одним з основних елементів другої революційної ситуації в країні. Рух селян Правобережної України разом з селянським рухом усю Росію значною мірою впливав на інші компоненти революційної ситуації 70-х років — суспільно-політичний та робітничий рухи. Цей рух примушував царизм проводити певні реформи соціально-економічного характеру, що сприяло розвиткові капіталістичного способу виробництва.

⁶⁹ Д. П. Пойда. Назв. праця, стор. 263.

ЗАСНУВАННЯ СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ

«Питання про дату побудови Софії в Києві належить до числа спірних, досі не розв'язаних проблем»,— писав один з дослідників цього питання М. К. Каргер. Це твердження є актуальним і сьогодні. В літературі предмета визначалися в основному два напрямки. Один з них віддає перевагу свідченню Новгородського першого літопису про закладку храму в 1017 р.¹, другий— дотримується дати 1037 р. за «Повістю временних літ»². Але жодний з них не дає задовільного розв'язання проблеми, беручи лише під сумнів вірогідність тих чи інших повідомлень.

Завданням даної статті є не історіографія цього питання, а безпосереднє дослідження джерел. Тому ми обмежимося тут лише кількома попередніми зауваженнями. З висловлювань на користь 1037 р. впливає чіткий, обгрунтований результатами джерелознавчого аналізу О. О. Шахматова висновок, що «свідчення І Новгородського літопису, яке фігурує під 1017 роком, про закладку храму Софії в Києві, невірне, бо в Новгородському літописі XI ст. дат взагалі не було, їх проставили пізніше і нерідко з помилками»³. Антагоніст теорій Шахматова Н. Н. Ільїн, який висловлювався за вірогідність новгородських свідчень і обгрунтовував 1017 р. як дату заснування, пише, що «літописні відомості про Софійський собор у Києві часів Ярослава плутані й суперечливі», а сама «стаття про закладку Софії в 1037 р. містить явний анахронізм»⁴.

З цього короткого зіставлення виразно помітно, що саме по собі скромне питання про час побудови величної пам'ятки древньої Русі зачіпає значні проблеми в галузі вивчення початкового періоду руського літописання. Історія, виникнення кафедрального митрополичого собору та її наукове висвітлення мають також важливе значення для дослідження складної проблематики початкового періоду організації церкви на Русі в X—XI ст.⁵ Це питання становить інтерес і для істориків древньоруської архітектури й мистецтва, які чекають від істориків-джерелознавців вичерпної і чіткої відповіді на нього в межах тих джерел, що збереглися. Їх ми й розглянемо в цій статті.

14 серпня 1018 р., за повідомленням Дітмара Мерзебурзького, архієпископ, тобто митрополит київський, вшановував звияжців, що вступали до Києва,— Болеслава Хороброго та його зятя Святополка, «в святому соборі Софії, який у минулому році внаслідок нещасного випадку згорів» («honoravit in sancte monasterio Sophiae quod priori anno miserabiliter casu accidente combustum est»). В літературі дотримуються перекладу «monasterium» як «монастир», іноді лише припускаючи, що згадка стосується собору (Каргер, Ільїн). Тому слід відзначити, що термін «monasterium» saepe sumitur pro ecclesia cathedrali. В даному контексті «monasterium» має саме таке, добре відоме Дітмару значення соборного кафедрального храму⁶.

¹ В. З. Завитневич. К вопросу о времени сооружения храма св. Софии в Киеве. Труды Киевской духовной академии, 1916, стор. 1—7 (окремих відбиток); Д. В. Айналов. К вопросу о строительной деятельности св. Владимира. Сборник в память св. равноапостольного князя Владимира, вып. I, Пгр., 1917, стор. 34—39; Н. Н. Ильин. Летописная статья 6523 года и ее источник, М., 1917, стор. 117—121; L. Müller. Zum Problem des hierarchischen Status und der jurisdiktionellen Abhängigkeit der russischen Kirche vor 1039, Köln-Braunschweig, 1959, стор. 66—68.

² А. А. Шахматов. Рассуждения о древнейших русских летописных сводах, СПб., 1908, стор. 228—230; Повесть временных лет (далі—ПВЛ), ч. II, Статті й коментарій Д. С. Лихачева, М.—Л., 1950, стор. 75—76, 363; В. Н. Лазарев. Мозаики Софии Киевской, М., 1960, стор. 7; М. К. Каргер. Древний Киев, т. II, М.—Л., 1961, стор. 98—102.

³ Пор. В. Н. Лазарев. Назв. праця, стор. 7, прим. 1.

⁴ Н. Н. Ильин. Назв. праця, стор. 118. Дещо інакше аргументуючи, до цього ж висновку приходять Л. Мюллер (L. Müller. Назв. праця, стор. 65—68).

⁵ Пор. А. Порре. Uwagi o najstarszych dziejach kościoła na Rusi, cz. I—II, журн. «Przegląd Historyczny», t. LV, 1964, z. 3, стор. 369—391; z. 4, стор. 557—572.

⁶ Thietmar, VIII, 32. Термін «monasterium» в значенні кафедрального храму зустрічається у Дітмара неодноразово. Пор. видання R. Holtzmann, Berlin, 1935, стор. 611 (MGH, SGR IX). Це й зрозуміло, коли врахувати, що «in Germania Cathedralis Ecclesiae dicuntur Münster» (Du Cange, Glos. latinitatis, V, 457). Правильне тлумачення «monasterium» пор. W. Abraham. Powstanie organizacji kościoła łacin-skiego na Rusi, t. I, Lwów, 1904, стор. 32.

Другим моментом, який потребує розгляду, є вказівка Дітмара на те, що кафедральний собор присвячений св. Софії. На підставі підтвердженого першоджерелами факту, що Софія побудована Ярославом, робилося припущення, ніби Десятинна церква богородиці спочатку була присвячена св. Софії⁷. Проте в світлі свідчень руських джерел таку заміну важко обгрунтувати — цьому суперечить, передусім, грамота Володимира I про десятину на користь храму богородиці. За Дітмаром, очевидець київських подій 1018 р. повідомляв, що Володимир похований «in ecclesia Christi martiris et papae Clementis... in medio templi» («у церкві мученика Христового і папи Клімента... посередині храму»)⁸. За вірогідними свідченнями, успальницею Володимира була Десятинна богородиця. Розходження в назвах храму пояснювалося тим, що Володимира поховали в притворі Десятинної, вівтар якого був присвячений св. Кліменту.

Таке тлумачення не узгоджується однак із зауваженням, що гробниці Володимира і його дружини були in medio templi palat, тобто стояли на видному місці, посередині храму⁹. Пошкодження, завдані Десятинній церкві, не дають можливості археологічним шляхом встановити місце поховань у храмі. Поховання в центральному нефі Десятинної, безсумнівно, практикувалися, як свідчать дослідження М. К. Каргера¹⁰. На те, що княжі саркофаги ставилися не лише в бічних вівтарях, а й посеред храму, вказує відома суперечка між Володимиром Мономахом та Олегом і Давідом Святославичами про місцепоставлення раб Бориса й Гліба у вишгородському храмі.

Вірогідне свідчення про привезення з Корсуня мощей св. Клімента¹¹, які, природно, потрапили в Десятинну церкву, допомагає з'ясувати неточність згадки Дітмара, де ця церква названа храмом «мученика Христового і папи Клімента». Учасник походу Болеслава, розповідач Дітмара запам'ятав, що в Десятинній церкві були гробниці Володимира і його дружини та мощі св. Клімента. З останнього факту він або сам Дітмар зробив висновок про назву храму. Із записаних восени 1018 р. свідчень Дітмара (вони збереглися в оригіналі до 1945 р., отже, виключена можливість пізніших вставок) неперечно випливає, що в серпні 1018 р. у Києві існувало два храми, які чітко розрізнялися іноземцями; кафедральний архієпископський, тобто митрополичий собор, і церква з гробницями Володимира і його дружини, тобто Десятинна. Таким чином, остання в 1017—1018 рр. уже не була кафедральним собором.

Відомість Дітмара про кафедральний собор св. Софії, спалений в 1017 р. і відбудований вже на серпень 1018 р., свідчить, що місцеперебуванням митрополії до 1017 р., а отже, ймовірно, і за часів Володимира, був храм Премудрості Божої, який, зважаючи на швидкість його відновлення, являв собою дерев'яну будівлю. Під час аналізу складних свідчень древньоруських джерел, висуваючи те чи інше припущення, що згадку Дітмара слід неодмінно враховувати.

Запропоновані досі спроби визначити час будови Софії Київської викликають лише скептицизм щодо можливості розшифрувати літописні конструкції. Ці спроби ґрунтуються на помилковому протиставленні окремих літописних статей, як таких, що взаємно виключають одна одну. Розглянемо їх уважніше.

В статті 1017 р. Лаврентійського списку «Повісті временних літ» повідомляється, що в Києві «погоре църкви», а в Радзівіловському, Академічному, Іпатіївському, Хлебніковському списках — «погореша църкви»¹². Текст в обох випадках був пошкоджений ще до завершення остаточного редагування «Повісті временних літ», бо і в однині, і в множині за словом «църковъ» мусило йти конкретне визначення спаленого об'єкту чи об'єктів. Якщо первинною визнати одну, тоді, безперечно, малась на увазі Софія, яка внаслідок «нешасного випадку» стала здобиччю вогню в 1017 р. (за Дітмаром). Пізніше редактор, вносячи в літописне зведення запис — «В лето 6525 Ярослав иде в Киев и погоре църкви...», раптово урвав його

⁷ Е. Е. Голубинский. История русской церкви, т. I, пол. 2, М., 1904, стор. 100.

⁸ Thietmar, VII, 74. На підставі помилкового перекладу П. Голубовського в російській літературі Дітмару іноді приписується згадка про «церкву Спаса і папи Клімента» (див. П. Голубовский. Хроника Дитмара как источник для русской истории. Киевские университетские известия. 1878. № 9, стор. 30).

⁹ Du Cange. Glos. latinitatis, VIII, 52—53. В такому ж значенні вживає повсюдно цей термін Дітмар.

¹⁰ М. К. Каргер. К вопросу о саркофагах кн. Владимира и Анны. Краткие сообщения Института истории материальной культуры, 7, 1940, стор. 76—80; його ж. Княжеское погребение XI в. в Десятинной церкви, там же, 4, 1940, стор. 12—20.

¹¹ Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ), т. I, стор. 116; т. II, стор. 101; пор. також Д. Айналов. Судьбы киевского художественного наследия, Записки отдела русской и славянской археологии, т. XII, 1918, стор. 25 і наст.

¹² ПСРЛ, т. I, стор. 142; т. II, стор. 130; реконструкція в Троїцькому літописі, за Карамзіним. — «погоре церквей много в Киеве» (М. Приселков. Троицкая летопись, М.—Л., 1950, стор. 128).

і не вписав наступних слів — «святая Софія», вражений цим свідченням, якого в зіставленні з відомим йому Ярославовим собором не міг пояснити. О. Шахматов в своїй реконструкції вставив у цей текст слова «святая Богородица»¹³, що є менш правдоподібним. Відомість про пожежу, зафіксована Дітмаром, виключає припущення, ніби оповідач захоплювався гробницями Володимира та його дружини в спаленій Десятинній церкві.

Важче обґрунтувати первинність у тексті множини (двоїна не підходить, бо тоді було б «погореста»), але й в цьому разі стаття 1017 р. «Повісті временних літ» чудово узгоджується із свідченням Дітмара. Літописний запис такого типу, безперечно, є сучасним тим подіям і являє собою цікаву ілюстрацію літописання, яке значно випереджало складання зведень.

Друге свідчення, датоване тим же 6525 р. (тобто березнем 1017 — лютим 1018 рр.), міститься в обох зведеннях Новгородського першого літопису: «Ярослав иде к Берестью. И заложена бысть святая София Киеве»¹⁴. Тут слід, насамперед, підкреслити повну незалежність по суті й стилю новгородського запису 1017 р. від київського 1037 р. Новгородський літописець, увагу якого також привертала «деяния» Ярослава, проте не приписує йому заснування св. Софії. Пояснення тут потребує сам термін «заложити», який не завжди означав початок будівництва. Він міг вказувати і на урочистий акт закладки фундаменту, а також — на завершення будови¹⁵. Новгородська стаття 1017 р. має на увазі закладку, вірніше поставлення дерев'яного храму св. Софії, чинного вже в серпні 1018 р., а не початок будівництва кам'яного собору, засновником якого був Ярослав. Дерев'яна будівля навіть значних розмірів могла постати протягом кількох десятків днів, а тим більше — цілого будівничого сезону. Це було для древньоруських зодчих технічною нормою, підтверженою свідченням багатьох джерел. Думка про те, що дерев'яна Софія передувала кам'яній, вже висловлювалася в літературі з цього питання¹⁶. Наведені тут дані, як і посередні вказівки, також свідчать на користь цієї думки.

Отже, на підставі багатьох прикладів можна твердити, що кам'яному храму звичайно передували дерев'яний. Але в даному випадку найістотнішим є свідчення, безперечно вірогідне, про дерев'яний єпископський собор Софії в Новгороді, який був попередником кам'яного храму, заснованого сином Ярослава Володимиром. Новгородський дерев'яний собор згорів у суботу 4 березня 1049 р. Заслугує на особливу увагу те, що він стояв на іншому місці, ніж побудований пізніше кам'яний храм. Це випливає з факту, що завершено в 1050 р. кам'яну Софію було закладено вже в 1045 р. Крім того, ще в 60-і роки XII ст. пам'ятали, що її дерев'яна, 13-купольна попередниця стояла «конець Пискупле улице идеже ныне поставил Сотько церковь камену святого Бориса и Глеба над Волховом»¹⁷. Отже, і дерев'яна Софія Київська могла стояти на іншому, ніж кам'яна, місці. Тоді й відомість 1036 р., яка стільки клопоту завдала дослідникам, що обстоювали 1017 р., про битву Ярослава з печенігами біля стін Києва на місці, «идеже стоить ныне святая Софія, митрополя русская, бе бо тогда поле вне града»¹⁸, перестала бути анахронізмом. У Києві наприкінці XI ст. непогано знали історичну топографію міста. Нарешті, чому Ярослав, споруджуючи храм, не міг заснувати його на місці переможної битви, на що влучно вказав останнім часом В. Н. Лазарев.

У світлі даних про дерев'яну Софію в Києві зрозумілими стають слова митрополита Іларіона, в яких він прославляв діяльність Володимира та його продовжувача Ярослава: «Добр же зело и верен послух сын твои Георгии, его жь створи Господь наместника по тебе твоему владычству, не рушаща твоих устав нь утвер-

¹³ А. А. Шахматов. Назв. праця, стор. 576.

¹⁴ Новгородская первая летопись (далі — НПЛ), М.—Л., 1950, стор. 15, 180. Цей запис, зіставлений пізніше з київською статтею 1037 р., трактувався інакше, а саме, як свідчення закладки храму Ярослава. Тому в Новгородському IV і Софійському I літописах слово «заложена» під 1037 р. було замінено на «свершена» (пор. НПЛ, стор. 180; ПСРЛ, т. V, 1851, стор. 136—137; т. IV, 1915, стор. 108, 114). Отже, питання про заснування Софії Київської досліджувалося вже в XV ст., причому робилися спроби узгодити свідчення, які здавалися суперечливими.

¹⁵ Пор. А. Порре. *Materialy do słownika terminów budownictwa staroruskiego*, Wrocław, 1962, стор. 22—23.

¹⁶ Особливий інтерес викликає постановка цього питання у М. О. Максимовича (Собрание сочинений, т. II, К., 1877, стор. 132—140) та П. Г. Лебединцева (О св. Софии Киевской, Труды Третьего археологического съезда в России, т. I, К., 1878, стор. 53—58). Але існування дерев'яного храму Софії, засновницею якого вважалася Ольга, базувалося тут на двох сумнівних свідченнях — Іоакимовського літопису й запису в «Апостолі» 1307 р. про освячення Софії 11 травня 6490, тобто 952 р. Пор. зауваження В. Лазарева (Назв. праця, стор. 55, прим. 8) і М. Каргера (Древний Киев, т. II, стор. 102 та прим. 38).

¹⁷ НПЛ, стор. 16, 181, 219; Д. С. Лихачев. Назв. праця, стор. 382.

¹⁸ ПСРЛ, т. I, стор. 151; т. II, стор. 138.

жающа, ни умаляюща твоему благоверию положения, но паче прилагающа, не казяща нъ учиняюща, иже недокончанаа твоа доконча, акы Соломон Давыдова, иже дом божи великий, святый его Премудрости създа на святость и освящение граду твоему, юже с всякою красотою украси...»¹⁹.

Заслугою Д. В. Айналова є те, що він звернув увагу на це висловлювання, як на свідчення почину Володимира в спорудженні Софії. Однак ми не поділяємо думки цього дослідника, коли він твердить, що за часів Володимира розпочалися підготовчі роботи по будівництву кам'яного Софійського собору²⁰. За Володимира було поставлено, безперечно, дерев'яний кафедральний собор з метою в майбутньому здійснити гідну митрополії кам'яну будову. Звичай, коли засновник храму, взявши на себе зобов'язання, відразу ж виконував його і ставив дерев'яну будівлю, щоб пізніше (часто це було вже справою нащадків) спорудити кам'яну, мав на Русі значне поширення. Коли Софія Київська згоріла в 1017 р., її негайно відбудували, проте лише пізніше склались умови для спорудження кам'яного храму. Його засновником був Ярослав.

Виникає, в свою чергу, питання про час побудови першого дерев'яного собору Премудрості Божої в Києві. Згаданий вище дубовий новгородський собор св. Софії простояв 60 років, тобто був поставлений в 6497 р. (989 р.)²¹. Можна однак заперечити, що ця пізніша за своїм походженням відомість є результатом простого підрахунку, вихідним пунктом якого були вказані Новгородським першим літописом факти хрещення Русі і заснування єпископії в Новгороді. Якщо в дальшому цю дату вдалося б захистити, тоді й заснування Софії Київської слід було б пов'язувати з введенням церковної організації на Русі. Новгород і в цьому разі повторював київський почин, як і тоді, коли споруджував пізніше свою, новгородську кам'яну Софію. Якщо взяти під сумнів ранню дату, не ризикуючи переглянути загальну думку про первинну роль Десятинної церкви, то й тоді ми стаємо перед фактом існування вже за Володимира двох соборних храмів (княжого собору і кафедрального, митрополичого). Пояснення цього слід шукати, мабуть, на візантійському ґрунті. Так, наприклад, храм св. Ірини належав також до категорії «великих церков» і тимчасово (в період будівництва й ремонтів) виконував функції власне кафедрального собору²².

Назву богородиці, прийняту для Десятинної церкви, мабуть, не без участі порфірородної Анни, слід приписувати не стільки винятковому культу Теотокос у Візантії взагалі, скільки ролі в житті константинопольського палацу двох присвячених богородиці базилік у Халкопратеї і Влахернах. Надто влахернській базиліці, яка була місцем традиційних двірських церемоній, відводилася роль імператорського храму²³. Зважаючи на місцеположення Десятинної церкви, можна припускати, що спочатку вона була задумана, як двірцевий, княжий храм. Питання про те, як довго вона водночас виконувала функції кафедрального собору, залишається відкритим. Рання метрика Софії Київської (до 1017 р.) є ще одним свідченням на користь канонічних зв'язків з Константинополем. Розв'язання загадки двох соборів пролеє світло на цей ще майже не досліджений період, воно є також передумовою правильного вирішення кола питань, зв'язаних з тим, що Володимиром була надана десятина на користь храму богородиці.

Дана розвідка, яка є спробою довести неслухняність датування кам'яного храму Ярослава 1017 роком, однак не має на меті прийняття другої дати, тобто 1037 р., в існуючому досі трактуванні. Літописна стаття 1037 р. у «Повісті временних літ» складена значно пізніше (не раніше кінця XI ст.), на що вже вказувалося в літературі питання, і є похвалою діяльності Ярослава як в галузі будівництва, так і поширення християнства²⁴. Сам факт вміщення цієї похвали під 1037 роком, зрозуміло, не випадковий, однак збережена редакція запису не вказує, що саме закладка кам'яного храму Премудрості Божої була причиною такого датування. Текст згадує 5 об'єктів будівничої діяльності Ярослава, причому на першому місці названо «город великий», тобто дерев'яні та земляні укріплення навколо Києва, і лише на другому — митрополичий кафедральний собор²⁵. Отже, стимулом, яким керувався

¹⁹ С. Обнорский, С. Бархударов. Хрестоматия по истории русского языка, ч. I, М., 1952, стор. 187—188. Пор. В. В. Розов. Синодальный список сочинений Илариона — русского писателя XI в., «Slavia», т. XXXI, 1963, seš. 2, стор. 168.

²⁰ Д. Айналов. К вопросу..., стор. 35—36.

²¹ Новгородские летописи (так назв. Новгородская вторая и Новгородская третья летописи), СПб., 1879, стор. 2, 173.

²² Н. G. Beck. Kirche und Theologische Literatur im Byzantinischen Reich, München, 1959, стор. 157; R. Janin. La géographie ecclésiastique de l'Empire Byzantin, t. 1—3, Les églises et monastères de Constantinople, Paris, 1953, стор. 108—111.

²³ R. Janin. Назв. праця, стор. 169—179, 246—249.

²⁴ L. Müller. Назв. праця, стор. 57—58; А. Порре. Назв. книга, стор. 372—373.

²⁵ ПСРЛ, т. I, стор. 151; т. II, стор. 139.

літописець, вміщуючи похвалу Ярославу під 1037 р., могло бути лише значне будівництво. Можливо, первинний запис було продовжено: «В лето 6545 заложи Ярослав город великий», бо наступна згадка про Золоті Ворота позначена рисами пізньої редакції. Сам же термін «заложи» в сукупності збереженого контексту, де перелічені будови хронологічно відокремлюються, став однозначним у сенсі «поставив», тобто побудував своїм коштом.

Рішення розпочати будівництво великих оборонних споруд навколо Києва саме в 1037 р. знаходить своє обґрунтування в подіях минулого року. Зокрема, до цього спричинилася навала печенігів, а також те, що після смерті Мстислава Чернігівського Ярослав став «самовластьем русстєи земли» і почував себе тісніше зв'язаним з Києвом. Становище, яке склалося, заохочувало до спорудження значних будов. І хоч вказівки на 1037 р. не слід брати беззастережно, можливість того, що будівництво Софії розпочалося в цьому році є досить ймовірною, а в найближчі наступні роки — безсумнівною. Хронологічні рамки цієї події — 1036 р. як строк *ante quem* поп і кінець 40-х рр. як *post quem* поп. У проголошеному на той час, принаймні до 10 лютого 1051 р., а вірніше — наприкінці 40-х рр. XI ст., «Слове о законе и благодати»²⁶ Іларіон відзначає вже церкву Благовіщення на Золотих Воротах, але не згадує ще храмів Ярослава, св. Ірини і св. Георгія, які він освячував не раніше 1051 р. Будівля Софії Київської, принаймні в сирому, невикінченому стані, була вже завершена на 1045 р., коли почалося будівництво новгородського собору, який в основному повторював архітектурні форми Київської Софії²⁷. Коли врахувати, що будівництво Десятинної церкви тривало 7 років (989—996), Софії Новгородської — 5 (1045—1050), печерської церкви (в сирому стані) — 4 роки (1073—1077), то спорудження Ярослава собору приблизно тих же розмірів не мусило забрати більше часу. Залишається питання про термін оздоблення інтер'єра, особливо виконання мозаїк і фресок, після чого здійснювалося освячення храму. Досить зазначити тут, що завершальні роботи в соборі печерського монастиря тривали 12 років. Він освячувався лише в 1089 р.²⁸

Щодо Софії Київської такий строк, зрозуміло, не є прийнятним. Нагляд за ходом робіт по внутрішньому оздобленню, принаймні в головній частині храму, згідно із свідченнями літопису і промовою Іларіона, слід приписати самому засновнику Софії і датувати сороковими роками XI ст. Можна пов'язати це з 1046 р., коли були виконані всі мозаїки і розпис центрального хреста, як припускає В. Лазарев²⁹.

Коли ж була освячена Софія Київська? Той факт, що Іларіон єпископським собором був поставлений в храм Премудрості Божої, вказує на освячення Софії ще за Ярослава. Але приймаючи цю тезу, слід рішуче заперечити поширену з часів Шахматова (навіть серед його опонентів) думку, нібито існував звичай освячення храмів виключно в неділю. Звідси робилися далекосяжні висновки і хронологічні корективи, на підставі яких будувалися нові гіпотези. Так, наприклад, надзвичайно істотним елементом у побудові гіпотези, яка стосується Київського зведення 1039 р., є твердження Шахматова щодо освячення Софії в 1039 р., оскільки день, коли сталася ця подія, — 4 листопада припадав у тому році саме на неділю³⁰. Проте ані

²⁶ Запис дати смерті Ірини (10 лютого 6558) див. ПСРЛ, т. II, стор. 143; літочислення в «Повісті временних літ» ведеться за березневим стилем, і тому датування смерті дружини Ярослава Ірини (Ingigerd) 1050 роком слід визнати помилковим. За припущенням Н. Розова (Назв. праця, стор. 147—148) «Слово» було проголошено 26 березня 1049 р. в церкві Благовіщення на Золотих Воротах. Більш обґрунтованою, однак, ми вважаємо думку Л. Мюллера, що вказує на Десятинну церкву як на місце виголошення «Слова». Але його припущення щодо дня, коли це відбулося, — 15 липня (1040—1042 або 1046—1050 рр.) також є сумнівним (див. L. Müller. Des Mitropoliten Ilarion Lobrede auf Vladimir den Heiligen und Glaubensbekenntnis, Wiesbaden, 1962, стор. 21, 29—32).

²⁷ К. Н. Афанасьев. Построение архитектурной формы древнерусскими зодчими, М., 1961, стор. 38, 41, 57—66, 216—236.

²⁸ ПСРЛ, т. I, стор. 183, 198, 207. Майстрів для виконання фресок запрошував ігумен Нікон в 80-і рр. XI ст. (Див. Патерик Києвского Печерского монастыря, СПб., 1911, стор. 9—11).

²⁹ В. Н. Лазарев. Назв. праця, стор. 55. Про завершення розпису раніше 1051 р. свідчить також напис графіті на фресці центрального нефа з датою — 3 березня 1052 р. (див. С. А. Высоцкий. Датированные граффити XI в. в Софии Киевской, «Советская археология», 1959, № 4, стор. 243—244 та Б. А. Рыбаков. Русские датированные надписи XI—XIV веков, М., 1964, табл. XVII, стор. 13).

³⁰ А. Шахматов. Назв. праця, § 226; його ж. Заметки к древнейшей истории русской церковной жизни, Научный исторический журнал, 1914, № 4, стор. 45—46. В. Н. Лазарев (Назв. праця, стор. 55—56) датує перше освячення Софії 11 травня 1046 р., бо саме в тому році 11 травня припадало на неділю.

канонічні правила, ані, найголовніше, древньоруська практика цього укоріненого в науці погляду не підтверджують. Так, про це не згадує жодна з древньоруських канонічних пам'яток, зокрема нічого не зазначає і митрополит Кіпріан, даючи вказівки щодо процедури освячення храмів³¹. Такий порядок невідомий також літературі питання³².

Вивчаючи дати освячення храмів у середньовічній Русі, можна прийти до висновку, що день тижня тут не відігравав ролі, обряд освячення відбувався переважно в святкові дні (в тому числі й у неділю) та напередодні свят, що часто були вшануванням святого, якому присвячувалася церква. Наприклад, Печерський собор було освячено 14 серпня 1089 р. у вівторок, напередодні першої пречистої³³. В 1115 р. у Вишгороді перед перенесенням мощей Бориса й Гліба «первое же освятиша церковь камяную, мая в 1 день, в субботу, наутрия же в 2 день перенесоша святая»³⁴. Освячення Софії Новгородської відбулося в п'ятницю, у день здвиження хреста 14 вересня 1050 р.³⁵. У світлі цих фактів необхідно переглянути результати досліджень, побудованих на вищезазначеному хронологічному критерії, який є неприйнятним.

Отже, освячення Софії за Ярослава могло відбутися першого-ліпшого дня у 40-і рр. XI ст. Але як узгодити це твердження з вірогідним записом у календарні Мстиславова євангелія 1117 р. про освячення Софії 4 листопада митрополитом Єфремом?³⁶ В літературі питання висловлювалася думка, що друге освячення мало місце в зв'язку з прибудовою другого поясу зовнішніх галерей або завершенням розпису бічних вівтарів³⁷. Але в цьому разі достатнім було б «мале освячення», тоді як запис у Мстиславовому євангелії виразно вказує на те, що освячувався весь храм («велике освячення»). Це й було, як слушно відзначається відповідно до двох дат, у які освячувалася Софія Київська (11 травня і 4 листопада), друге освячення³⁸. Але чи не слід пояснення цього факту шукати в більш істотних обставинах, ніж у зволіканні оздоблювальних робіт. Тим більше, що В. Н. Лазарев, вказуючи на цю причину, водночас вважає безсумнівним зв'язок розписів Софії з тією програмою, яка була уточнена ще за життя Ярослава, і відзначає в них певну стилістичну єдність³⁹.

Слід також визнати помилковою думку, висловлену вперше К. Невоструєвим, а останнім часом М. Каргером, що друге освячення кафедрального собору здійснював Єфрем переяславський. Боярин і мажордом Ізяслава, а згодом — монах киево-печерського монастиря він був митрополитом у Переяславі, і немає підстав, на що

³¹ Памятники древнерусского канонического права, ч. I, Русская историческая библиотека (дали — РИБ), т. VI, СПб., 1908, № 32.

³² Е. Е. Голубинский. Назв. праця, т. I, пол. 2, стор. 460—461; т. II, пол. 2, М., 1910, стор. 582—583; Н. Одинцов. Порядок общественного и частного богослужения в древней России до XVI в., СПб., 1881, стор. 88; П. Лебедев. Наука о богослужении православной церкви, ч. II, М., 1895, стор. 142—147.

³³ ПВЛ, ч. I, стор. 137; Патерик, стор. 195. Пор. також НПЛ, стор. 231, 234, 235, 237; ПСРЛ, т. I, стор. 283, 441—442, 539.

³⁴ ПВЛ, ч. I, стор. 199; Д. Абрамович. Жития святых мучеников Бориса и Глеба, Пгр., 1916, стор. 65.

³⁵ ПСРЛ, т. IV, стор. 117; т. V, стор. 138. Інші приклади див. А. Рорре. Uwagi..., cz. 1, стор. 388.

³⁶ П. Билярский (по К. Невоструеву). Состав и месяцеслов Мстиславова списка евангелия, Известия АН по отд. рус. яз. и сл., т. X, 1861, вып. 2, стор. 118.

³⁷ М. К. Каргер. Древний Киев, т. II, стор. 103; В. Н. Лазарев. Назв. праця, стор. 57.

³⁸ Пор. В. Н. Лазарев. Назв. праця, стор. 55—56. 11 травня, що зустрічається, крім Апостола 1307 р., у кількох прологах, і слід, очевидно, вважати датою першого освячення кам'яної Софії, хоч це могла також бути випадково збережена (що є менш імовірним) дата одного з освячень дерев'яної Софії. 11 травня особливо урочисто відзначалося в Софії Константинопольській як день заснування міста (пор. Р. Јапип. Назв. праця, стор. 484). Цей день був також одним із свят на честь Кирила і Мефодія (див. И. Скетаров. Духовно-культурни връзки между България и Россия през средните векове (X—XV в.), София, 1950, стор. 46—47).

³⁹ В. Н. Лазарев. Назв. праця, стор. 57, 74; М. Приселков (Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X—XII в., СПб., 1913, стор. 111—113, 121) та Н. Сичов (Древнейший фрагмент русско-византийской живописи, «Semi-pagium Soudakovianum», II, Прага, 1928, стор. 102) вважали, що освячення відбулось у 1061 або 1067 р., оскільки 4 листопада в ці роки припадало на неділю. Проти будівництва храму протягом близько 30 років див. обгрунтовані заперечення В. Лазарева (Назв. праця, стор. 55—56).

вже вказувалося в літературі, бачити в ньому митрополита Русі в 90-і роки XI ст.⁴⁰ Кафедральний київський собор освячував митрополит Єфрем, утверджений на митрополії Русі повідомленням 1055 р. про засудження новгородського єпископа Луки і печаткою (з титулом протопроєдра і зображенням на лицевій стороні архангела Михаїла), датованою 50-ми роками XI ст.⁴¹ Попередником Єфрема був Іларіон, якого Ярослав поставив митрополитом у 1051 р. Цей акт здійснювався собором руських єпископів⁴² без участі патріарха та його постійної ради — Ендемузи. Традиційний погляд, який пояснює це русько-візантійським конфліктом 1043 р., не обгрунтовує достатньо мірою такого кроку Ярослава Мудрого, тим більше, що з 1046 р. русько-візантійські відносини не тільки змінилися на краще, а й були скріплені шлюбом Ярослава сина Всеволода з дочкою імператора Константина Мономаха⁴³. Адже Ярослав мав всі підстави для того, щоб виступати в ролі монарха, рівного (якщо не де-юре, то де-факто) візантійському й германському імператорам, які також активно втручались у справи церкви⁴⁴. Скориставшись наявністю вакантної митрополії, він самостійно вирішив питання про кандидата на це місце. За існуючою практикою патріархія мала дістати від київського князя згоду на прийняття свого кандидата. Ярослав же зробив спробу звести роль патріархії до чисто формального затвердження призначеного ним митрополита. Якщо і виникла суперечка, то вона мала лише церковний характер, і в Києві не надавали їй державного значення. В атмосфері дружніх відносин між Візантією та Руссю патріарху вдалося зберегти право призначати главу руської церкви.

В неясних для нас обставинах Іларіон поступився місцем Єфрему⁴⁵. В світлі тлумачення патріархії канонічного права призначення, хіротонісання і інтронізація Іларіона митрополитом, як і його діяльність першопрестольника, мали вважатися неправомочними. Хоч не Іларіон освячував Софію, але він у ній відправляв служби, сидів на митрополичій кафедрі, чого за канонічними правилами не смів робити навіть призначений законно, але сторонній архієрей. Патріарх і новий митрополит з повним правом могли розглядати це не тільки як порушення законності, а й як святотатство. Тому і виникла необхідність повторного освячення соборного храму, здійсненого, мабуть, без особливого підкреслювання причини, якою церемонія ця була викликана. Єфрем у сфері церковній (а не політичній) опинився в становищі, подібному до того, яке склалося в 1156—1157 рр. після усунення з митрополії Клімента Смолятича, коли новоприбулий з Константинополя митрополит Константин «испровергши Климову службу и ставления, и сотворивше божественную

⁴⁰ Пор. Е. Е. Голубинский. Назв. праця, т. I, пол. I, стор. 287; Н. Сычев. Назв. праця. Детально про Єфрема переяславського див. А. Порре. Uwagi..., cz. II, стор. 558—559.

⁴¹ НПЛ, стор. 183. Про печатку та її датування див. Н. П. Лихачев. Материалы для истории русской и византийской сфрагистики, II, [Ленинград, 1930], стор. 12—14; А. Soloviev. Metropolitanisiegel des Kiewer Russland, «Byzantinische Zeitschrift», b. 55, 1962, стор. 295; А. Порре. Uwagi..., cz. I, стор. 386.

⁴² ПВЛ, ч. I, стор. 104; Исповедание веры Илариона, РИБ, т. XXXVI, Петроград, 1920, стор. 103; Н. Розов. Назв. праця, стор. 175.

⁴³ Пор. В. Л. Янин, Г. Г. Литаврин. Новые материалы о происхождении Владимира Мономаха, Историко-археологический сборник, 1962, стор. 204 наст.; А. V. Soloviev. Marie fille de Constantin IX Monomaque, «Byzantion», XXXIII, 1963, стор. 241—248.

⁴⁴ Про владу візантійського імператора в церковних справах див. А. Michel. Die Keisermacht in der Ostkirche, Darmstadt, 1959, стор. 27. Про участь германського імператора Генриха III у добірї кандидатів на папський престол в 1046—1049 рр., див. J. Gau. Les papes du XI-e siècle et la chrétienté, Paris, 1926, стор. 107—120, 134—136.

⁴⁵ В літературі питання все ще існує обгрунтована М. Приселковим тенденція тлумачити ці церковні події як результати політичного конфлікту й компромісу між Візантією та Руссю. (Пор., наприклад, Е. Winter. Russland und Papstum, Berlin, 1960, I, стор. 40—45). Однак уже П. Соколовим пропонувалося більш ґрунтовне трактування щодо призначення Іларіона (Русский архієрей из Византии и право его назначения до начала XV века, К., 1913, стор. 49—52). Див. також переконливі міркування Л. Мюллера (Des Mitropolitien Iarion Lobrede..., стор. 2—11), що стосуються політичного становища напередодні акту 1051 р., яке виключало можливість державного конфлікту між Руссю і Візантією. До цього ж висновку підводять результати останніх досліджень щодо візантійсько-руського союзу 1047 р. (див. А. П. Каждан. Иоан Мавропод, Печенеги и русские в середине XI в., Зборник радова византоложког института, VIII—I, Београд, 1963 [Melanges Georges Ostrogorski], стор. 177—184.

службу»⁴⁶. Як і кожна гіпотеза, запропонований висновок потребує дальшого обговорення.

На закінчення слід відзначити, що результату даної праці — встановлення факту існування дерев'яного кафедрального собору Премудрості Божої до того, як була побудована Ярославом кам'яна Софія (після 1036 р.), — досягнуто не шляхом виправлення літописного тексту та його хронології. Всі три першоджерела: свідчення Дітмара, київський («Повість временних літ») і новгородський (Новгородський перший літопис) літописні записи 1017 р., доповнюючи один одного, водночас взаємно підтверджуються. Новгородське літописання, як свідчить стаття 1017 р., очевидно розвивалося більш самостійно, ніж досі вважали. Але це вже справа інших копітких досліджень. Потреба в пошуках нового розуміння початкового періоду руського літописання, яке не можна розглядати тільки крізь призму зведень, є відчутною також, коли йдеться про тлумачення певних літописних свідчень як таких, що взаємно виключають одно одне. Але наведені тут дані застерігають від подібних скороспілих узагальнень. Шукання мають йти шляхом детальних, аналітичних джерелознавчих досліджень.

⁴⁶ ПСРЛ, т. II, стор. 485. Пор. також Е. Е. Голубинский. Назв. праця, т. I, пол. I, стор. 300—315. Справа Луки Жидяти стає зрозумілішою в світлі такого тлумачення.

Обговорення

ДО ПИТАННЯ ПРО СТВОРЕННЯ ІСТОРИЧНОГО АТЛАСА УКРАЇНИ

В липневому номері нашого журналу була опублікована стаття проф. В. К. Яцунського — «Про створення історичного атласа України».

Журнал продовжує друкувати відгуки, пропозиції, одержані редакцією. В цьому номері публікуються матеріали, надіслані академіком АН УРСР І. П. Крип'якевичем, доктором філологічних наук Ф. Т. Жилко, аспірантом А. Л. Перковським.

СКЛАСТИ ПРОЕКТ ІСТОРИЧНОГО АТЛАСА УКРАЇНИ

Українські історики вітають статтю В. К. Яцунського «Про створення історичного атласа України». Автор, видатний спеціаліст у галузі історичної географії, не тільки теоретично обґрунтував потребу такого видання, але також дав ряд практичних вказівок про зміст проєктованого історичного атласа. Історики УРСР повинні з особливою увагою розглянути й обговорити ці цінні зауваження.

Я бажаю торкнутися деяких картографічних питань періодів минулого України — феодалізму та капіталізму, — зважаючи на те, що про давні часи бракує потрібних матеріалів. Історичний атлас має охопити всі періоди минулого українського народу, всі території, що заселялися українцями. Кордони цих територій змінювалися протягом історії, і їх треба позначити на картах.

Щодо спеціальних карт природних умов, то погоджуюся з В. К. Яцунським, що це ділянка природознавчих атласів, тільки з деякими винятками. В історичному атласі необхідно відобразити зміни краєвиду України. Наприклад, Боплан у своєму атласі 1630—1640 рр. подає багато лісів у степовій смузі південної України. Слід було б використати ці карти в новому атласі, порівнюючи дані XVII ст. з сучасним станом залісення цих районів. На основі історичних матеріалів у 1930-их роках було опубліковано карту лісів Львівщини в XV—XVIII ст. Цікаво б дати в історичному атласі також карту захисних лісових смуг на півдні України, створених за роки радянської влади.

Правильно В. К. Яцунський присвячує багато уваги історії заселення України. Адже ж український народ протягом XVIII—XIX ст. збільшив удвоє свою етнографічну територію, займаючи нові простори на півдні і сході. Цей великий колонізаційний похід повинен знайти в атласі своє відображення. Існують архівні матеріали, на основі яких можна зобразити західний етнографічний кордон України, починаючи з XVI ст. В атласі потрібно показати вклад селянської еміграції з України в колонізацію Сибіру, що відзначено всеросійським переписом 1897 р. Заслужують на увагу також історичні карти національних меншостей (поширення вірменських та інших колоній на Україні).

Важливе і важке до розв'язання питання — густота населення. Цікаві дослідження для України початку XVII ст. подав польський історик Ол. Яблоновський, а поправки до його методів визначення густоти дав О. І. Баранович.

Повинні знайти місце в атласі карти поширення міст: одна — феодального періоду, друга — XV—XVIII ст. (коли українських міст і містечок налічували до тисячі), третя — сучасна. Порівняння карт різних періодів дає змогу зробити висновки про центри заселення.

В ревізіях, люстраціях, податкових книгах знаходимо цінні матеріали про розвиток давнього землеволодіння, промисловості, торгівлі, які дають основу до складення різноманітних карт. Так, в атласі можна відобразити розвиток латифундій українських магнатів XVI—XVIII ст., поширення міського ремесла, давніх солеварень і рудень та багато інших питань економіки. Потрібні також карти шляхів за різні періоди, в тому числі карти чумацьких і татарських шляхів.

Багато уваги В. К. Яцунський присвячує картам розвитку культури. Українські джерела дозволяють показати, насамперед, розвиток шкіл на Україні в різних періодах: братські школи, починаючи з XVI ст.; діяльність Київської академії (місця народження студентів, що приїздили до Києва з різних районів України та з Росії, Польщі, Молдавії, балканських країн і ін.); розвиток початкових шкіл на Україні у XVIII ст.; «церковні» школи в Галичині 1830—1870 рр.; розвиток шкіл на Холмщині в XIX ст. та ін. На фоні скромного розвитку шкіл у минулі часи ще

яскравіше виступить буйне і всебічне поширення народної освіти за радянської епохи. На окремих картах має бути відображена діяльність добровільних організацій, що в часи іноземної окупації поширювали освіту в широких масах: «Просвіти», «Рідна Школа», «Рідна Хата» та ін., якими керували прогресивні організації і робітничі гуртки. Для повного відображення історії культури в дожовтневий період потрібні карти поширення (в різні періоди) наукових товариств, музеїв, бібліотек, театрів, друкарень та ін. Являють інтерес, наприклад, такі карти: друкарської діяльності Івана Федорова та його послідовників; діяльності перших театрів (Кропивницького, Саксаганських і ін.); місцевості народження письменників XIX—XX ст.; перебування українських культурних діячів на території Росії, які брали участь в здійсненні освітніх реформ Петра I (на основі праць Харламповича); карта «громад» у другій половині XIX ст.; поширення місцевої преси в перші роки радянської влади (1939—1941 рр.) в західних областях УРСР; карта збережених пам'яток архітектури. Подібних тем знайдеться дуже багато.

В. К. Яцунський звернув увагу на соціально-політичну історію України. Тут на першому місці треба поставити картографування народних рухів. У спеціальних працях радянських істориків зібрано чимало матеріалу з цих питань. Можна дати карти: соціальних виступів періоду Київської держави і періоду роздрібнення селянських і селянсько-козацьких рухів XVI та першої половини XVII ст.; карти визвольної війни 1648—1654 рр.; гайдамаччини і колівищини; руху опришків; селянських рухів XIX ст.; революційних подій початку XX ст. та подій Великого Жовтня.

Велике значення, як формальна основа багатьох карт, має відображення адміністративного поділу України у різні періоди. За хронологічним порядком згадаємо карту поділу Київської держави на землі чи князівства, карту Галицько-Волинського князівства, адміністративний поділ українських земель у складі Литовського великого князівства та Польщі (одна карта з XIV—XV ст., друга — після 1569 р.), карти поділу України на полки (одна — 1654 р., друга — XVIII ст.), карти Запоріжжя та різні адміністративні карти XIX—XX ст.

В атласі повинні знайти належне місце також карти воєнно-історичних подій. «Боротьба проти зовнішнього ворога за старою традицією посідала велике місце в історичних атласах. Нема жодних підстав ігнорувати показ цієї боротьби в історичному атласі Української РСР» — правильно зауважує В. К. Яцунський. В історії українського народу чимало роль відігравала боротьба проти зовнішньої агресії — походи проти степових орд, Хозарії і Візантії, боротьба з агресією польських феодалів, захист країни від кримських татар і Туреччини, походи Богдана Хмельницького, боротьба проти шведської агресії, війна 1812 р. і нарешті ціла епопея воєнних походів радянської епохи. Всі ці події вимагають умілої руки картографа.

Різноманітні теми з соціальної, економічної, культурної, політичної та воєнної історії вимагають свого відображення в історичному атласі. Зрозуміло, що немає змоги присвятити кожній темі окрему карту. Необхідно різні теми комбінувати. Все уміння картографа полягає в тому, щоб на даній карті вмістити тільки близько споріднені явища, щоб карта мала виразну тематику. В. К. Яцунський справедливо перестереігає від переобтяжування карт матеріалом.

Для підготовлення історичного атласа України необхідний окремий колектив спеціалістів. Насамперед важливо ознайомитися з численними історичними картами, що їх публікували давні дослідники у своїх працях. Таких карт знайдеться чимало в історичних працях. Бажано використати увесь досвід картографів-істориків. Дослідження над давньою картографією у нас занедбані і потрібно негайно скласти бібліографічну картотеку історичних карт.

Колектив спеціалістів повинен скласти проект атласа з переліком потрібних карт і передати його на широке обговорення істориків та представників інших спеціальностей, заінтересованих в історичному атласі.

Важлива справа — оформлення карт. Тут треба використати найкращий досвід не тільки вітчизняних публікацій, але також видання братніх соціалістичних країн (Чехословаччина, Польща), де історичній картографії приділяється належна увага.

І. П. КРИП'ЯКЕВИЧ

ІСТОРИЧНИЙ АТЛАС УКРАЇНИ — ВНЕСОК У РОЗВИТОК СУСПІЛЬНИХ НАУК

Історичний атлас України матиме дуже важливе значення для інтерпретації даних багатьох інших атласів, де в просторовому плані відображаються особливості мови, етнографії, життя і культури українського народу. Статтю В. К. Яцунського «Про створення історичного атласа України» треба тільки вітати. Основні поло-

ження цієї статті розкривають у загальному плані проблематику майбутнього атласа і виявляють деяку специфіку картографування його об'єктів. Проте деякі положення статті, на мою думку, дискусійні. Так, не можна погодитися з тим, що «на картах атласа треба прагнути простежити історію тієї території, яка тепер входить до Української РСР». Щоправда, автор робить застереження, мовляв, доведеться іноді виходити за межі сучасної республіканської границі. Ця суперечність зумовлена неправильною настановою автора щодо території майбутнього історичного атласа України.

Народ існує в часі і просторі, має певну територію свого буття. Без розуміння особливостей його історичного буття в просторі, без географії його життя не можна успішно досліджувати його історію. Географічний аспект життя народу і подій його історії, контактів з сусідніми народами розкриває таємниці історичного процесу. Отже, історичний атлас народу має охоплювати не сучасну, а всю його територію, яка в різні часи була неоднаковою. Можна погодитися з автором, що об'єкти історичного атласа післяреволюційного часу умовно вкладаються в межі сучасної території УРСР. Кілька десятиків років для життя народу не такий вже великий час. Але для дореволюційних часів треба брати тільки етнографічну територію українського народу в різні періоди.

Історичний атлас України має виявити контакти українського народу з сусідніми народами. Це можна зробити тільки за умови картографування кожного історичного періоду, в межах усєї території українського народу. Особливості контактів українського народу відображаються також у лінгвістичному, ономастичному (зокрема в створеному гідронімічному), етнографічному атласах. Як відомо, ці атласи вже складаються. Лінгвістичний атлас України, тобто атлас української мови, охоплює всю її територію незалежно від державних кордонів. Ще більш виразно контакти українського народу на мовному рівні будуть відображені в загальнослов'янському лінгвістичному атласі, матеріали до якого вже збираються.

Зрозуміло, що упорядники історичного атласа України мають знайти об'єкти, методику і техніку відображення цих контактів на демографічному, етнографічному рівнях і особливо на рівні матеріальної і духовної культури.

Правильно вважає автор статті, що на картах історичного атласа України мають бути відображені такі природні зони її території, як Полісся, Лісостеп і Степ. На мою думку, карти треба так скласти, щоб ці зони (принаймні для частини карт), а також гірський рельєф (Карпати), були нанесені як фон.

Зроблю ще кілька зауважень і побажань щодо об'єктів картографування. Правильно зазначено в статті, що важливим об'єктом атласа є історія населення. Об'єкти цієї історії мають бути з усєї території українського народу в певні періоди його історичного буття. Для виявлення національного складу населення важливими показниками є мовні, етнографічні, а в певні періоди історії українського народу й конфесіональні особливості.

Мабуть, для історичного атласа України на основі всіх частин Атласа української мови мають бути складені карти: 1) тих територіально-мовних утворень, які лягли в основу формування української мови; 2) територіальних утворень, що визначили історію української мови та її народу. Атлас української мови (Полісся, Середня Надніпрянина і суміжні землі), що вже підготовлений до друку, дає можливість визначити рух української людності з Поділля і Волині на Лівобережжя.

Мені здається, що в історичному атласі України варто було б відобразити шляхи переселень і дозаселень української людності на її сучасній етнографічній території. Крім того, історичний атлас має відобразити людність різних націй на території України, переселенські та заробітчанські рухи українського населення.

Як свідчить підготовлена частина Атласа української мови, білоруські мовні елементи наступають на українську мовну територію, виникає накладання їх на українську діалектну основу. Ця особливість контактів українського і білоруського народів, певно, виявиться і на інших рівнях об'єктів історичного атласа. Зрозуміло, що ці об'єкти треба виявити для картографування в історичному атласі.

До Великої Жовтневої соціалістичної революції на українських землях поширювалися різні державні мови. Отже, варто було б скласти відповідні карти поширення державних мов, зокрема в містах і містечках. Одночасно слід скласти і карти іншонаціонального населення в містах, карти вживання різних мов у школах на Україні, карти мови періодичних видань. Всі ці карти матимуть, крім історичного, також і певне політичне значення при зіставленні з тим, що сталося в післяреволюційну добу.

Правильною є настанова автора статті на відображення в атласі історико-економічної географії, отже, об'єктів матеріальної культури, продуктивних сил народу. У цьому плані, очевидно, до атласа увійдуть карти народних промислів, поширення окремих виробів.

Кожний атлас, що відображає певний аспект буття народу, повинен мати свою теорію, принципи побудови і техніку картографування. Окремі думки щодо теорії історичного атласа України вже накреслені у згаданій статті В. К. Яцунського. Цю

теорію треба розробляти. Вона виявиться в своїх основах під час картографування. Вона ж позначиться і на принципах та методах самого картографування.

Мені здається, що в історичному атласі України треба застосувати всі можливі картографічні засоби: кольори, знаки, штрихування, зафарбовані площини і кольорові лінії (різного накреслення). Досвід картографування Атласа української мови свідчить про те, що синтезування об'єктів картографування, збільшення інформації кожної карти дає можливість відображати об'єкти в певних взаємозв'язках. В історичному атласі, певно, доведеться синхронний зріз зображати на діахронних фонах. Це все можна буде відтворити різними кольорами і різними їх графічними реалізаціями (в знаках, штрихуванні, площинах і лініях).

Метод накладання ареалів, що є основний у лінгвістичному картографуванні до Атласа української мови, вироблявся дуже повільно і визначився тоді, коли всі карти до цього атласа були вже складені. Мені здається, що досвід і принципи цього методу картографування будуть корисні для картографування об'єктів до історичного атласа України. Цей метод дасть змогу зображати об'єкти в багатьох планах, а також у синхронному і діахронному аспектах, що є особливо важливим в історичному атласі.

Перед упорядниками атласа визначаються цікаві й манливі перспективи. Створення історичного атласа України буде дуже цінним внеском у розвиток усіх суспільних наук на Україні.

Ф. Т. ЖИЛКО

ОРГАНІЗУВАТИ ВИВЧЕННЯ ДЖЕРЕЛ ДЛЯ АТЛАСА

Стаття проф. В. К. Яцунського «Про створення історичного атласа України» є важливий ініціативний крок для дальшого розвитку історичної науки. Зупинимось на деяких питаннях, що випливають з самої суті проблеми.

Завдання відобразити в атласі історію українських земель ускладнюється тим, що протягом значного періоду сучасна територія УРСР була пошматована між сусідніми державами. Отже, потрібна загальна карта українських земель, що покаже територію України за певну історичну добу. На картах атласа доцільно подати окремі землі (Дике Поле, Галичина, Правобережна Україна, Гетьманщина, Слобідська Україна), які відображають особливості політичного, економічного і культурного розвитку республіки.

Для Лівобережної України на картах районування в дожовтневий період доцільно покласти в основу територію полку, намісництва, для Правобережної — окремі воеводства, з позначенням кордонів повітів. Однак проблема картографування Правобережної України значно ускладнюється. Справа в тому, що кордони воеводств не було чітко визначено, і вони зазнавали значних змін у межах хронологічно невеликих періодів. Так, Велике Богуславське староство входило частиною в Київське, частиною в Брацлавське воеводства. В 1748 р. 67 поселень Вишневецького князівства належали до Волинського воеводства, а Чорноострівський ключ (м. Чорний Острів і 8 сіл) того ж князівства — до Летичівського повіту Подільського воеводства¹. Нечітко визначений був кордон між Київським та Брацлавським воеводствами. За даними 1783 р. Тетівський ключ магнатів Ледоховських (понад 40 сіл і 2 містечки) належав до Брацлавського воеводства, а документ 1781—1782 р. показує Тетівський ключ у Київському воеводстві². Як бачимо, йдеться не за одне або два села, а за цілі територіальні комплекси, десятки, навіть сотні населених пунктів.

Доцільно створити також єдині карти суміжних районів (прикордонних земель Правобережної та Лівобережної України). Такі карти потрібні для уяви міграції між окремими частинами української території.

Слушно проф. В. К. Яцунський приділяє увагу картографуванню історико-демографічних процесів. На нашу думку, демографічна карта має відбивати: 1) густоту населення; 2) людність поселень (тут треба показати населені пункти з урахуванням кількості душ на одне господарство, що допоможе з'ясувати демографічний стан районів народної колонізації); 3) міграційні рухи, зв'язані з переміщенням населення в межах окремих українських земель; 4) динаміку населення (народжуваність, смертність, приріст); 5) поширення великих епідемій, що помітно впливали на демографічний баланс (наприклад, чума в 1771—1773 рр., голодовки в роки посухи, нальоти сарани).

Картографування етнічного складу населення має важливе значення. На дуже значній частині української території інонаціональні групи не утворили великих і стійких ареалів з чисельною перевагою неукраїнського населення. Неукраїнські ет-

¹ ЦДІА УРСР, ф. 256, оп. 1, спр. 1009, арк. 3.

² ЦДІА СРСР, ф. 823, оп. 3, спр. 1225 та 1016.

нічні елементи (єврейська діаспора, вірменські та грецькі колонії, поляки, росіяни) жили переважно в містах і містечках, що посилювало мозаїкоподібну дислокацію національних меншостей. Освоєння причорноморських степів, заснування Херсону, Миколаєва, Одеси та інших портових міст і вплив до них різнонаціональних елементів, значна участь російського селянства й міщанства в народній колонізації Новоросії — все це ще більш поглибило мозаїкоподібну локалізацію неукраїнських груп населення. Отже, при зображенні цих груп на карті виникають певні методологічні труднощі. Треба врахувати також і стан джерел про кількісний склад неукраїнських груп. Тут є значні лакуни щодо суцільності матеріалу і його хронологічної репрезентативності. Тому краще картографування етнічного складу української території вести на ґрунті репрезентативних матеріалів XIX і XX ст.

Підготовка історичного атласа УРСР вимагає попереднього вивчення необхідних для цього джерел, їх систематизації і публікації. В архівах СРСР та Польської Народної Республіки зберігається безліч статистичного, описового і картографічного матеріалу щодо території України. Тільки в Головному архіві Давніх Актів у Варшаві є близько 20 тис. карт і планів³.

Важливу групу джерел становлять ще й досі не опубліковані топографічні описи XVIII ст.: Катеринославської, Таврійської, Херсонської, Малоросійської губерній, а також Подільської губернії — 1805 р. (складені, головним чином на даних V ревізії)⁴. Величезний картографічний матеріал зосереджено в архівах губернських межових контор, палат і креслярень: Катеринославської (1767—1913 рр.), Таврійської (1788—1917 рр.), Херсонської (1799—1910 рр.), Харківської (Слобідсько-української) — 1761—1913 рр., Волинської (1770—1917 рр.), Кам'янець-Подільської (1868—1916 рр.), Полтавської (1776—1917 рр.), Чернігівської (1846—1917 рр.)⁵.

Необхідно організувати вивчення цих джерел, використати потрібні матеріали для видання історичного атласа України.

Для створення демографічних карт велике значення мають також фонди церковних установ (Київської, Переяслівської, Чернігівської, Брацлавської православних консисторій; Луцько-Житомирської католицької консисторії; дані уніатської статистики), що зберігаються в республіканських і обласних архівах.

Цілком зрозуміло, що для опрацювання великої кількості даних, потрібних матеріалів для історичного атласа України треба буде застосувати електронно-обчислювальні машини, що дасть можливість у порівняно короткий строк виконати таке завдання.

А. Л. ПЕРКОВСЬКИЙ

³ Л. Попова. УРСР, Документальні матеріали з історії України в архівах Польської Народної Республіки, науково-інформаційний бюлетень архівного управління, К., 1961, № 45.

⁴ В. М. Кабузан. Народонаселение России в XVIII — первой половине XIX в., М., 1963, стор. 7; Центральна наукова бібліотека АН УРСР, відділ рукописів.

⁵ ЦДІА УРСР, ф. 1306, 1313, 1329, 1341, 1351.

Замітки

РОЛЬ РОБІТНИЧИХ БРИГАД У ПІДНЕСЕННІ КУЛЬТУРИ КОЛГОСПНОГО СЕЛА (1929—1932 рр.)

В. І. Ленін учив, що для соціалістичної перебудови суспільних відносин на селі необхідне широке залучення промислових робітників, установа постійних зв'язків робітників із селом. «...Встановити стосунки між робітниками міста і працівниками села, встановити між ними ту форму товариства, яка між ними може бути легко створена,—це наш обов'язок, це одно з основних завдань робітничого класу, який стоїть при владі»¹.

Дуже велике значення у встановленні тісного зв'язку міста з селом відіграло шефство, здійснюючи яке, робітничий клас очолив боротьбу трудящих мас селянства за колективізацію сільського господарства, за ліквідацію куркульства як класу. Однією з найжиттєвіших форм зв'язку робітничого класу з селянством у 1929—1932 рр. стає посилення робітничих бригад на село. Бригади згуртовують батраків і бідноту навколо комуністичної партії, допомагають їм звільнитися від ворожих елементів, здійснюють ремонт сільськогосподарських машин і т. д. Одночасно вони ведуть у колгоспах і серед селян-одноосібників велику культурно-масову роботу.

Досвід масового походу робітничого класу в село, участь десятків і сотень тисяч робітників СРСР у колективізації сільського господарства, вклад радянського робітничого класу в соціалістичну перебудову села має величезне міжнародне значення. На цьому досвіді вчать і будуть вчитися робітники всіх країн, які стали на шлях соціалізму.

Радянські історики вже чимало зробили для вивчення цього досвіду: протягом останніх років з'явилася ряд книжок і статей, де поряд з іншими формами допомоги робітничого класу селу показана роль бригад у соціалістичній перебудові сільського господарства². Однак у цій літературі, на жаль, майже не говориться про роль робітників у культурному будівництві на селі. А між тим організаційно-виробнича діяльність шефів була тісно пов'язана з політико-виховною і культурно-масовою роботою серед селян.

Автор даної замітки ставить перед собою завдання — показати на матеріалах України роль робітничого класу в піднесенні культури села протягом такого переломного моменту в житті селянства, якими стали 1929—1932 рр.

Посилення робітничих бригад у села почали практикувати з весни 1928 р.³, але справжнього розмаху воно набуло з 1929 р. Цей рік, ставши роком великого перелому в соціалістичній перебудові села, одночасно був роком масового походу робітників на село. На Україні протягом 1929 р. в села було надіслано 3 478 бригад⁴, а уже в наступному році тільки для підготовки до весняної сівби і участі в ній — 4 366 бригад (понад 19 тис. чоловік)⁵.

Серед цих бригад були ремонтні, що переважно лагодили сільськогосподарський реманент, організаційні, що створювали колгоспи, культурні, що поряд з організацією колгоспів здійснювали культурне будівництво на селі.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 410.

² А. Д. Баєвський. Участие рабочих масс в социалистической переделке сельского хозяйства (1929—1930 гг.), журн. «Вопросы истории», 1953, № 10; А. Н. Турнова. Помощь города деревне в годы первой пятилетки, «Ученые записки Рязанского пединститута», т. 20, Рязань, 1959; В. А. Смышляев. Участие ленинградских рабочих в коллективизации сельского хозяйства 1929—1931 гг., «Вестник Ленинградского университета», № 2, серия истории языка и литературы, вып. 1, Л., 1957 г.; О. С. Финклер. Роль промышленных рабочих в политическом и организационно-хозяйственном укреплении колхозов Украины. Труды кафедр истории КПСС, диалектического и исторического материализма Харьковского госуниверситета, т. IV, 1957; А. П. Євтушенко. Роль робітничого класу в колгоспному будівництві на півдні Української РСР в 1929—1933 рр., зб. статей «Праці Київського державного історичного музею», вип. I, К., 1958, стор. 55—57; І. Д. Борисовський. Роль промислових робітників України в колективізації сільського господарства (весна 1930 р.), «Український історичний журнал», 1960, № 5, стор. 90—95.

³ Н. И. Прокопенко. КПСС в борьбе за подготовку массового колхозного движения, изд. Московского университета, 1961, стор. 136.

⁴ М. І. Горлач. Роль профспілок України в соціалістичному перетворенні сільського господарства, «Український історичний журнал», 1960, № 6, стор. 43.

⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 3, спр. 101, арк. 7.

Для того, щоб з'ясувати форми культурної роботи робітничих бригад, важливо з'ясувати насамперед два моменти: 1) який процент серед загального числа бригад складали культурні бригади; 2) ступінь участі в боротьбі за піднесення культури села решти бригад. Хоч досі ніхто з науковців не класифікував бригади за характером їх роботи, однак збережені по окремих округах та деяких Всеукраїнських Комітетах профспілок (ВУКах) дані дають деяку можливість пролити світло на це питання. Наприклад, у зведенні Всеукраїнської Ради профспілок від 27 березня 1930 р. говориться, що в 13 округах ремонтних бригад було 786, лічильних — 141, організаційно-політичних — 887⁶. Ці дані хоч і дають деяке уявлення про питому вагу культбригад, але подають організаційні й культурні бригади під однією рубрикою. Дані, за якими всі бригади виділено окремо, вдалося поки що виявити по 6 округах — Вінницькому, Полтавському, Донецькому, Первомайському, Мелітопольському й Київському. З цих даних бачимо, що весною 1930 р. в селах працювало 1851 чоловік у 552 ремонтних бригадах, 781 — у 323 культурних, 86 — у 60 лічильних, 170 — у 57 медичних, 1828 — у 475 інших бригадах⁷.

З цього видно, що культурні бригади становили понад п'яту частину всіх надісланих на село бригад. Цікаво зазначити, що великі міста України послали культурних бригад найбільше. Наприклад, київські підприємства надіслали 121 ремонтну бригаду з 437 робітниками в них і 44 культурні бригади з 167 робітниками в них⁸.

Нарешті, досить значний був процент культбригад по окремих профспілках республіки. Наприклад, залізничники весною 1930 р. відрядили в села 420 ремонтних бригад (1690 чоловік), 100 (449 чоловік) — для збирання насіння, 815 (3459 чоловік) культбригад⁹.

Як бачимо, всі наведені дані стосуються весни 1930 р. У подальший час співвідношення між різними групами бригад змінюється, але не за рахунок скорочення культбригад. Інша справа, що у пізніших зведеннях ці бригади майже не виділені. Наприклад, у складеній апаратом Ради профспілок таблиці за 1931 р. зазначено 2981 бригаду працівників освіти, але жодну з них не названо культурною¹⁰.

Але ж неправильно думати, ніби культурну роботу на селі провадили тільки культбригади. Здебільшого заводи організовували змішані бригади, до яких входили кваліфіковані робітники, пропагандисти й інші працівники. Так, до ремонтної бригади запорізького заводу поряд з різними робітниками, слюсарями й молотобійцями входили пропагандисти¹¹. В ремонтній бригаді заводу № 1 Донсода були відповідальні за налагодження комсомольської роботи, за випуск стінних газет у колгоспах, а також жінка — для роботи серед сільських жінок¹². Миколаївський суднобудівельний завод (нині завод ім. Носенка) на початку березня 1929 р. надіслав у села 6 ремонтних бригад (48 чоловік). «Крім чисто ремонтних робіт, — як сповіщала заводська багатотиражка, — бригади, до яких увійшли політичні й культурні сили, проведуть доповіді, бесіди, вечори запитань і відповідей на сільськогосподарські й політичні теми»¹³.

Наприклад, ремонтна бригада, що працювала в комуні с. Наливайківка Макарівського району Київської області, ремонтувала сільськогосподарський реманент, брала участь у комсомольських зборах, зборах жінок, вела культурно-роз'яснювальну роботу¹⁴, ремонтна бригада в с. Драпка Вінницького округу організувала хатучитальню, різні гуртки в ній¹⁵.

В культурному житті села брали діяльну участь залізничники. Профспілкові організації Південно-Західної залізниці 1929 р. надіслали в села 82 ремонтні бригади і 8 вагонів-клубів, які багато зробили для культурного обслуговування селян¹⁶.

Селяни радо зустрічали робітничі бригади. Ось, наприклад, яку характеристику було дано роботі бригади заводу ім. К. Лібкнехта м. Амур-Ніжньодніпровська в с. Петровське: «Шефбригада робітників, яка працювала по ремонту сільськогосподарського реманенту, цілком себе виправдала як у поводженні з селянами й сумлінному ставленні до праці, так і участю в усіх громадських заходах на селі»¹⁷.

⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 3, спр. 102, арк. 21.

⁷ Там же, спр. 92, арк. 133, 349, 352, 354, 360; Державний архів Київської області (далі — ДАКО), ф. 109, оп. 2, спр. 158, арк. 398.

⁸ ДАКО, ф. 709, оп. 2, спр. 153, арк. 263. Дані на 15 лютого 1930 р.

⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 3, спр. 262, арк. 109.

¹⁰ Там же, спр. 1089, арк. 98.

¹¹ Там же.

¹² ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 3, спр. 832, 1931, арк. 23.

¹³ Газ. «Гудок», 8 березня 1929 р.

¹⁴ ДАКО, ф. 709, оп. 2, спр. 150, арк. 50.

¹⁵ Журн. «Коллективіст України», 1930, № 7, стор. 18.

¹⁶ ДАКО, ф. 709, оп. 2, спр. 150, арк. 326—327.

¹⁷ Газ. «Эхо» (орган робітників і службовців заводу ім. К. Лібкнехта), 25 листопада 1929 р.

Який же був зміст культурної роботи бригад, який вклад вони внесли в культурне зростання селянства під час суцільної колективізації? Вважаємо, що найкраще це питання розглядати історично, оскільки зміст культурної роботи змінювався залежно від зміни обстановки, від тих загальних завдань, що їх висувала партія в галузі культурного будівництва. Отже розгляд даного питання слід почати з 1929 р., коли відбувся перелом у колективізації сільського господарства і посилення робітничих бригад на село стало однією з найважливіших форм допомоги робітничого класу селянству.

Бригади боролися за поліпшення роботи культурно-освітніх установ, за перетворення сільських клубів і бібліотек на вогнища пропаганди колективізації сільського господарства. Оскільки мережа культурно-освітніх установ була ще недостатня, бригади разом з сільським активом відкривали нові клуби, організовували бібліотеки й поповнювали їх літературою. Наприклад, бригади 12 відділу Київського шифтоварництва «Культзмичка» організували хату-читальню в с. Шубівка Кагарлицького району, в ній різні гуртки, налагодили роботу художньої самодіяльності¹⁸. Особливу увагу приділяли бригади усній пропаганді. Наприклад, робітники запорізьких заводів в 1929 р. читали в селах доповіді про п'ятирічний план розвитку народного господарства на урочистих засіданнях у колгоспах, сільрадах, на зборах селян, які ще не стали колгоспниками¹⁹.

Один з вагонів-клубів, надісланий у села профспілкою Південно-Західної залізниці, за перше півріччя 1929 р. провів 82 доповіді, 19 лекцій, 37 бесід, 102 лекції з кінофільмами, 135 радіопередач²⁰.

Бригади Дніпропетровського заводу ім. Петровського, Харківського — «Серп і Молот», Запорізького — «Комунар», Миколаївського суднобудівельного та інші заводи налагодили в колгоспах випуск стінних газет²¹.

Дуже важливим політичним і культурним завданням тих днів була ліквідація неписьменності серед дорослих селян. Визначальним було те, що під впливом спілкування з робітниками й міською інтелігенцією селяни самі потягнулися до знань і самі вже допомагали боротися за оволодіння грамотою дорослими, за охоплення школою всіх дітей шкільного віку²². Поряд з ліквідацією неписьменності робітничі бригади ліквідували агронеграмотність, спеціалісти читали в селах лекції, проводили бесіди, організовували сільськогосподарські гуртки й курси.

Вся культурна робота бригад була спрямована до однієї вирішальної мети — колективізації. І бригади внесли 1929 р. величезний вклад у перебудову села.

Наприкінці 1929 — початку 1930 рр. у ряді округів країни, зокрема й України, розгорнулася суцільна колективізація і на її основі ліквідація куркульства як класу. Обстановка на селі вимагала дальшого посилення ролі робітничого класу в колгоспному будівництві. У зв'язку з цим президія ЦК профспілки металістів РСР, заслухавши 11 грудня 1929 р. питання «Про участь спілки у проведенні весняної півночної кампанії 1930 р.», вказала на необхідність організації широкого культурного обслуговування колгоспного селянства. Цією постановою передбачалося створення агітгруп і пропагандистських бригад, масові виїзди і культпоходи на село, надсилання кінопересувок і т. д. Протягом 1930 р. профспілки РСР відрядили в села 180 тис. бригад для ремонту машин і сільськогосподарського реманенту, для організації колгоспів, налагодження політичної і культурної роботи²³.

Особливо помітний перелом у роботі профспілок України на селі, як справедливо зазначалося у звіті ВЦРПС V Всеукраїнському з'їзду профспілок, намітився весною 1930 р. під час підготовки до першої більшовицької весни²⁴. За 1930 р. на села УРСР було надіслано 8,5 тис. бригад²⁵.

У 1930 р. одне з перших місць у республіканському й всесоюзному змаганнях по всіх показниках, зокрема й шеству над селом, завоював Київський завод «Більшовик», який, здійснюючи шефство над с. Рожни Жукинського району, надіслав туди 10 ковалів, одного агронома і одного художника. Бригада полагодила весь реманент, організувала двотижневі агрокурси на 150 чоловік, прикрасила село лозун-

¹⁸ ДАКО, ф. 363, оп. 1, спр. 1798, арк. 176.

¹⁹ Там же.

²⁰ ДАКО, ф. 709, оп. 2, спр. 150, арк. 327.

²¹ Газ. «Молотарка» (Орган заводу «Серп і Молот»), 22 листопада 1929 р.; газ. «Комунар» (Орган заводу «Комунар»), 17 серпня 1929 р.; газ. «Гудок» 28 березня і 23 квітня 1929 р.

²² Газ. «Молотарка», 26 серпня 1929 р.

²³ Н. Шверник. Отчет ВЦСПС IX Всесоюзному съезду профсоюзів, М.—Л., 1932, стор. 39.

²⁴ Профсоюзи України в боротьбі за п'ятилетку в чотири роки, Харків, 1932, стор. 104.

²⁵ М. І. Горлач. Назв. стаття, стор. 43.

гамн і плакатами. У Ржищівський район робітники заводу надіслали 32 бригади для проведення сівби, а також лікарів, культпрацівників, бібліотекарів²⁶.

У 1930 р. стає життєвою нова форма організації шефської роботи — шефкомбінати, тобто кілька підприємств і установ, очолені найбільшим підприємством. Ця система сприяла ширшому охопту сіл, конкретизувала роботу, підносила відповідальність профспілок за неї. Тепер бригади виїздили не лише на час сівби і жнив, а отже більше вникали в життя колгоспів, приділяли увагу навчанню трудівників села, організації їх нової праці, побуту і відпочинку.

Щоб краще налагодити роботу в колгоспах, зокрема, щоб підняти в них агромінімум, урожайність, промислові підприємства викликали їх на змагання. Шефкомбінати надіслали в підшефні колгоспи спеціалістів сільського господарства, організовували там агронавчання і т. д. Так, у 232 бригадах, що працювали в селах Бердичівського округу, з 928 чоловік нараховувалось 150 агрономів. Тільки в одному районі цього округу агронавчанням було охоплено 2 679 сільських активістів²⁷.

У договорах на змагання передбачалося піднесення культури села. В культбригадах, направлених навесні 1930 р. у колгоспи Бердичівського округу, була майже чверть усіх учасників бригад. Вони організували 36 хат-читалень, 21 школу лікнепу, встановили 6 радіоустановок²⁸.

Після постанови XVI з'їзду партії про здійснення всеобуча, шефи приділяють особливу увагу розв'язанню цього важливого державного завдання. До складу бригад, надісланих, наприклад, Київськими шефкомбінатами, входили вчителі, які налагоджували роботу шкіл²⁹.

Одним з найвідповідальніших завдань того часу було розкріпачення жінок. Щоб визволити її з-під виснажливої домашньої праці, залучити до виробництва, в селах необхідно було організувати громадське харчування, дошкільні дитячі заклади. Це завдання, абсолютно нерозв'язне до колективізації, постало тепер на порядку денному. Однак на шляху стояли великі труднощі. Насамперед, для створення їдалень і дитячих закладів потрібні були кошти, яких колгоспи через свою економічну слабкість не мали. Отже, на допомогу прийшли шефи. Робітники безплатно ремонтували сільськогосподарський реманент бідноти, а гроші, сплачені за ремонт заможними селянами, як правило, вносили на обладнання дитячих закладів. Та створення громадського харчування, дитсадків і ясел вимагало не тільки грошей, але й досвіду, якого у селян також не було. Тому організаторами нової справи стали бригади жінок — працівниць закладів харчування та ін., які протягом 1930 р. створили близько 4 тис. сільських їдалень, сезонні дитячі садки й майданчики³⁰.

В 1930 р. за ініціативою комсомолу України широкого розмаху набуває культпохід на село. Так, Харківський окружком комсомолу, здійснюючи на початку року разом з окружною радою профспілки перший культпохід у села суцільної колективізації Вовчанського району, завезли колгоспникам книги, випускали стінні, світлові й фото-газети, обладнували антирелігійні, санітарні, військові куточки в клубах і хатах-читальнях, встановлювали радіоточки. Весною 1930 р. під час культпоходу агітпропу Харківського окружного КП(б)У й окружному комсомолу до 14 районів суцільної колективізації 2 тис. культармійців обслуговували 238 сіл'ярда. У кожному селі працювала робітничка ланка. При райштабах були спеціальні бригади — бібліотечна, музично-драматична, медична, фізкультурна, фото-кіно та радіо. Після цього походу тільки у 8 районах виникло 24 будинки колективістів, 80 сільбудів і хат-читалень реорганізовано у будинки колективіста, створено 288 Червоних куточків, 75 бібліотек, виділено 1 536 книгонош, 1 004 червоних бесідників і читців, організовано 160 агропунктів³¹.

У наступні роки колективізації посилення бригад, зокрема і для культурної роботи, набуло ще більшого розмаху. В 1931 р. у селах республіки діяло 10,8 тис. бригад, а в 1932 р. — 16 748, у складі яких було понад 50 тис. робітників і спеціалістів³². У зв'язку з новими успіхами колективізації бригади переходили до подання допомоги великому колективному господарству. А це призвело до значних змін як у складі самих бригад, так і в змісті їх роботи. Наприклад, навесні 1931 р. профспілки м. Києва надіслали в села такі бригади: ремонтні — 169 (677 чоловік), агітаційно-

²⁶ ДАКО, ф. 774, оп. 1, спр. 551, арк. 178, 179; «Робітничка газета пролетар». 13 травня 1930 р.

²⁷ Партійний архів Житомирського обкому КП України, ф. 88, спр. 1988, арк. 14; спр. 2027, арк. 231.

²⁸ Там же, ф. 88, спр. 1988, арк. 14.

²⁹ ДАКО, ф. 772, оп. 1, спр. 551, арк. 185, 186; ф. 145, оп. 1, спр. 154, арк. 70.

³⁰ Журн. «Колективіст України», 1930, № 24, стор. 30.

³¹ Журн. «Селянський будинок», 1930, № 9, стор. 17—19.

³² М. І. Горлач. Назв. стаття, стор. 43.

культурні — 69 (210 чоловік), лічильні — 39 (118 чоловік), медичні — 46 (146 чоловік), агрономічні — 36 (110 чоловік), інших — 44 (134 чоловік)³³.

Як бачимо, число ремонтних бригад залишається більшим, однак пропорції між ремонтними й іншими бригадами змінюються в бік останніх, понад половину яких — це культурні, медичні, агрономічні й ін. Саме такий склад бригад відповідав новій обстановці на селі, коли зміна дрібного індивідуального господарства колективним висувала такі завдання, як налагодження обліку колгоспного майна, розподіл прибутків між колгоспниками, планування сільського господарства, здійснення агромінімуму, піднесення культури села і т. д.

На початку 1931 р. президія Київської міської ради профспілки організувала штаб для проведення агропоходів³⁴.

В республіці шефи створюють 1866 тимчасових медпунктів у селах, надсилають їм 15 709 аптечок у дні весняної сівби. А під час жнив лише один Медсантруд організував 92 фельдшерських пунктів, 105 санітарних пересувок, 25 амбулаторних пунктів, надіслав 4 тис. аптечок³⁵.

На села їде багато вчительських бригад. А робітники київського заводу «Більшовик» та металургійного заводу ім. Дзержинського обладнали в підшефних селах шкільні майстерні³⁶.

Враховуючи значення радіо для села, робітники чимало зробили для їх радіофікації. Бригади Київського обкому профспілки працівників зв'язку, редакція газети «Пролетарська правда», обласне управління зв'язку навесні 1932 р. обладнали 574 радіовузла, 816 радіоаудиторій, багато радіоточок³⁷.

У роки суцільної колективізації силами робітників на Україні було кінофіковано багато сіл.

Отже, робітничі бригади охоплювали мало не всі галузі культурної роботи на селі, вони несли в селянське середовище культуру соціалістичного міста, прискорювали процес культурної революції на селі.

Через відсутність досвіду та недостатність коштів робітничі бригади не могли зробити всього. Але сила їх була в нерозривному зв'язку з виробничими колективами, які послали їх на село. І тому, коли бригади самі не в силі були справитися з поставленими завданнями, вони ставили їх перед колективами своїх підприємств. Так, бригада Одеського цукрового заводу ім. Благоева, повернувшись до міста, поставила перед заводом такі вимоги: придбати для хати-читальні залізну піч, вислати для школи лікнепу зошити, букварі, чорнила, врегулювати питання про оплату праці керівника лікнепу³⁸.

Праця робітничих бригад зміцнювала союз робітничого класу з селянством. Вони внесли свій гідний вклад у культурне будівництво на селі, стали важливим фактором у культурному розвитку села за роки суцільної колективізації сільського господарства.

О. О. МИХАЙЛОВ

ВОГНЕПАЛЬНА ЗБРОЯ СЕЛЯНСЬКО-КОЗАЦЬКОЇ ПІХОТИ XVI—XVII ст.

У музеях України зберігаються різноманітні зразки стародавньої зброї, яку свого часу використовували народні маси України в боротьбі за своє соціальне й національне визволення. Ці пам'ятки — свідки героїчного минулого наших предків — важливе джерело для вивчення військової історії українського народу. Без ретельного дослідження окремих видів зброї, зокрема вогнепальної, не можна зрозуміти жодної битви, а також розвитку військової тактики. Характер озброєння відбиває й належну організацію війська. Нарешті, озброєння значною мірою характеризує рівень економіки, культури й техніки народів. Як свідчать джерела, селянсько-козацька піхота була добре озброєна ручною вогнепальною зброєю. Це пояснюється тим, що на Україні в той час селяни, міщани і козаки, особливо в прикордонних староствах, мали багато зброї, яка використовувалася в боротьбі проти татар та

³³ ДАКО, ф. 145, оп. 1, спр. 160, арк. 142. Інші бригади — це театральні та бригади громадського харчування.

³⁴ Там же, спр. 147, арк. 204.

³⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 3, спр. 830, арк. 65, 86.

³⁶ Там же, ф. 559, оп. 1, спр. 942, арк. 54; ДАКО, ф. 145, оп. 1, спр. 160, арк. 144.

³⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 3, спр. 1231, арк. 163.

³⁸ Газ. «Одеський цукровар» (Орган Одеської цукроварні), 21 лютого 1929 р.

польської шляхти. Відомо, що серед захопленого селянського майна під час наїздів шляхти було багато вогнепальної зброї¹.

Міщани зобов'язувалися мати зброю для оборони міста. В цеху кожний майстер мусив тримати рушницю чи мушкет завжди справними і мати до них запаси пороху і куль². Так, з люстрацій та інвентарів довідуємося, що міщани м. Старокостянтинова у 1603 р. зобов'язувались придбати «пульгак добрий, кулі олов'яні, пороху фунтів 2»³, а міщани Остерського замка в 1628 р.— «самопал справний, 3 копи куль і 3 фунти пороху»⁴.

Про розповсюдження зброї на Україні говорять численні згадки про це в думках та історичних піснях⁵.

Значні запаси вогнепальної зброї зберігалися і в монастирях. Серед різних речей Густинського й Ладинського монастирів згадуються в документах і самопали⁶.

Багато козаків іноді мали по кілька рушниць, і тому сучасники називали їх «огнистим» або «рушничним» військом⁷.

Воевода Брацлавський А. Кисіль сповіщав коронного канцлера в 1648 р. про наявність кількох десятків тисяч «огнистого війська» у Богдана Хмельницького⁸, а в листі до архієпископа Гнезненського М. Лубенського 31 травня 1648 р. писав, що на Україні кількість вогнепальної зброї зростає надзвичайно. Далі він додає, що проти кожного шляхтича «з'явиться тисяча селян з рушницями», бо місцеве населення тут «завжди носило зброю»⁹. Коронний гетьман М. Потоцький писав того ж року королю Владиславу IV, що «лише князь пан воевода руський відібрав у своїх кріпосних декілька десятків тисяч самопалів». «А що ж в інших воеводствах?» — запитує він¹⁰.

Озброєння українського народу удосконалювалося.

Основною зброєю козака-піхотинця була рушниця, шабля, іноді лук. Відомості про це в спогадах про козаків папського посла Гамберіні, шляхтича Я. Собеського, коронного гетьмана С. Жолкевського і шведського посла Гільденбранта¹¹.

Згадки про основну зброю козаків зустрічаємо і в російських джерелах. Озброєння козацької піхоти вогнепальною зброєю сприяло її успішним діям у боях з шляхетсько-польським військом, зокрема з кіннотою.

Найстарішою ручною вогнепальною зброєю на Україні був «кий залізний» або, як його іноді називають у пізніших джерелах, «старосвітський кий»¹² — залізна або мідна трубка, укріплена в ложі, з гудзиком для упора в плече. Щоб вистрілити з кия, порох запалювався тліючою губкою крізь запальний отвір на казенній частині (зверху). Цю зброю було дуже важко тримати біля плеча або в руках під час пострілу по цілі, і тому вона досить швидко вийшла з широкого вжитку. Лише окремі її зразки зустрічаються в 1552 р. у Черкаському, Київському, Луцькому і Мозирському замках¹³ та в 1621 р.— серед зброї м. Старокостянтинова¹⁴.

Наступним етапом у розвитку ручної вогнепальної зброї на Україні були гаківниці¹⁵ — залізни або мідні трубки з дерев'яною або залізною палкою в тильній частині замість приклада, яку стрілець клав на плече або під руку. Для поглинення віддачі на стволі робили гак, який чіпляли за упор, або спеціальну підставку. Обслуговував гаківницю один чоловік, якщо був постійний упор, а при наявності підставки — два. Запалювали порох за допомогою спеціально обробленого тліючого

¹ Архив Юго-Западной России (далі — Архив ЮЗР), ч. 6, т. I, К., 1876, стор. 175—188; Жерела до історії України — Руси, т. IV, Львів, 1898, стор. 162, 267.

² Записки історично-філологічного відділу Української Академії Наук (далі — Записки...), кн. XVII, Академія Наук УРСР, стор. 103.

³ Там же, стор. 115.

⁴ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. (К 300-летию, 1654—1954), в 3-х т., т. I, М., 1953, стор. 78.

⁵ Українські народні думи і пісні, К., 1955, стор. 6, 17, 21, 27, 104, 110, 118.

⁶ Акты ЮЗР, т. III, стор. 21, 24.

⁷ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси (далі — Мемуары), вып. I, К., 1896, стор. 305; Чтения в историческом обществе Нестора летописца (далі — Чтения...), кн. III, отд. VIII, К., 1889, стор. 13—15.

⁸ Памятники Киевской комиссии для разбора древних актов (далі — Памятники...), изд. I-е, т. I, К., 1845, стор. 167, 168.

⁹ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 25—30.

¹⁰ Там же, стор. 15—19.

¹¹ Мемуары, стор. 345; Записки наукового товариства Шевченка (далі — Записки НТШ), т. CLIV, Львів, 1937, стор. 55, Чтения..., кн. XXI, стор. 101

¹² Архив ЮЗР, ч. 2, т. I, стор. 79, 93, 109.

¹³ Там же, стор. 79, 109, 155, 612, 613.

¹⁴ Записки..., кн. XVII, стор. 13.

¹⁵ Z. Gloger. Encyklopedia staropolska ilustrowana, t. II, Warszawa, 1900—1903, стор. 231.

гнота крізь отвір на казенній частині зверху, а в більш досконалих гаківницях— крізь запальний отвір збоку. В XV—XVI ст. кіннота й піхота застосовували «кози»— вдосконалені гаківниці з примітивним дерев'яним ложем, трохи нахиленим униз. У ліших стрільців «кози» мали довжину 4 стопи, важили 15—16 фунтів і стріляли кулями, яких виливали по 10—12 штук з фунта олова¹⁶.

Різні види гаківниць були досить широко розповсюджені на Україні. В 1544—1552 рр. у Володимирському, Кременецькому, Черкаському, Канівському, Київському, Житомирському, Луцькому, Остерському, Вінницькому та інших замках гаківниць було значно більше, ніж інших видів ручної вогнепальної зброї¹⁷. Згадуються гаківниці також у описах замків першої половини XVII ст. і в численних скаргах шляхтичів про напади на їхні маєтки селян, міщан і козаків¹⁸.

Залежно від розмірів цей вид вогнепальної зброї називали гаківницями і півгаківницями. Гаківниці вагою 10 кг і довжиною близько 1 м при діаметрі 24 мм вживалися лише для оборони замків¹⁹.

В описах замків іноді відокремлюються гаківниці з гнотовим замком від гаківниць без замків. Наприклад, у Луцькому замку в 1552 р. більшість гаківниць мали гнотові замки²⁰. Запровадження гнотового замка було значним кроком у розвитку ручної вогнепальної зброї. Курок гнотового замка був з'єднаний з ложем і складав одне ціле з спусковим гачком. Коли натискували на спусковий гачок, то курок з тліючим гнотом, затиснутим на кінці курка, торкався пороху на полиці. Завдяки простоті та міцності конструкції гнотові замки різних типів вживалися на Україні майже до кінця XVII ст., а на Сході— навіть до XIX ст. У старіших конструкціях гнотового замка курок рухався від стрілки до полочки, а в новіших— навпаки. Останнього типу замки склалися з кількох частин, шарнірно з'єднаних між собою, і вважалися більш досконалими. Рушницями з гнотовими замками не можна було користуватися під час дощу і сильного туману, а вночі тліючий гніт демаскував стрільців.

Дальше вдосконалення гаківниць привело до їх певної диференціації. Для оборони з мурів продовжували використовувати гаківниці із збільшеним калібром, у польових боях— гаківниці невеликих калібрів, які, поступово змінюючись, одержували назви: ручниця, аркебуза, мушкет, карабін²¹.

Поруч з гнотовими замками з'являються кременні. Різноманітні системи їх зводяться до двох основних типів: колісцеві й ударні. Колісцеві замки з'явилися на початку XVI ст. і основною їх частиною було сталеве колісце з насічками під полицю. Коли натиснути спусковий гачок, пружина, заведена спеціальним ключем, рухає колісце, яке насічками вибиває іскри з кременю, затиснутого в курку. Іскра запалює порох на полиці, і вогонь через запальний отвір проникає до порохового заряду. Системи ударних кременних замків були різні. На Україні переважали замки азіатського й нідерландського типів. Замок нідерландського типу на Україні звичайно називали «шкотським». Аналогічного типу замки робили українські майстри. У деяких джерелах такі замки називають руськими, тобто українськими. В азіатському замку огниво складає одне ціле з кришкою на полиці. Курок з притиснутим кременем б'є по огниву, відчиняється кришка і одночасно вибиваються іскри, що запалюють порох на полиці. В замках нідерландських і російських огниво відокремлено від кришки, і щоб вистрілити, треба відсунути кришку на полиці і нахилити огниво рукою.

У першій половині XVII ст. розповсюджується французький кременний ударний замок, в якому, як і в азіатському, огниво становить одне ціле з кришкою полочки.

Колісцеві замки були дуже дорогі, робилися з багатьох деталей і тому не могли витіснити гнотових²².

На полегшених гаківницях без гаків, рушницях, або ручницях, частіше зустрічався гнотовий замок²³.

¹⁶ К. Kłochowicz. *Historyczny rozwój ręcznej broni polnej*, Warszawa, 1921, стор. 47.

¹⁷ Записки..., кн. XVII, стор. 155; Архив ЮЗР, ч. 6, т. II, стор. 26; ч. 7, т. I, стор. 79, 109, 142, 143, 155, 593, 594, 600, 612—615.

¹⁸ Записки..., кн. XVII, стор. 13; Архив ЮЗР, ч. 2, т. I, стор. 261; Україна перед визвольною війною 1648—1654 рр. Збірка документів (1639—1648 рр.), К., 1946, стор. 8, 9, 12, 23.

¹⁹ К. Kłochowicz. Назв. праця, стор. 48.

²⁰ Архив ЮЗР, ч. 7, т. I, стор. 155.

²¹ А. Вгюкпер. *Encyklopedia starolska*, Lwów, 1937, стор. 404.

²² В. Маркевич. *Ручное огнестрельное оружие*, т. I, М., 1937, стор. 76.

²³ Z. Głogier. Назв. праця, т. IV, стор. 186; А. Вгюкпер. Назв. праця, стор. 43; К. Kłochowicz. Назв. праця, стор. 48.

З документів XVI—XVII ст. видно, що рушніці згадуються і в пізніші часи. В 1621 р. у м. Старокосянтинови було 320 рушниць різних розмірів²⁴. У описі Барського замка в 1652 р. згадуються «68 рушниць больших і меньших»²⁵. «Ручниці» були розповсюдженим видом ручної зброї напередодні і під час визвольної війни 1648—1654 рр.²⁶

У першій половині XVI ст. на Україні з'являється ручна вогнепальна зброя, яку називали аркебуз, або гаркебуз. Спочатку аркебуз був важкий, мав калібр 12,5—18,5 мм і більші розміри за ручницю. Загальна довжина його 1,2—2,4 м, дальність стрільби 250 м. Стріляли з нього досить влучно. У XVI ст. кулі аркебуза важили $\frac{1}{16}$ — $\frac{1}{20}$ фунта. Дерев'яне ложе мало вузький вигнутий приклад. Порох на полиці запалювався за допомогою гнотового замка, а пізніше — колісцевого або ударного²⁷. Звідси назви, які зустрічаються у джерелах: «аркебуз бородатий»²⁸ — з колісцевим або гнотовим замком та «губчатий»²⁹ — з ударним кремінним замком. Аркебуз коштував дорожче за ручницю і тому не зразу її витіснив. У XVI ст. аркебузами були озброєні українські «реєстрові» козаки і значною мірою запорожці³⁰. Полегшеними аркебузами озброювалися кіннота³¹.

В середині XVI ст. на Україні розповсюджуються мушкети — важка рушниця, що вперше з'явилася в Іспанії на початку XVI ст. Калібр її був 22 мм, вага 8—10 кг, довжина 160—180 см, вага кулі 50 г. При стрільбі мушкет клали на вилку, яку стрілець носив з собою. З мушкетів можна було стріляти на відстань до 400 м з більшою пробивною силою, ніж з аркебузи або ручниці³².

Серед ручної вогнепальної зброї XVI—XVII ст. зустрічаються півгаки, карабіни, бандолети, яничарки або яниченки, гульдинки, самопали і пищалі³³. Півгаками називали коротку легку рушницю, спочатку переважно з гнотовим замком, а пізніше — з колісцевим. Це був прообраз пістолета³⁴. У документах XVI—XVII ст. згадуються поруч з мушкетами і півгаки. У 1649 р. повсталі селяни захопили у шляхтича С. Песляка «пулгаков старых штук двадцать чотири»³⁵. Художньо оброблені півгаки коштували досить дорого.

Коротка рушниця з колісцевим або ударним кремінним замком нідерландського типу називалась карабіном (від арабського слова «караб», що означає легку вогнепальну зброя). На Україні карабінами озброювалась кіннота і піхота. Карабіни іноді називали бандолетами (від назви пояса з гачком, за який вершник чіпляв карабін)³⁶. Деякі бандолети були дуже коштовні. Так, у 1646 р. до рук селян потрапило «бандолетов пара, коштующих золотых сорок; бандолет на челяднику, коштующий золотых пятнадцать...»³⁷.

«Яничарками» або «яниченками» називались турецькі рушніці з гнотовим або ударним кремінним азіатським замком. Ці рушніці були розповсюджені особливо серед запорожців. У 1600 р. козак Т. Волевач після смерті залишив своїм синам «яничарок добрых под серебром по две и по пет ручниц»³⁸. В описі майна Дубенського замка 1616 р. згадується кілька яничарок, серед яких були довгі в чорних ложах³⁹.

У джерелах другої половини XVII ст. згадується «пищаль турецкая янчарная, насечена золотом и серебром, ложа нарезана костми» та «пищаль янчарка турецкая, ствол вилого железа, в трех местах насечена серебром»⁴⁰.

Зустрічались на Україні також гвинтові рушніці — гульдинки. Польський історик З. Глогер вважає, що ця назва походить від курляндського містечка Гольдінген⁴¹. У джерелах згадується також «пищаль донская завесная сгвинтованная, на

²⁴ Записки..., кн. XVII, стор. 13.

²⁵ Там же, стор. 155.

²⁶ Україна перед визвольною війною 1648—1654 рр., стор. 32, 99.

²⁷ Z. Gloger. Назв. праця, т. I, стор. 70, 71.

²⁸ Записки..., кн. XVII, стор. 13.

²⁹ Там же, стор. 155.

³⁰ В. Маркевич. Назв. праця, стор. 56.

³¹ Z. Gloger. Назв. праця, т. I, стор. 70, 71.

³² В. Маркевич. Назв. праця, стор. 64, 65.

³³ Архив ЮЗР, ч. 3, т. I, стор. 112; т. 4, стор. 229; Архив ЮЗР, т. III, стор. 536, 537; Воссоединение Украины с Россией, т. I, стор. 78; т. II, стор. 476, 477.

³⁴ Z. Gloger. Назв. праця, т. IV, стор. 11.

³⁵ Архив ЮЗР, ч. 3, т. IV, стор. 132.

³⁶ Z. Gloger. Назв. праця, т. I, стор. 109.

³⁷ Україна перед визвольною війною 1648—1654 рр., стор. 99.

³⁸ Чтения..., кн. III, отд. VIII, стор. 13—15.

³⁹ Sprawozdania komisji do badania historii sztuki w Polsce, Warszawa, т. VI, стор. 216.

⁴⁰ Русская историческая библиотека, СПб., 1884, т. VIII, стор. 1077.

⁴¹ Z. Gloger. Назв. праця, т. II, стор. 222.

ней на стволу 7 обоймиц медных»⁴². Назва рушниці «пищаль» була загальною і не визначала певного типу рушниці. Такий же характер мала назва «самопал», що часто зустрічається в джерелах першої половини XVII ст. «Самопалом» називалася турецька рушниця, аркебуз і мисливська гвинтівка. Коли поширення набули мушкети й карабіни, самопалом називали всяку рушницю, за винятком мушкета й карабіна.

Скупі відомості з актових джерел про зброю XVII ст. на Україні доповнюються деякими даними з опису майна князів Острозьких у Дубенському замку 1616 р. та майна гетьмана Самойловича і його синів у другій половині XVII ст. Серед майна Острозьких зустрічаються численні зразки різноманітної зброї: позолочені півгаки з перламутром, різного походження мушкети — російські, з іспанськими та іншими ложами з двома стволами і замками; кілька яничарок, зокрема з чорними ложами⁴³.

У Самойловича також були рушниці, шаблі, луки, пищалі, карабіни, мушкети, прикрашені золотою насічкою на стволах та замках. Ложе з прикладом інкрустовані кісткою (моржовою), перламутром, срібними або мідними смужками. В оздобленні зустрічаються корали й бірюза. На більш цінних зразках зброї стволи й замки золотили або інкрустовували сріблом з емаллю. Ствол скріплювався з ложем срібними або мідними обоймицями. Деякі рушниці мали «ольстри» — чохла з різнобарвного, переважно червоного сап'яну, сукна або оксамиту, гаптовані золотом і сріблом⁴⁴.

Аналіз даних джерел показує, що в XVI ст. козацька піхота мала, в основному, рушниці й аркебузи, а в XVII ст. — мушкети, здебільшого з кременінним ударним замком нідерландського та французького типів, «самопали» переважно азійського типу з кременінним або гнотовим замком, іноді карабіни з колісцевим або ударним кременінним нідерландським або російським замком.

Козаки-піхотинці в поході рушницю носили опертою на лівій долоні і плечі. Кулі ховали в чересло, порох у порохівницю або в звичайний ріг.

В. О. СИДОРЕНКО

⁴² Русская историческая библиотека, т. VIII, стор. 1077.

⁴³ Sprawozdania, т. VI, стор. 207—217.

⁴⁴ Русская историческая библиотека, т. VIII, стор. 950—1203.

На допомогу викладачу історії

З ДОСВІДУ ОРГАНІЗАЦІЇ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ УЧНІВ V—VI КЛАСІВ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ

Відповідальні завдання, які на даному етапі стоять перед радянськими вчителями і, зокрема, перед викладачами історії в школі вимагають урізноманітнення прийомів, методів і форм роботи з учнями. Важливе місце в цьому займає раціональна організація самостійної роботи на уроках. Саме таким досвідом і хотілося б поділитися. Для прикладу візьмемо уроки історії в 5 класі «Природа стародавнього Єгипту» і «Зростання рабовласництва в Греції», на яких ставилися завдання формувати в учнів живі історичні уявлення і поняття шляхом детального розбору та осмислення окремих формулювань і висновків підручника. Унаочнення допомагає закріпленню цих історичних уявлень. На підставі аналізу власної практики ми прийшли до висновку, що на першому уроці доцільно використати малюнок «Зарослі папірусу на річці Ніл», вміщений на стор. 26 підручника історії стародавнього світу для 5 класу написаного Ф. П. Коровкіним, бо він дає уявлення про тяжке і небезпечне життя найдавніших єгиптян. У вступному слові на першому уроці «Природа стародавнього Єгипту» учитель повідомив п'ятикласників, що історію Єгипту допоможуть зрозуміти знання природи й занять населення цієї стародавньої країни. Тему учні записують у зошит. А у ході самостійної роботи занотовують і план уроку, беручи активну участь у його складанні: 1. Де розташований Єгипет? (Показати на карті). 2. Які були природні умови для життя людей давнини в долині ріки Ніл? Яке значення в житті стародавнього населення мали розливи Нілу? 3. Чим займалося найдавніше населення Єгипту? 4. Який лад існував у найдавніших єгиптян? Який лад називається первіснообщинним? 5. Чому життя найдавніших жителів Єгипту було дуже тяжким? 6. Що потрібно було зробити, щоб єгиптяни могли займатися землеробством на великих площах нільської долини?

Самостійна робота учнів починається з першого пункту плану. Учитель попереджає, що для вірної відповіді на запитання потрібно використати підручник історії стародавнього світу Ф. П. Коровкіна, ілюстрації, карти підручника. На стіні класу вивішується фізична карта півкуль та історична карта «Стародавній Схід». П'ятикласники читають з підручника пункт 1-й параграфа 6-го («Географічне положення Єгипту»). Викликаний учень показує Африку на фізичній карті півкуль, підкреслює, що Ніл бере свій початок у горах Центральної Африки, далі тече північно-східніше, глибокою, оточеною кам'янистими кручами долиною, у північній частині якої і знаходився стародавній Єгипет.

При вивченні другого питання учням пропонується уважно прочитати другий пункт параграфа 6-го («Розливи Нілу»). Коли вчитель запитав, яка була рослинність у давнину на берегах Нілу, учень правильно передав зміст підручника, але не зміг знайти у підручнику зображення папірусу. Ось чому розпочали роботу по малюнку № 19 на стор. 26. Учнімається можливість добре його розглянути, порівняти зображене з прочитаним, виділити деталі, зробити узагальнення.

Переходячи до питання про заняття найдавнішого населення Єгипту, вчитель пропонує самостійно вивчити четвертий пункт параграфу 6-го («Найдавніше населення долини Нілу»).

Внаслідок цього учні не тільки перераховують види занять населення Єгипту, а й додають, що чоловіки займалися полюванням, рибальством, а жінки — мотичним землеробством.

Вивчаючи матеріал далі, учитель запитує: «Яким ладом жили найдавніші єгиптяни?», «Який лад називається первіснообщинним?». Це змушує учнів згадати уже вивчений матеріал про первіснообщинний лад, що сприяє закріпленню й поглибленню раніше набутих знань з розділу «Первіснообщинний лад».

Використовуючи відоме, учні самостійно працюють над відповідним матеріалом підручника, конкретизують свої уявлення про первіснообщинний лад. На запитання вчителя: «Чому вбивали полонених?» — учні підкреслювали, що для збереження життя полонених потрібно було удосконалювати знаряддя праці і поліпшувати землеробство, щоб мати додаткові прибутки. Таким чином, питання й відповіді на них п'ятикласників допомогли пояснити, що з удосконаленням знарядь праці найдавніші жителі нільської долини могли виконувати складний трудовий процес, створюючи значну кількість додаткової продукції.

Вивчаючи п'яте питання, учитель домагався від учнів самостійного мислення про життя найдавніших єгиптян шляхом співставлення їх умов з умовами за первісного ладу. Тут же було використано і такий методичний прийом, як робота з текстом і малюнком підручника (мал. № 19). Проаналізувавши відомі їм факти з параграфу 6-го і малюнок підручника, учні прийшли до висновку, що життя найдавніших єгиптян було дуже тяжке.

Переходячи до шостого питання, учитель пропонує проаналізувати прочитане в підручнику і бачене на малюнку. Відповіді свідчили про переконання учнів у тому, що для поліпшення життя і заняття землеробством на великих площах долини найдавніші жителі мусили, насамперед, осушувати болота і зрошувати поля. На запитання: «А що потрібно було зробити, щоб осушити болота і зростити поля?» — була відповідь: «Прорити канали і дати на поля воду». Як бачимо, учні використали не тільки теоретичні знання з історії, але й свої життєві спостереження за тим, як людина в наш час підкорює природу. Отже, п'ятикласники були підведені до теми «Землеробство — головне заняття єгиптян».

Під час закріплення матеріалу використовувався і такий прийом, як письмове оповідання про добування їжі єгиптянами у найдавніші часи. Прийом дуже зацікавив учнів. З завданням справилася більшість п'ятикласників. Колективне обговорення оповідань було цікаве й корисне. Воно підкреслило, що такий методичний прийом допомагає учням викладати свої думки письмово.

Аналогічно було проведено урок з теми «Зростання рабовласництва в Греції». Тому немає потреби докладно розповідати про нього.

Для самостійної роботи п'ятикласників були обрані ці теми уроків саме тому, що в підручнику достатньо матеріалу, цікаві ілюстрації, прекрасні настінні картини з альбома наочних посібників. Отже, з певною допомогою вчителя п'ятикласники можуть успішно оволодівати матеріалом самостійно.

У 6-му класі самостійну роботу ми проводили з теми «Нідерландська буржуазна революція» через те, що в підручнику чимало матеріалу, який дозволяє учням повністю осмислити конкретну картину першої в світі переможної буржуазної революції. Крім того, цей матеріал

яскраво показує величезну роль народу: селян, ремісників, робітників мануфактур, вантажників, матросів — трудівників, які виступили ініціаторами революції і були її рушійними силами до кінця перемоги.

У короткому вступному слові вчитель пояснює, що в XVI ст. вперше в історії виникла і перемогла буржуазна революція в Нідерландах, яка вплинула на економічний розвиток цієї країни і на назрівання революції в інших країнах, зокрема в Англії XVII ст. Чому саме в Нідерландах вибухнула революція, учні дізнаються в ході уроку. Перед ними ставиться завдання: визначити тему уроку за його змістом.

Перше питання записується в учнівські зошити: «Географічне положення і економічний розвиток країни». За вказівкою вчителя учні дістають і кладуть перед собою карту «Європа XVI ст.», яка є додатком до підручника. На дошці вивішується карта «Нідерландська революція XVI ст.». Учитель пропонує шестикласникам визначити географічне положення і показати на карті Нідерланди. До учнівських відповідей він вносить невелике, але потрібне доповнення про те, що слово «Нідерланди» в перекладі на нашу мову означає «низові землі».

На запитання: «Що ми розуміємо під економічним розвитком країни?» один з учнів відповів, що під цим він розуміє, як розвивались торгівля, мануфактурне виробництво, ремесла і сільське господарство.

«А які факти говорять про швидкий економічний розвиток Нідерландів?» — звертається вчитель до учнів і пропонує їм прочитати і добре обміркувати з підручника історії для шостого класу школи К. В. Агібалової і Г. М. Донського пункт I, параграфа 56. У відповіді учениця підкреслила, що в Нідерландах були великі мануфактури в містах, бурхливо розвивалася торгівля, мореплавство і сільське господарство. Учитель додав, що в Нідерландах частина дворянства подібно до англійського нового дворянства вела своє господарство по-новому. Тут же пропонується учням згадати, що це за нове дворянство і як воно вело господарство. Отже, використовуючи набуті знання, шестикласники конкретизують поняття про нове дворянство і його заняття. Учням дається завдання знайти найважливіші міста — центри мануфактурної промисловості і морської торгівлі. Щоб ще більше переконати учнів у тому, що Нідерланди були економічно сильною країною, увага їх звертається на таблицю «Розміри річного прибутку Карла V, одержаного від окремих частин його держави» (таблицю взято з хрестоматії з історії середніх віків під редакцією М. П. Граціанського і С. Д. Сказкіна):

від Іспанії — 0,5 млн. форинтів; від володінь Нового світу — 0,5 млн. форинтів;

від Італії — 1 млн. форинтів; від Нідерландів — 2 млн. форинтів.

Про те, яка була Іспанія, шестикласники дізнаються з другого питання: «Відсталість феодальної Іспанії і пограбування нею Нідерландів». Після записування його на дошці та в учнівських зошитах учням пропонується прочитати відповідь у другому пункті параграфа 56 підручника «Нідерланди під владою Іспанії». Учень, показавши Іспанію на карті, характеризує її як могутню військово-морську країну XVI ст., говорить про величезні колонії та їх багатства, водночас підкреслюючи, що ці багатства розвіював королівський двір та іспанські феодали, а нещадно експлуатований народ ледь животів. Саме тут пропонує учитель розглянути кольоровий портрет знатного іспанця, який підтверджує слова учня про розкіш феодалів. Використовуючи згадану таблицю та дані підручника, учень підкреслює, що прибутки за Філіппа II з Нідерландів зростали. З'ясовуючи питання про те, хто ж допомагав іспанцям панувати в Нідерландах, хто закликав народ до покори

іспанцям, учні одностайно назвали католицьку церкву. Учитель пропонує згадати, яку роль відіграла католицька церква в Німеччині Англії, Франції та інших країнах. У підручнику учні знайшли рядки що характеризують католицьку церкву в Нідерландах, і зробили висновки, що католицька церква з апаратом інквізиції була зброєю в руках іспанських поневолювачів, тому народ її теж ненавидів.

Далі робота підсумовується і дається відповідь на останнє питання: «Причини Нідерландської буржуазної революції XVI ст.», яке також записується на дошці та в зошитах. Далі пропонується учням проаналізувати весь матеріал параграфа 56 підручника, самостійно зробити висновки про причини революції в Нідерландах і записати їх у зошит.

Перевірені зошити з самостійними роботами про причини революції показали, що абсолютна більшість класу добре справилися з завданням, визначивши тему уроку і основні причини Нідерландської революції.

На наступному уроці після перевірки домашнього завдання на тему: «Нідерланди під владою феодальної Іспанії» переконаємося ще раз у тому, що самостійна робота учнів на минулому уроці дала добрі наслідки. Після цього переходимо до нового матеріалу. Тему формуємо так: «Початок, хід і наслідки Нідерландської буржуазної революції». План уроку такий: 1. Початок революції. 2. Партизанська війна. Лісові та морські гези. 3. Повстання на півночі країни. 4. Повстання на півдні та його поразка. 5. Утворення Голландської буржуазної республіки та наслідки революції. На цьому уроці, як і на попередньому, учні працюють самостійно під керівництвом учителя.

Методичні прийоми, повідомлення питань, робота з унаочненням і саме унаочнення такі самі, як і на минулому уроці. Але в організацію і методику вирішено було внести дещо нове. Так, по ходу вивчення матеріалу записуємо перший пункт плану «Початок революції». Щоб учні краще засвоїли перше питання плану, ставиться завдання — в ході розповіді учителя знайти відповіді на питання: а) Як почалася революція і хто був головною рушійною силою її? б) Хто придушував повстання? в) Характеризуйте «Раду у справах про заколоти». Крім того, після розповіді вчителя учні одержують завдання прочитати в підручнику четвертий і п'ятий пункти параграфа 56 («Початок революції» та «Альба в Нідерландах»). Цей прийом досить ефективний, бо учні впевнено і вірно розповідають про початок революції, наголошуючи на тому, що народ перший виступив на боротьбу і став головною рушійною силою революції.

Шестикласники вірно характеризували «Раду у справах про заколоти», керовану жорстоким і фанатичним герцогом Альбою, називаючи її «кривавою».

На запитання: «Чи вдалося жорстокими заходами зламати опір народу?» — відповіді учнів зводяться до того, що народ не підкорився, а рішуче виступив проти іспанських поневолювачів і тих, хто їх підтримував (феодалне дворянство і частина купців). У своєму резюме учитель зазначив, що народна боротьба привела до партизанської війни, головну роль у якій відіграли трудівники. Про партизанську війну учні дізнаються з другого питання «Партизанська війна. Лісові і морські гези».

Для правильної відповіді на запитання: а) хто такі гези? б) проти кого вони боролись? в) хто очолював гезів? пропонуємо учням прочитати з підручника перший пункт параграфа 57. Учні швидко знаходять відповіді на поставлені питання, відповідають впевнено, вірно.

Вчитель підкреслює, що партизанська боротьба на морі велася активніше, ніж на суші. Запитання «Чому при наближенні іспанців населення порвало греблю і відкрило шлюзи з боку моря, що захищали м. Лейден?» допомагає учням зрозуміти причини і наслідок події, підкреслює патріотизм жителів міста. «Як поводити себе іспанці в повсталих і тих областях, що не брали участь у повстанні?» — запитує учитель. Використовуючи підручник, учні говорять про розорення країни іспанцями, наводять приклад спустошення й пограбування Антверпена. «А до чого привели бешкетування та пограбовання іспанців у країні?» — запитує вчитель. Учні відповідають, що це викликало повстання проти іспанців не тільки на півночі, але й на півдні країни. Про хід повстання учні дізнаються з четвертого питання «Повстання на півдні і його поразка», а про закінчення революції та її наслідки — з п'ятого питання «Утворення Голландської буржуазної республіки та наслідки революції». Такі важливі питання учні опановують з допомогою підручника й учителя. У відповідях шестикласників підкреслювалося, що завдяки героїзму народу республіка здобула перемогу під керівництвом революційної буржуазії. Але перемога революції відкрила перед буржуазією, що прийшла до влади, можливість розширити свої підприємства, обладнати їх новою технікою, створити передову капіталістичну промисловість, необмежено експлуатувати робітників.

Причини приходу буржуазії до влади учні пояснюють її більшою організованістю, розумінням своїх власних інтересів і здібністю забезпечити їх. Учнім важко відповісти на запитання: «Чому ж народ не прийшов до влади?» На допомогу приходить учитель.

Таким чином, учитель застосував такі методичні прийоми організації самостійної роботи учнів 5—6 класів на уроках історії: самостійна робота по підручнику з картою, малюнком, картиною, складанням учнями письмового оповідання, робота з хрестоматійним матеріалом і т. д.

Висновки:

1. Самостійна робота учнів сприяє кращому засвоєнню історичного матеріалу і розвиває їх мислення. 2. Робота з картою, малюнком, картиною сприяє розвитку в учнів творчого уявлення, дає можливість аналізувати бачене на картині і співставити його з прочитаним у підручнику, зробити правильні висновки й узагальнення. 3. Запитання до класу мобілізують учнів не тільки механічно читати підручник, а й творчо використовувати ілюстрації, схеми, карту, робити узагальнення й висновки. Саме такі запитання сприяють більш осмисленому оволодінню учнями знаннями з історії, допомагають перетворити набуті знання в переконання. 4. На уроках під час самостійної роботи активно працює абсолютна більшість учнів, що дає змогу оцінити багатьох з них. А це має важливе значення, бо більша кількість поточних оцінок з історії сприяє виведенню об'єктивної оцінки за чверть і рік.

В. П. ШУСТ

ЗВ'ЯЗОК ВИВЧЕННЯ СУСПІЛЬСТВОЗНАВСТВА З ЖИТТЯМ

Серед важливих, величних завдань комуністичного будівництва, поставлених перед радянським народом ХХІІ з'їздом КПРС і новою Програмою партії, виховання нової людини займає найпочесніше місце. Значна і відповідальна роль у формуванні людини комуністичного

завтра відводиться радянській школі. А тому першорядного значення набуває вивчення учнями курсу суспільствознавства.

Досвід передових учителів та й сама специфіка предмета вчать, що повного успіху можна досягти лише при умові найтіснішого зв'язку викладання суспільствознавства з життям, працею, практикою комуністичного будівництва. У нашій роботі найбільш ефективними виявилися такі шляхи цього зв'язку: 1) розкриття закономірностей суспільного розвитку, важливих проблем і понять на конкретних життєвих фактах та прикладах; 2) вивчення цілих підтем і уроків на основі фактичного матеріалу, зібраного учнями, їх спостережень і висновків; 3) зустрічі з передовиками виробництва, спеціалістами, представниками громадськості; 4) широке використання краєзнавчого матеріалу, насамперед зібраного учнями; 5) встановлення прямого зв'язку між вивченням програмового матеріалу і поведінкою учнів, комсомольською роботою.

Є в курсі суспільствознавства ряд питань, які важко засвоюються учнями. Особливо це стосується першої теми: «Марксизм-ленінізм — теоретична основа будівництва комунізму». Успіх учителя тут залежить від умілого підбирання ілюстративного матеріалу, який би допоміг підвести учнів до правильних висновків. Звичайно, вчитель спирається на попередні знання учнів з історії, фізики, хімії та інших предметів. При вивченні законів матеріалістичної діалектики, наприклад, учні самі наводили цілий ряд прикладів з хімії та фізики. А от приклади з суспільного життя виявилися невдалими. Тоді ми трохи забили наперед, пояснивши закон переходу кількісних змін у якісні на прикладі розвитку наших колгоспів. Пізніше, коли вивчали підтему «Формування комуністичних суспільних відносин», учні легко встановили діалектичний зв'язок між дальшим бурхливим розвитком колгоспного господарства і переходом до єдиної комуністичної власності.

Вже перші уроки суспільствознавства показали, що учні з великим інтересом ставляться до вивчення нового предмета, прагнуть застосувати свої знання з різних предметів і невеликий життєвий досвід при обговоренні питань навчальної програми на уроках. Це паштовхнуло нас на думку ширше використовувати зібраний учнями матеріал. Спершу це були повідомлення, підготовлені за завданням учителя і виголошені під час уроку як ілюстрації до його розповіді. Потім стали практикуватися невеликі реферати, складені групами учнів з окремих вузьких питань програми, які відрізняються від повідомлень умінням учнів аналізувати й узагальнювати зібраний матеріал, робити відповідні висновки.

Один з уроків — про особисту власність громадян при соціалізмі — ми вирішили побудувати повністю на матеріалах учнів. Усім було запропоновано підібрати цікаві приклади з життя і преси, які б показали, як радянські люди використовують особисту власність в інтересах усього суспільства і навпаки, як окремі люди використовують суспільну власність для особистого збагачення, для паживи. Вийшов не звичайний урок, а бесіда-диспут на тему: «Мое і наше». Цікавими були не тільки факти, але й думки та висновки учнів.

Наступний і, на наш погляд, досконаліший етап роботи в цьому напрямку — розподіл між учнями спеціальних завдань по вивченню окремих питань економіки підприємств міста і приміських колгоспів, різних сторін життя міста, області, країни. Цілком закономірно, що найбільша увага була спрямована на агрегатний завод. Це шеф нашої школи, підприємство, де учні проходять виробничу практику, з робітниками якого вони дружать кілька років. Вирішуючи питання, кому

доручити такі завдання, прийшли до висновку, що глибоко засвоїти матеріал, навчитися правильно осмислювати життєві явища й події, вміти застосовувати здобуті знання на практиці повинні всі учні. Тоді й виникла думка про систему завдань, які б доповнювали одне одне, розкривали одну і ту ж тему.

Система доручень дає можливість забезпечити основні питання курсу живим, повчальним і цікавим матеріалом, зібраним у певній системі. Конкретність і близькість матеріалу полегшує глибоке засвоєння загальнотеоретичних положень і сприяє досягненню виховної мети.

Зустрічі з передовиками виробництва і спеціалістами ми практикували часто. Три роки дружать старшокласники з комсомольсько-молодіжною бригадою комуністичної праці агрегатного заводу, очолюваною Анатолієм Лимаренком. Спільні комсомольські збори, взаємна перевірка виконання соціалістичних зобов'язань, тематичні вечори і диспути, піклування молодих робітників про духовне зростання учнів під час виробничої практики—все дало можливість школярам відчувати, що й вони — члени заводського колективу. Учні радіють успіхам «нашого заводу», прагнуть внести й свою скромну частку в їх примноження.

В конкретизації навчального матеріалу, наданні йому переконливості дуже допомагає краєзнавчий матеріал на уроках. Приклади і факти з місцевого життя можуть здобуватися і за спеціальними завданнями вчителя, хоча краще мати в школі постійний краєзнавчий гурток. За дорученням учителя члени гуртка готують короткі повідомлення з тих чи інших питань, часто маючи в своєму розпорядженні місцеві матеріали, які використовують з власної ініціативи. Так, розкриваючи на семінарському занятті питання про непорушну соціально-політичну та ідейну єдність радянського народу, одна з учениць навела цікаві порівняльні дані: до Жовтневої революції в колишньому Єлисаветграді проживало 4047 дворян, 480 попів і монахів, понад 5 тис. крамарів, понад 1 тис. купців, а робітників у місті було в 1912 р. 2270, учителів — 80, лікарів — 15. Ніш в Кіровограді понад 60% населення — робітники та їх сім'ї, число вчителів — вихідців з робітників і селян — зросло майже в 20 разів, лікарів — у 40.

Учителів часто турбують випадки, коли учень прекрасно розкриває важливі поняття, глибоко, здавалося б, засвоює моральні норми, а сам допускає вчинки, що суперечать цим нормам. Можна з певністю сказати, що такі вчителі мети не досягли. Адже переконання — це не просто засвоєні знання, а знання осмислені та пережиті, перетворені в керівництво до дії, в регулятор поведінки. І не бачити зв'язку поведінки учнів, їх позакласної, комсомольської роботи з тим, що вивчається на уроці, — значить допускати серйозну помилку. Щоправда, іноді це й зробити важко. Якщо маємо справу із згуртованим дитячим колективом, з добре поставленою комсомольською роботою, то самі учні не допускають розбіжності між словом і ділом свого товариша.

Наш досвід вчить, що тісний зв'язок з життям, працею, практикою комуністичного будівництва є незамінним і найефективнішим засобом вивчення суспільствознавства.

Серед шляхів зв'язку навчання з життям найбільш цінними, на нашу думку, є ті, при яких до збирання матеріалів залучаються учні. А ще краще, коли перед учнями ставляться завдання дослідницького характеру. Близьке знайомство з різними сторонами життя підприємств, колгоспів, громадських організацій, відносин між людьми, творчі пошуки й роздуми добре розвивають мислення учнів, озброюють їх важливими уявленнями, необхідними як для засвоєння програмного

матеріалу, так і для безпосередньої підготовки до життя. Більше того, така робота допомагає учням осмислити соціальні й моральні процеси, що відбуваються в нашому суспільстві, знайомить їх з взаємовідносинами між людьми в процесі створення матеріальних благ, з дією громадської думки дорослих. Все це дуже важливо для духовного зросту учнів. Ось чому ми за те, щоб ці завдання виконували всі без винятку школярі. Дуже важливо, щоб ці завдання носили практичний характер і були не випадковими, а ланками певної системи, заздалегідь розробленої вчителем.

Серйозне ставлення до такої роботи з учнями завжди допоможе вчителю успішно досягти навчально-виховної мети.

А. Я. РОЗЕНБЕРГ

До історії міст і сіл Радянської України

ІСТОРИКО-ЕКОНОМІЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ АДМІНІСТРАТИВНИХ РАЙОНІВ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

В багатотомному виданні «Історії міст і сіл Української РСР», що готується, передбачена коротка історико-економічна характеристика всіх 394 адміністративних районів республіки. Головне завдання цих характеристик — дати стислий узагальнюючий опис економіки і культури району з зазначенням найважливіших історичних подій, що відбувалися на його території. У відповідності до «Методичних вказівок» Головної редакційної колегії «Історії міст і сіл Української РСР» історико-економічна характеристика складається обсягом 3—4 сторінки машинопису. В тому ж випадку, коли автори мають багато цікавого і яскравого матеріалу, що характеризує розвиток економіки і культури району, можна збільшити обсяг статті до 6—7 сторінок.

Ознайомлення з багатьма характеристиками районів Київської, Чернівецької, Чернігівської, Харківської, Херсонської, Сумської та інших областей показало, що їх автори обмежують висвітлення кола питань, що характеризують економіку та культуру району, не використовують довідкових матеріалів партійних, радянських організацій і установ, не зазначають посторінкових посилань на використані джерела. Розповідь про сільське господарство, промисловість та культуру часто носить загальний характер, без аналізу і співставлень даних, що наводяться. Не завжди висвітлюються найважливіші історичні події, що відбувались на території району. Не в усіх характеристиках районів розповідається про знатних людей-уродженців району та новаторів промислового і сільськогосподарського виробництва.

Яке ж коло питань потрібно по можливості висвітлювати в характеристиці району? На початку статті-довідки про район вказується географічне положення району на території області, його кордони, дата утворення. Тут же подаються дані про величину території району, в сучасних межах (тис. кв. км), чисельність населення за станом на 1 січня 1965 року (для томів, що друкуватимуться в 1966 році — станом на 1 січня 1966 року). Ці дані подає райінспектура держстатистики з наступною перевіркою в обласному статистичному управлінні. Важливо вказати, крім загальної чисельності населення, його розподіл на міське і сільське населення (в абсолютних даних і в процентах), щільність населення, особливості його розміщення, кількість населених пунктів (міст, селищ міського типу, сіл), колгоспів, радгоспів та інших господарств.

Відповідними передумовами для розвитку економіки району є шляхи сполучення (залізничні, шосейні, водяні, повітряні), що пересікають територію району. Тому ці дані теж мають бути вміщені в статті. Тут же подаються відомості про природні багатства (корисні копалини, ліс і т. д.) та їх значення для розвитку промисловості та сільського господарства району. Після цих загальних відомостей про район потрібно подати загальну коротку характеристику господарства, його основного напрямку (спеціалізацію), роль району в територіальному поділі праці в області. Бажано показати питому вагу району в обласному виробництві основної сільськогосподарської та промислової продукції в порівнянні з питомою вагою району за розмірами території та чисельністю населення.

Подаючи відомості про економіку району, насамперед, необхідно вмістити дані про склад земельних угідь (в тис. га і в процентах): орні землі, ліси, сади, водоймища, луки і пасовища. Після цього дається характеристика сільського господарства району за таким, приблизно, планом:

- а) структура посівних площ 1965 року з зазначенням найважливіших зернових, технічних та овочевих культур (площа в абсолютних даних і в процентах);
- б) середня врожайність та валові збори основних сільськогосподарських культур за останні 5—10 років;
- в) поголів'я худоби на 1 січня 1965 року (по всіх категоріях господарств), в тому числі кількість худоби на 100 га сільськогосподарських та орних земель;
- г) визначення по можливості виробництва основних видів тваринницької продукції (досягнення за останні 5—10 років).

Вказуються також допоміжні галузі сільського господарства найбільш розвинені в районі (рибне господарство, птахівництво, бджільництво, шовківництво), а розповідається про лісове господарство (розробка лісових масивів, лісопосадки, промислова переробка деревини і т. п.).

Розповідь про сільське господарство району необхідно доповнити даними про електрифікацію, організацію основних сільськогосподарських робіт, застосування хімічних добрив, організацію зрошувальних чи осушувальних систем. Вказати кількість нагороджених орденами і медалями СРСР, а також Лауреатів Ленінської та Державної премій. В довідці про район слід зазначити, як виконуються історичні рішення безрезного (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС про дальший розвиток сільськогосподарства (зміна структури посівних площ, хімізація, впровадження нової агротехніки і т. п.).

Характеристика промисловості району подається за такою послідовністю викладу матеріалів: а) кількість промислових підприємств; б) валова продукція за 1964 рік (для областей, що друкуватимуть томи в 1966 р.— подається валова продукція за 1965 рік), загальна чисельність робітників на цей час; в) галузева структура промисловості; г) найбільші підприємства та їх місцезнаходження; д) виробництво найголовніших видів промислової продукції та де вони реалізуються. Розповіді про рух за комуністичну працю.

Порядок висвітлення питань економіки може бути змінений. Якщо в районі провідне місце в економіці займає промисловість, то відомості про економіку району слід починати з даних про промисловість, для переважної більшості районів республіки характеристика економіки розпочинається з аналізу показників сільськогосподарства.

Після даних про промисловість і сільське господарство потрібно дати узагальнюючі дані про торгівлю: кількість магазинів, підприємств громадського харчування, товарообіг за 1964 рік (для томів, що друкуватимуться в 1966 р.— за 1965 р.), навести дані про продаж населенню району таких речей як піаніно, радіоли, телевізори, магнітофони, холодильники, газові плити, пральні машини, мотоцикли і моторолери, автомашини і тому подібне, що є одним з свідчень зростання матеріального добробуту та культурно-побутового рівня трудящих. Подібні відомості можна одержати в райспоживспілці та інших торговельних організаціях району.

В післявоєнні роки в селах республіки здійснено великий комплекс робіт по їх перебудові. Тому в статті про район потрібно вказати дані про розмах та характерні нові риси в житловому будівництві за останні роки, що здійснюється як за рахунок держави, так і за заощадження трудящих.

Характеристика району мусить містити відомості про охорону здоров'я. В цьому підрозділі статті-довідки наводяться конкретні дані про охорону здоров'я, зокрема про мережу лікарень, медичних пунктів, амбулаторій, будинків відпочинку та санаторіїв, дитячих садків та ясел. Вказується кількість медичних працівників, прізвища заслужених лікарів УРСР та число відмінників охорони здоров'я.

Далі подаються дані про розвиток освіти і культури, зокрема відомості про кількість шкіл та інших учбових закладів, учителів та викладачів, у тому числі відмінників народної освіти, заслужених учителів Української РСР. Вказується кількість клубів, Будинків культури (де вони розташовані), всіх бібліотек (з загальним книжковим фондом), кінотеатрів, в тому числі широкоекранних (в яких вони населених пунктах), музичних шкіл, гуртків художньої самодіяльності (зазначити, які колективи удостоєні високих нагород на обласному, республіканському, союзному оглядах художньої самодіяльності). Якщо в районі є університети культури, школи атеїзму, первинні організації товариства «Знання», добровільні товариства, краєзнавчі музеї, то про це слід сказати в характеристиці. Доцільно зазначити, скільки випускається багатотиражних газет, назву районної газети (з якого року вона видається), передплату на газети та журнали трудящими району.

Після висвітлення питань економіки та культури наводяться найвизначніші та найхарактерніші історичні події та факти, що відбувались на території району. Розповідь про них має бути лаконічною, без зайвої деталізації, бо про історичне минуле краю докладно розповідатиметься в статті про область, у нарисах про міста і найвизначніші села. В статті бажано сказати про участь жителів району у повстаннях проти експлуататорів і битвах проти іноземних поневолювачів, визначні події періоду боротьби за встановлення і зміцнення Радянської влади. Потрібно коротко розповісти про всенародну боротьбу трудящих району проти німецько-фашистських окупантів у роки Великої Вітчизняної війни (діяльність на території району партизанських підпільних груп, партизанських загонів та з'єднань, їх керівників, кількість нагороджених орденами та медалями СРСР за бойові заслуги на фронтах війни та в тилу), вказати і на інші визначні події періоду війни (створення плацдармів, командних пунктів та штабів фронтів, армій, дивізій, великі битви і т. п.).

Характеристика району повинна мати відомості про наявність на його території історико-меморіальних, архітектурних та археологічних пам'яток та інших пам'ятних й визначних місць (з вказівкою на ті населені пункти, де вони є).

Закінчується стаття короткою розповіддю про знатних людей — уродженців району. Тут вказуються прізвища, ім'я та по батькові Героїв Радянського Союзу, Героїв Соціалістичної Праці, визначних громадсько-політичних діячів, вчених, письменників, композиторів, художників (зазначається місце народження, дати життя, су-

часне місце праці). Докладно про них не слід розповідати, пам'ятаючи, що про це буде йти мова в нарисах та довідках про села та селища міського типу і міста.

Ми зупинились лише на основних питаннях методики написання характеристик сучасного району. Звичайно, важко передбачити всі питання, які можуть бути висвітлені в статті про район. Тому авторам в залежності від конкретних умов самим необхідно відібрати найважливіші і найхарактерніші факти і дані, які дали б уяву про економіку, культуру та історію району.

Сумлінна робота над складанням характеристик районів — це надзвичайно відповідальна справа авторів, районних комісій по написанню багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР».

Г. К. МАКАРЕНКО

ДО ПИТАННЯ ПРО ЛІТОПИСНЕ МІСТО ЗДВИЖЕНСЬК

Важко назвати точну дату заснування Брусилова. З давніх давен він був укріпленням містом, мав стратегічне значення в обороні Києва і відігравав роль важливого торгово-промислового і культурного центру Русі. Заснуванню, а пізніше зростанню Брусилова сприяло його місцезоложення на схрещенні давніх, дуже важливих воєнно-торгових шляхів: зі Сходу на Захід і з Півночі на Південь. Перший зв'язував Київ з Володимиром-Волинським і Західною Європою, другий — Києво-Волинське Полісся з степовим Півднем.

Ще й тепер можна бачити в Брусиліві, на правому березі Здвижа, велике п'ятикутне городище, оточене валами і ровами, два замчища і залишки двох церков, а на лівому березі річки — латинський костюл та руїни католицького капуциньського монастиря при ньому; на північний захід розташовані давні урочища Западня і Батіїв та три могили коло них.

Два замчища в Брусиліві являють собою залишки тих замків-фортець, які побудовані були з волі польського уряду в кінці XVI ст. на «татарських шляхах», що вели в Литву і Польщу.

Археологічний матеріал наводить на думку, що Брусилів — ровесник тих «градів» великокнязівських часів, які згадуються в найдавніших літописах і документах Київської Русі і найтісніше зв'язані з історією Києва. Вишгород, Білгород, Васильків, Канів, Біла Церква, Брусилів, Радомишль — це ті міста по Дніпру та його притоках, близьких до Києва, які становили основні оборонні точки на підступах до міста і часто поділяли його долю.

Брусилів уперше згадується в жалуваній грамоті великого князя Андрія Юрійовича (Боголюбського) Києво-Печерському монастирю 1159 р. За цією грамотою міста Васильків, Мичськ (Радомишль) та Брусилів переходили у власність монастиря. Князь «...дал же есьмы от всего десятину также с Брусилова со всякой пашни, да два ведра меду, да старицам караман меду»¹.

Грамота Андрія Боголюбського відома по редакції XVI ст. Ще М. Максимович помітив у списку цієї грамоти «очевидні», як висловлюється він, анахронізми². Одним з «анахронізмів» є сама назва Брусилів для XII ст. Вона достовірна лише починаючи з XVI ст. і перенесена, треба думати, в давнє минуле пізнішими власниками Брусилова, панами Брусилівськими (початок XVI ст.), з егоїстичних міркувань.

Виникає питання про давню назву Брусилова. Зважимо на те, що, наприклад, Біла Церква колись називалась Роток, за назвою одноіменної річки, а ще давніше — Гюргев (Юрійів); Фастів називався колись Верещ і Форощ, а раніше Фуццово; Радомишль був колись Мицком, а в давні часи Мичськом, тобто містом на річці Мпка³.

Є певні підстави вважати, що спочатку Брусилів називався Здвиженськом, тобто містом на Здвижу.

Літописці двічі згадують Здвиженськ: під 1097 і 1150 рр. Ми знаємо не одну спробу визначити місцезоложення стародавнього Здвиженська. Над цим питанням працювали Карамзін, Погодін, Максимович та інші історики.

«Полное описание древней России в историческом, статистическом и географическом отношении» повідомляє: «Важко визначити, де саме було давнє місто Вздвигжен, але, за догадками, на його місці розташоване тепер село Містечко.

¹ Описание документов архива Западнорусских униатских митрополитов, СПб. 1907, т. 2, № 1623.

² М. А. Максимович. Собрание сочинений, т. 1, стор. 693.

³ Л. И. Похилевич. Сказания о населенных местностях Киевской губернии, К., 1864, стор. 190, 490.

Воно стоїть на річці Здвиж, по лівому боці поштової дороги з Києва в Житомир»⁴.

М. П. Погодін, покладаючись виключно на літописні тексти, писав про Здвиженськ у 1848 р.: «Місцеположення Здвиженська визначити легко: на дорогі з Києва у Володимир (Волинський) при переїзді через річку Здвижу»⁵.

Погодін не вказав, де саме був цей переїзд через Здвиж, бо не знав як слід ні мікрогеографії, ні економіки нашого краю. Тому сама редакція газети «Киевские губернские ведомости» вмістила таку примітку до міркувань Погодіна: «...Він (Здвиженськ), за догадками, зв'язується з теперішнім селом Містечком на річці Здвижі, у Радомишльському повіті, поблизу поштової дороги з Києва в Житомир. Але є в тому самому повіті, і також на Здвижі, дещо вище, село, яке і тепер називається Здвижка; воно знаходиться за 30 верств від Радомишля».

Обидві версії Погодіна вважав за однаково ймовірні⁶.

Була висунута і третя гіпотеза, згідно з якою на місці Здвиженська тепер знаходиться село Андріївка, розташоване на лівому березі Здвижа, нижче с. Макарова, Київської області⁷.

На початку нашого століття питання про місцезнаходження давнього Здвиженська ще раз порушив Ляскоронський. На його думку, раніше Здвиженськом називався сучасний Макарів, що лежав близько або і на самому шляху з Києва на Тетерів і далі, в північну Київщину та на Волинь⁸.

Жодна з цих версій не може нас задовольнити. По-перше, більшість їх побудована на подібності слів: Здвижка-Здвиженськ, Містечко-місто, Андріївка — князь Андрій. Археологічні ж, історичні та географічні фактори мало враховані авторами згаданих версій.

Так, Здвижка хоч і згадується під ім'ям села Здвиждень Ходорківського «ключа» під 1618 р.⁹, однак в сучасній нам Здвижці не знайдено будь-яких археологічних матеріалів, які хоч би приблизно нагадували монументальні археологічні залишки Білгородки, Брусилова і Радомишля. Здвижка навіть не значиться на археологічній карті Київщини. Крім того, це село лежить у самому верхів'ї Здвижа, в болотистій місцевості, і тому навряд чи багато віків тому через Здвижку проходив великий шлях з Києва на Волинь.

Щодо Містечка, то його нинішня назва з'явилася пізно, а в кінці XVI ст. це село називалося Милечичі.

У Містечку немає давнього городища; є лише невелике замчище, пам'ятка XVI ст.¹⁰ Крім того, Містечко було віддалене від великих шляхів середньовіччя.

У Макарові знаходиться невелике городище¹¹, проте це поселення лежало в давньоруські часи далеко на північ від «старого шляху» з Києва на Захід.

Нарешті, Андріївка розташована ще північніше від західної дороги з Києва у Володимир-Волинський, і тому ще в меншій мірі тут могли відбуватися події, що мали місце в літописному Здвиженську.

Розглянемо згадки літопису про місто Здвиженськ. Важливу вказівку на район його розташування містить відоме літописне оповідання про осліплення князя Василька Тербовольського. Василька осліпили у Білгородці, вночі на 6 листопада, і тоді ж спішно вивезли подалі від Києва; у Здвиженську обідали, тобто переїзд Білгород — Здвиженськ тривав частину ночі і половину дня, що становить приблизно $\frac{1}{10}$ всієї відстані між Києвом і Володимиром. Оскільки вона складає близько 500 км, то відрізок шляху Білгород — Здвиженськ повинен дорівнювати 50 км. Саме настільки відстоїть від Білгородки сучасний Брусилів.

З розповіді про осліплення Василька видно, що «здвиженський міст» був у той час важливою переправою через річку Здвиж по дорогі на Волинь. За мостом, на лівому березі річки Здвижа був торг і стояла церква, тобто містилась ділова частина міста Здвиженська, тягнулись ремісничі слободи.

На правому березі Здвижа була розташована друга половина Здвиженська, з двох сторін захищена річками (Здвижем і його притокою Брусилівкою), а з третьої валами і ровами. Це був власне «град», укріплене місто.

Лівобережна частина Здвиженська відома під ім'ям Западня і Батиїв, саме з нею пов'язані епічні народні перекази про запале в землю місто з церквами, що

⁴ «Киевские губернские ведомости», 1847, № 3, стор. 29.

⁵ М. Погодін. Разыскания о местностях, у летописцев упоминаемых, «Киевские губернские ведомости», 1848, № 51, стор. 456.

⁶ М. Погодін. Исследования, замечания и лекции о русской истории, т. IV, 1850, стор. 156.

⁷ Л. И. Похилевич. Назв. праця, стор. 89.

⁸ В. Г. Ляскоронский. О местоположении летописного города Родни, СПб., 1904, стор. 9.

⁹ Архив ЮЗР, т. 1, стор. 211.

¹⁰ В. Б. Антонович. Археологическая карта Киевской губернии, М., 1895, стор. 13.

¹¹ Там же.

відбивають страхіття татаро-монгольської навали. Правобережну частину Здвиженська народна пам'ять зберегла під ім'ям Старомістя, яке говорить само за себе. Таким виглядає давній Здвиженськ у світлі літописного оповідання 1097 р. та реліктів старовини, які збереглися в сучасному Брусиліві.

Цікаву звістку про Здвиженськ містить Іпатіївський літопис під 1150 р. Політична ситуація на той час склалася надзвичайно напружена, у боротьбу за Київ були втягнуті не тільки волинські і суздальські Мономаховичі, але й правителі сусідніх народів: угрів, поляків і південних кочівників. Восени Ізяслав Волинський «наїхав» в Пересопниці на сина Юрія Долгорукого Андрія і пішов на Київ через Корець, Ушицю і Мичськ. Його переслідував Володимир Галицький. Становище для Ізяслава створилось дуже небезпечне. Йому загрожувало бути розчавленим силами двох князів під Києвом, а тому потрібна була надзвичайна оперативність в діях.

Діставшись до Мичська, Ізяслав спішно перейшов р. Тетерів, зупинився на обід, дав коням відпочити і пішов до Здвиженська, якого досяг ще до вечора того самого дня. З тексту літопису видно, що Здвиженськ був надійним опорним пунктом, де військо Ізяслава могло почувати себе у безпеці. Свого молодшого брата, теж Володимира, він послав до сусіднього Білгорода¹².

Звертаємось до географії описуваного у літописі району. Ізяславів перехід Мичськ—Здвиженськ тривав менше половини осіннього дня. Врахувавши відстань між цими містами і час, потрібний на спішний (напевне, кінний) перехід між ними, ми ще більше впевнюємось у думці, що давній Здвиженськ був колись на місці сучасного Брусилова, що лежить за 30 км від Радомишля і за 50 км від Білгородки.

У 1240 р. під ударами Батия упав Київ; однією з перших жертв страшної татарської навали стає місто Здвиженськ, по дорозі на захід, куди прямували кочівники. Нікими свідками татарського розгрому Здвиженська залишилися брусилівські урочища Западня і Батіїв, розорані з часом вали і заспані рови Старомістя, та безліч кісток і черепів в межах городища колись багатолюдного міста Здвиженська. Народна пам'ять донесла до нас перекази про запале в землю місто, не зберігши його назви—Здвиженськ.

Я. Я. ГАЛАЙЧУК

¹² Полное собрание русских летописей, т. 2, Ипатьевская летопись, СПб., 1843, стор. 55—56.

Огляд джерел та літератури

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ІСТОРІОГРАФІЇ КОЛГОСПНОГО БУДІВНИЦТВА НА УКРАЇНІ В ПЕРШІ РОКИ НЕПУ

Величні завдання будівництва комунізму, сформульовані в Програмі КПРС, ставлять перед історичною наукою завдання широкого висвітлення проблем творчої праці народних мас, їх життя і діяльності. Тому питання історії колгоспного руху в період підготовки суцільної колективізації, що є частиною загальної проблеми створення колгоспного ладу в СРСР, становлять великий науковий інтерес і мають важливе політичне і практичне значення. Вивчення історії колгоспного будівництва у відбудовний період важливе, насамперед з точки зору дослідження умов, які забезпечили перехід до масової колективізації сільського господарства. Лише на основі конкретного вивчення процесу підготовки суцільної колективізації селянства в окремих республіках і районах країни можуть бути широко висвітлені передумови великого революційного перетворення в сільському господарстві, забезпечено глибоке наукове дослідження і узагальнення досвіду колгоспного будівництва в СРСР.

Перші праці про колгоспний рух на Україні в 1921—1925 рр. з'явилися уже наприкінці відбудовного періоду. Це були переважно журнальні статті¹ про кількісне зростання колективних господарств та їх соціальний склад, успіхи колективного господарювання порівняно з індивідуальним селянським господарством. Докладніше висвітлювались питання колгоспного будівництва в перші роки непу в працях Л. Касперовича й О. Онуфрієва², де використані матеріали місцевих та центральних кооперативних і державних установ. Проте фактичні дані, наведені в цих працях, а також у статтях, опублікованих у той час, потребують серйозної перевірки, оскільки їх автори були здебільшого обмежені у виборі джерел, внаслідок чого з'явилися значні неточності. Крім того, в названих працях і статтях ще не було необхідних теоретичних узагальнень і висновків. Проте, незважаючи на істотні недоліки цих статей та монографій дослідник історії колгоспного будівництва не може залишати їх поза своєю увагою і на сучасному етапі розвитку історичної науки.

Перші праці з історії колгоспного будівництва на Україні в 1921—1925 рр., що мають історіографічне значення, вийшли в післявоєнний період. У 1949 р. з'явилася праця І. О. Коцюкова «Очерки о первых этапах развития коллективного земледелия»³, в якій висвітлюються питання теорії та практики колгоспного будівництва у 1917—1925 рр. Ця книга доповнює попередні праці автора і є одним з кращих історико-економічних досліджень про початковий етап соціалістичної перебудови села. Хоча І. О. Коцюков писав в основному на матеріалах РРФСР, його праця містить чимало фактів про створення і діяльність колективних господарств на Україні. Недоліком її, на нашу думку, є не зовсім вдалий хронологічний поділ основних розділів. Перший, наприклад, охоплює матеріал до 1921 р. включно, що порушує хронологію основної періодизації історії СРСР, а також спричиняється до непотрібних повторень. Книга написана на основі лише опублікованих матеріалів. Проте це не може бути підставою для твердження, ніби праця І. О. Коцюкова не є науковим дослідженням, як вважає один з її рецензентів⁴.

¹ Е. Терлецкий. Дифференциация украинского крестьянства и колхозы, журн. «На аграрном фронте», 1925, № 2; А. Лозовый. Коллективные хозяйства на Украине, журн. «На аграрном фронте», 1926, № 2; М. Скрыпник. Обзор современного состояния коллективов, журн. «На аграрном фронте», 1926, № 5—6; В. Сузыменко. Состояние и динамика колхозного строительства на Украине, журн. «На аграрном фронте», 1926, № 5—6 та ін.

² Л. Касперович. Коллективизация сільського господарства на Київщині в 1920—1925 рр., К., 1926; О. О. Онуфрієв. Стан та перспективи розвитку сільськогосподарської колективізації на Україні, Харків, 1926.

³ И. А. Коцюков. Очерки о первых этапах развития коллективного земледелия, Сельхозгиз, М., 1949.

⁴ Днев. рецензію М. Снегирьова в журналі «Вопросы истории», 1950, № 12, стор. 139.

В 1949 р. було опубліковано статтю І. Л. Шермана⁵, в якій використано деякі нові архівні матеріали. Переважно на неопублікованих матеріалах обласних та центральних архівів написані кандидатські дисертації О. А. Протопопова, Л. Г. Кузнецової, Ф. М. Гудимовича⁶, які висвітлювали хід колгоспного будівництва в окремих областях України. Дисертації Ф. М. Гудимовича і О. А. Протопопова відзначаються фрагментарністю викладу, не досить вдумливим доббором фактичного матеріалу і відсутністю узагальнень. Крім того, О. А. Протопопов допустив ряд неправильних тверджень. Він вважав, наприклад, що колгоспи були краще забезпечені сільськогосподарським реманентом і робочою худобою, ніж селянські господарства. Проте статистичні дані свідчать, що в розрахунку на одиницю земельної площі колективи мали менше робочої худоби і реманенту, ніж селянські господарства. Ефективне використання усуспільнених засобів виробництва давало їм можливість обробляти більші земельні площі на одиницю тяглової сили і реманенту порівняно з індивідуальними господарствами. Дещо кращий добір фактів і намагання проаналізувати ряд процесів колгоспного будівництва знаходимо в дисертації Л. Г. Кузнецової. Тут докладно розглядаються статуті сільськогосподарських комун і артілей, звертається увага на висвітлення шефської допомоги робітничого класу на селі, організації сільськогосподарських виставок та інших важливих питань.

У 1954 р. вийшла монографія М. А. Краєва⁷, яка охоплює основні проблеми теорії і практики соціалістичної реконструкції сільського господарства та історії колгоспного будівництва в нашій країні. Проте автор великої і цінної монографії майже зовсім обійшов питання колгоспного будівництва в період відбудови народного господарства. В ній немає навіть даних про кількісне зростання і питому вагу колгоспів у 1921—1925 рр.

Слід відзначити, що перелічені праці мають чималі недоліки. Вивчення процесу кооперування селянства не пов'язувалось із соціально-економічними перетвореннями на селі, слабо висвітлювалась революційна творчість народних мас у створенні різноманітних форм колективних господарств, переважало надмірне цитування, відсутні були аналітичні методи наукового дослідження процесу колгоспного будівництва.

Рішення XX з'їзду КПРС сприяли бурхливому розвитку радянської історичної науки. Після XX з'їзду КПРС успішно розробляються основні проблеми історії колективізації в СРСР. Значна увага приділяється також початковому етапу колгоспного будівництва. Історія перших колективних об'єднань на Україні періоду громадянської війни висвітлюється в працях М. А. Рубача і І. Х. Ганжі⁸. Колгоспному будівництву у відбудовний період присвячується ряд статей, опублікованих у «Наукових записках» та історичних журналах. У статтях Н. В. Терещенка, В. В. Чигирик, П. І. Бакуменка, І. Є. Громенка, П. М. Денисовця, Л. Г. Ільчук висвітлюється діяльність Комуністичної партії України по виробничому кооперуванню селянства⁹. Деякі питання колгоспного будівництва відбудовного періоду розглядаються в стат-

⁵ І. Л. Шерман. До історії колгоспного руху на Україні в 1921—1929 рр., Наукові записки Харківського педагогічного інституту, т. XI, 1949.

⁶ А. А. Протопопов. Колхозное строительство на Харьковщине (1918—1929 гг.), Х., 1950; Л. Г. Кузнецова. Колхозное строительство на Киевщине (1919—1925 гг.), К., 1951; Ф. М. Гудимович. Очерки по истории коллективизации на Кировоградщине (1920—1930 гг.), К., 1953.

⁷ М. А. Краев. Победа колхозного строя в СССР, М., 1954.

⁸ М. А. Рубач. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине, К., 1956; І. Х. Ганжа. Перші колективні господарства на Україні, К., 1960.

⁹ Н. В. Терещенко. Борьба КПСС за осуществление ленинского кооперативного плана по линии сельскохозяйственного производства в 1923—1925 гг. (по материалам Украины). Ученые записки Харьковского государственного университета, Труды кафедр истории КПСС и диалектического и исторического материализма, т. 3, 1956; В. В. Чигирик. З історії боротьби КП України за соціалістичну перебудову сільського господарства (1919—1921 рр.); 36. «Деякі питання з історії Комуністичної партії України», в-во КДУ, 1958; П. І. Бакуменко. До історії боротьби КП України за революційні перетворення аграрних відносин на Україні (1920—1925 рр.); 36. З історії Комуністичної партії України, вип. 2, в-во КДУ, 1959; І. Є. Громенко. Керівництво Комуністичної партії України розгортанням виробничого кооперування на селі (1921—1925 рр.). Наукові записки Бердичівського педінституту, т. II, Бердичів, 1961; П. М. Денисовець. Діяльність партійних організацій України по створенню колгоспів у відбудовний період (1921—1925 рр.). Наукові записки Полтавського педінституту, т. XII, вип. 1, 1962; Л. Г. Ільчук. Більшовики Волині в боротьбі за відбудову сільського господарства і його соціалістичні перетворення. Наукові записки Житомирського педінституту, т. XII, вип. 2, 1961.

тях М. В. Черненка, З. П. Шульги, О. О. Бабія¹⁰, але ці статті мають загальний характер, що виключає можливість глибокого дослідження окремих проблем. Це ж властиве і статті І. Х. Ганжі, І. І. Слинька, П. В. Шостака «Українське село на шляху до соціалізму»¹¹, в якій подається короткий огляд колгоспного будівництва на Україні з кінця 1917 р. до перемоги колгоспного ладу.

В окремих статтях недостатньо використовувались різноманітні джерела, відсутня їх взаємоперевірка. Це подекуди призводило до вміщення сумнівних даних. Так, наприклад, М. В. Черненко наводить цифри про кількість колгоспів на Полтавщині в 1922 р.¹² лише за «Известиями ЦК КП(б)У», хоча ці дані не підтверджуються іншими джерелами. В тодішній статистиці до числа колгоспів часто включались сільськогосподарські товариства і навіть земельні громади, але такі об'єднання не були виробничими колективами. Тому цифрові дані про кількісне зростання колгоспів мають чималі розходження.

Вивчення колгоспного будівництва в окремих областях республіки продовжували Л. Г. Ільчук, П. М. Денисовець, З. А. Шмонденко¹³. Деякі питання колгоспного руху у відбудовний період висвітлюються в загальних працях¹⁴, монографіях В. В. Бондаренка, В. М. Бабія, В. М. Самофалова¹⁵, в дисертації П. П. Бачинського¹⁶. Книга В. В. Бондаренка присвячена пізнішому етапові розвитку колгоспного будівництва на Україні, в ній дається лише короткий огляд економічного становища колгоспів наприкінці відбудовного періоду. Спеціальна праця В. М. Бабія вперше висвітлила історію держави і права Української РСР у 1921—1925 рр., проте становленню колгоспного права в ній не відведено належного місця. Істотним недоліком монографії В. М. Самофалова є відсутність характеристики соціальних процесів, що відбувались на селі в перші роки непу, діяльності партійної організації республіки по створенню колективних господарств.

У 1959 р. вийшла монографія Г. Ф. Чмиги¹⁷, в якій вперше зроблено спробу всебічно висвітлити історію колгоспного будівництва на Україні в 1921—1925 рр. Ця праця знайшла позитивну оцінку на сторінках історичних журналів¹⁸.

Для написання книги використано статистичні довідники, періодичну літературу, пресу, архівні матеріали, а також записані автором цінні спогоди організаторів і учасників перших колективних господарств. Проте у джерелознавчій базі монографії є чималі прогалини, як, наприклад, використання архівних матеріалів лише

¹⁰ Н. В. Черненко. Колхозное строительство на Украине в первые годы непа (1921—1923 гг.), Труды Киевского технологического института легкой промышленности, вып. X, 1958; його ж. Колгоспне будівництво на Україні в кінці відбудовного періоду (1924—1925 рр.), «Український історичний журнал», 1959, № 1; З. П. Шульга. Підготовка колективізації сільського господарства на Україні. Наукові записки Київського державного університету, т. XV, 36, економічного факультету, вип. 1, 1956; О. О. Бабія. Сільськогосподарська кооперація України — одна з передумов масової колективізації сільського господарства, 36. Питання економіки сільського господарства Української РСР, вип. II, К., 1959.

¹¹ Очерки истории коллективизации сельского хозяйства в союзных республиках. Сб. статей под ред. В. П. Данилова, М., 1963.

¹² Труды Киевского технологического института легкой промышленности, вып. X, 1958, стор. 24.

¹³ Л. Г. Ільчук. Соціалістичні перетворення у сільському господарстві Житомирщини, Наукові записки Житомирського педагогічного інституту, т. VI, серія суспільних наук, 1957; П. М. Денисовець. З історії колективізації сільського господарства Полтавщини (1921—1925 рр.). Доповіді та повідомлення міжзубівської конференції істориків пединститутів УРСР, вип. I, Полтава, 1958; З. А. Шмонденко. Подготовка и проведение коллективизации в Луганской области, Ученые записки Луганского пединститута, т. XII, вып. I, 1961.

¹⁴ Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР, М., 1954; Історія Української РСР, т. II, К., 1957; Очерки по истории народного хозяйства СССР, Институт экономики АН СССР, сб. статей, М., 1959; Нариси з історії Комуністичної партії України, К., 1961 та ін.

¹⁵ В. В. Бондаренко. Развитие общественного хозяйства колхозов в годы довоенных пятилеток, К., 1957; В. М. Бабія, Українська радянська держава в період відбудови народного господарства (1921—1925 рр.), К., 1961; В. Самофалов. Комуністична партія України в боротьбі за відбудову народного господарства (1921—1925 рр.), К., 1963.

¹⁶ П. П. Бачинский. Борьба КП(б)У за восстановление сельского хозяйства в 1921—1925 гг., К., 1959.

¹⁷ А. Ф. Чмыга. Очерки по истории колхозного движения на Украине (1921—1925 гг.), М., 1959.

¹⁸ Див. рецензію М. Найдьонова (журн. «Вопросы истории», 1960, № 2), П. Бачинського та І. Слинька («Український історичний журнал», 1960, № 5).

Харківського і Полтавського обласних архівів. Зовсім не використані різноманітні матеріали, що публікувались в органі Всеукраїнського союзу сільськогосподарської кооперації 1923—1926 рр., журналі «Сільський господар».

Монографія Г. Ф. Чмиги добре розкрила керівну роль Комуністичної партії в розгортанні колгоспного будівництва, показала конкретну роботу місцевих партійних організацій по створенню і зміцненню колективних господарств, коротко висвітлила організацію колгоспного виробництва та розподіл доходів. Автор уперше широко показав ініціаторів, ентузіастів колгоспного будівництва. Проте праця має ряд недоліків. Неповне використання джерелознавчої бази призвело до того, що хід колгоспного будівництва в окремих районах майже зовсім не висвітлено (Полісся, Поділля). Недостатньо показано колгоспне будівництво в Донбасі та на Херсонщині, відсутній конкретний аналіз соціально-економічних передумов колективізації в основних районах України, тому питання про неоднакові темпи поширення колгоспного руху в різних природно-економічних районах залишилось не розв'язаним. Обсяг книги дозволяє значно ширше розкрити одне з найважливіших і найскладніших питань колгоспного будівництва — організації праці. Але автор цього не виконав. Очевидно, і тут певною мірою позначилося недостатнє використання джерелознавчої бази.

У дисертації і опублікованих статтях Г. М. Регети¹⁹ конкретно досліджуються економічні питання колгоспного будівництва на Україні в 1921—1925 рр. Автор докладно аналізує такі важливі сторони колективного господарювання, як процес усупільнення, збільшення доходів, організація і оплата праці, планування колгоспного виробництва. На жаль, при викладі деяких питань він допускає помилкові твердження. Так, наприклад, Г. М. Регета вважає, що процес усупільнення основних засобів виробництва проходив безболісно і не викликав будь-яких труднощів²⁰. Проте факти свідчать про гостру боротьбу всередині колективів саме на цьому ґрунті.

Незважаючи на значну роботу по дослідженню історії колгоспного будівництва на Україні в перші роки негу, цілий ряд проблем ще потребує дальшої наукової розробки. Найважливішою серед них є, на нашу думку, проблема вивчення впливу об'єктивних і суб'єктивних факторів на ступінь поширення колгоспного руху. На цю сторону питання дослідники не звертали необхідної уваги. Так, у монографії Г. Ф. Чмиги говориться лише про деякі фактори, що мали вплив на розгортання колгоспного руху, але конкретно вони не досліджуються, ступінь поширення колективів зводиться головним чином до визначення їх кількісного зростання. Більшість дослідників колгоспного руху лише констатує неоднакову кількість колективів у різних районах України, але причини цього явища не аналізуються. Між тим, саме неоднакові соціально-економічні, природно-господарські та історичні умови визначили різні ступені поширення колективів на півдні України, Лівобережжі, Правобережжі і Поліссі.

Головним і вирішальним фактором, що впливав на розгортання колгоспного руху в перші роки негу, був процес класового розшарування селянства. Саме в районах глибокої диференціації села, де велику роллю вагу становили бідняцькі господарства, що не мали засобів виробництва, насамперед тяглової сили і реманенту, колгоспний рух відбувався значно інтенсивніше. Такими районами були південь України і Правобережжя. Найменшою глибиною класового розшарування селянства відзначалося Полісся, що не могло не відбитися на порівняно повільних темпах кооперування селянства в цьому районі.

Велике значення мала багатогранна діяльність партійних організацій республіки по створенню і зміцненню колгоспів, відшуцанню найраціональнішої форми ведення колективного землеробства, організації політичної і культурно-освітньої роботи серед членів колгоспів. Чималу роль відігравав також вплив робітничого класу. У районах, що прилягали до великих промислових центрів, міст, у 1920—1921 рр. виникає багато колективів, створених робітниками або з їх участю. Хоч деяка частина цих колективів згодом розпалась через те, що робітники повернулися на підприємства, це зовсім не применшує допомоги робітничого класу в створен-

¹⁹ Г. М. Регета. Колхозное строительство на Украине в восстановительный период (1921—1925 гг.), Кандидатская диссертация, Х., 1960; його ж. К вопросу о формах организации и оплаты труда в колхозах в начальный период колхозного строительства (1921—1925 гг.), Ученые записки Харьковского педагогического института иностранных языков, т. V, X., 1959; його ж. К вопросу о развитии процессов обобществления в колхозах Украины в начальный период колхозного строительства (1921—1926 гг.). Ученые записки Харьковского педагогического института иностранных языков, кафедра марксизма-ленинизма, X., 1960.

²⁰ Г. М. Регета. К вопросу о развитии процессов обобществления в колхозах Украины в начальный период колхозного строительства (1921—1926 гг.), Ученые записки Харьковского педагогического института иностранных языков, кафедра марксизма-ленинизма, X., 1926, стор. 92.

ні колгоспів. Участь робітничого класу в колгоспному будівництві мала важливе значення для організаційної, технічної і культурної допомоги селянству, подання йому наочних прикладів колективізму в праці і побуті, подоланні приватновласницьких традицій. Створення колективних господарств з участю робітників було одною з кращих форм тісного єднання робітничого класу і селянства, зміцнення союзу між ними в процесі будівництва соціалізму. Наукове дослідження цієї важливої проблеми проводилося здебільшого на матеріалі періоду масової колективізації села, а на початковий етап колгоспного руху майже ніхто не звертав уваги.

Форми селянського землекористування також мали певний вплив на створення колективних господарств. Найпоширеніша на Україні подвірно-черезсмужна форма землекористування була зручною для переходу до колективного землеробства, тоді як відрубне і хутірське землекористування становили перешкоду до об'єднання селян у колективи. Статистика колгоспного руху показує, що в першій половині відбудовного періоду колективи організовувались переважно на землях колишніх поміщицьких маєтків, а в наступні роки земельні масиви колгоспів формувались переважно за рахунок усупільнення селянських наділів.

Загальне зростання політичної свідомості й активності біднішого і середнього селянства теж відіграло велику роль у підготовці колгоспного руху. Саме необхідний рівень політичної свідомості був однією з важливих умов створення колективних господарств. Численні факти свідчать, що колгоспи організовувались найактивнішими і найреволюційнішими елементами села, насамперед батраками і бідняками. Ідейні переконання і мотиви до створення колективних господарств мали не менш важливе значення, ніж економічні стимули. Серйозну помилку в цьому питанні допускає І. Є. Громенко, стверджуючи, ніби «колективи та найпростіші об'єднання... створювались з економічних причин, а не з ідейних мотивів»²¹.

Вимагає дальшого дослідження й вивчення питання про вплив нової економічної політики на колгоспний рух. Загальноприйнятю точку зору про розпад частини колективних господарств при переході до непу заперечує Г. Ф. Чмига, бо вважає, що «причину цього явища слід шукати не в новій економічній політиці, яка була однаковою для усіх районів, а в чомусь іншому»²². Г. Ф. Чмига по суті відмовилась від аналізу багатьох документів, у яких говориться, що на Україні, як і в Російській Федерації, при переході до непу відбувався розпад колгоспів, хоча і не набув такого поширення, як в РРФСР.

Є деякі розходження і у визначенні питомої ваги різних форм колективних господарств. Внаслідок відсутності відповідних примірних статутів до середини 1924 р. товариства по спільному обробітку землі (ТСОЗ) приймали здебільшого статuti артілей і в земельних органах реєструвались як артілі. Лише 7 червня 1924 р. колегією Наркомзему УРСР було схвалено текст примірного (типового) статуту ТСОЗу. В наступні роки багато артілей переоформлювались в ТСОЗи, а також проходило масове виникнення найпростіших форм колективних господарств.

Ці обставини вимагають критичного ставлення до статистичних даних про форми колгоспів у перші роки непу. Так, наприклад, за даними Наркомзему, на 1 січня 1924 р. на Україні був лише 171 ТСОЗ, що становило 3,74% усіх колективних господарств²³. Фактично ж ТСОЗів було значно більше. Дослідження форм колективних господарств Полтавщини показало, що серед колективів губернії на початку 1924 р. було 53,6% ТСОЗів²⁴. Не можна погодитись з Л. Г. Ільчук про те, ніби «специфікою колгоспного руху в Житомирській окрузі була відсутність в 1921—1924 рр. товариств по спільному обробітку землі»²⁵. Насправді ж на Волині, як і в інших районах України, значна кількість колективів, зареєстрованих за статутами артілей, фактично була ТСОЗами. Це, зокрема, видно з того, що в частині артілей не була усупільнена робоча худоба, реманент та інші засоби виробництва, а розподіляли врожай копами на полі.

Істотною хибою багатьох праць з історії колгоспного руху у відбудовний період є захоплення описом життя і діяльності комуни і недостатня увага до висвітлення процесів, що відбувались в артілях і особливо ТСОЗах. Певною мірою це пояснюється станом джерелознавчої бази. Помилкове захоплення окремих працівників Наркомзему УРСР і «Сільського господаря» (Всеукраїнського союзу сільської кооперації) комунами знаходило свій вияв у збиранні й опублікованні численних

²¹ І. Є. Громенко. Керівництво Комуністичної партії України розгортанням виробничого кооперування на селі (1921—1925 рр.), Наукові записки Бердичівського пединституту, т. II, 1961, стор. 55.

²² А. Ф. Чмига. Очерки по истории колхозного движения на Украине, (1921—1925 гг.), стор. 100.

²³ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 5, спр. 177, арк. 7.

²⁴ Див. нашу статтю в зб. Доповіді та повідомлення міжвузівської конференції істориків пединститутів УРСР, вип. 1, стор. 46.

²⁵ Наукові записки Житомирського педагогічного інституту, т. XIII, вип. 2, стор. 202.

матеріалів про комуну. Про артілі — основну форму колективних господарств писалося рідко, а про ТСОЗи в періодичній пресі майже не було повідомлень.

Ця обставина не могла не справити певний вплив на дослідників історії колгоспного руху. У ряді праць питання колгоспного виробництва і внутрішніх відносин у колективах досліджуються здебільшого на основі матеріалів з життя комун, що не відповідає їх питомій вазі серед інших форм колективних господарств. Адже на кінець відбудовного періоду комуні становили лише близько 7% усіх колгоспів України.

Надмірна увага до висвітлення життя і діяльності комун зв'язана ще й з тим, що деякі автори неправильно трактували роль комуні в майбутньому розвитку радянського суспільства. На науковій сесії з історії радянського селянства і колгоспного будівництва в СРСР (18—21 квітня 1961 р.) Г. Ф. Чмига висловила думку про переростання артілі в комуну в період переходу до комунізму. Хоча при цьому робиться застереження, що нові комуні виростуть на базі високорозвинutoї артілі і високого рівня сільськогосподарського виробництва²⁶, проте з таким твердженням не можна погодитись. Розвиток колгоспного ладу, як показує досвід, ітме в напрямку поступового зближення, а в перспективі і злиття колгоспної власності з загальнонародною в єдину комуністичну власність. Тому й не буде об'єктивною необхідності в сільськогосподарській комуні як особливому, вищому типі колгоспного руху.

Деяку переоцінку ролі і значення комун на початковому етапі колгоспного будівництва зустрічаємо і в працях Г. М. Регети. Так, наприклад, він вважає, що «зведення землі в один масив, створення спільних садіб і спорудження на них колективних будівель стало найефективнішим засобом організаційно-господарського зміцнення колгоспів, їх успішного розвитку на основі повного усупільнення всіх (Підкреслено мною.— П. Д.) засобів і процесів виробництва»²⁷.

Отже, на думку автора, доцільно було проводити лише повне усупільнення всіх засобів і процесів виробництва, як це здійснювали комуні. Насправді ж за існуючого рівня розвитку продуктивних сил лише в артілі, де проводилось усупільнення основних засобів виробництва і зберігалось невелике підсобне господарство члена колективу, найкраще поєднувались особисті інтереси селян з колективними та загальнонародними інтересами, забезпечувався високий рівень продуктивності праці. Підсобне господарство члена артілі потрібне було для повнішого задоволення потреб колгоспної сім'ї.

І кількісна перевага артілей серед інших форм колективних господарств, і їх господарські успіхи, здобуті в перші роки непу, свідчили, що саме цій формі колгоспного руху належало майбутнє. Рівень розвитку продуктивних сил був явно недостатній для того, щоб успішно будувати соціалістичне землеробство на принципах комуні. Здійснення повного усупільнення не лише засобів виробництва, а й предметів побутового вжитку, введення дрібнобуржуазної зрівнялівки в розподілі засобів споживання неминуче вели до порушення принципу матеріальної заінтересованості члена колективу. Це негативно впливало на процес виробництва і викликало розпад комун або перехід їх на статут артілей.

У дослідженнях про економічний розвиток колгоспів у перші роки непу чимало авторів беруть за зразок комуні, які досягли високих урожаїв, налагодили роботу підсобних підприємств тощо. Проте ці досягнення найчастіше були здобуті лише завдяки великій економічній допомозі держави (здебільшого безповоротній). Цю обставину потрібно враховувати при порівнянні роботи комун, ТСОЗів та артілей.

Автори більшості праць з історії колгоспного будівництва в перші роки непу наводять лише дані про кількісну динаміку колгоспів. Показник цей, безумовно, важливий. Але він ще не дає необхідної уяви про відносне охоплення селянських господарств колгоспами. Тільки визначення питомої ваги селянських господарств, що об'єдналися у колективи, і усупільненої земельної площі, дають потрібні дані про ступінь поширення колгоспного руху серед селянства.

Недостатньо ще досліджені питання формування матеріально-виробничої бази колективних господарств і форми державної допомоги колгоспам. Більш ґрунтовного вивчення потребує і питання про господарський, політичний та культурний вплив колгоспів на околишні індивідуальні селянські господарства. Для повнішого висвітлення соціалістичних перетворень на селі слід також дослідити зміни в культурі і побуті трудівників колективів.

П. М. ДЕНИСОВЕЦЬ

²⁶ История советского крестьянства и колхозного строительства в СССР, М., 1963, стор. 437.

²⁷ Г. М. Регета. К вопросу о развитии процессов обобществления в колхозах Украины в начальный период колхозного строительства (1921—1926 гг.), Ученые записки Харьковского педагогического института иностранных языков, кафедра марксизма-ленинизма, 1960, стор. 95.

НАШ КАЛЕНДАР

ДО 20-РІЧЧЯ ПІДПИСАННЯ (1945 р.) АКТУ ПРО БЕЗЗАСТЕРЕЖНУ КАПІТУЛЯЦІЮ ЯПОНІЇ

При вирішальній ролі СРСР навесні 1945 р. розгромом фашистської Німеччини закінчилась війна в Європі. Крах третього рейху означав неминучість поразки його союзника по «осі» — мілітаристської Японії. Проте на Тихому океані продовжувала вирувати запекла битва. Японські правлячі кола, використовуючи реальні можливості тривалого опору американо-англійським збройним силам, взяли курс на затягування війни. Вони сподівались на виникнення чвар між основними учасниками антигітлерівської коаліції, що дозволило б мілітаристам Японії уникнути беззастережної капітуляції і закінчити війну компромісом з імперіалістами США і Англії. Величезна японська армія готувалась до тривалої оборони на території Китаю, Кореї і власне Японії, розраховуючи, що перекидання американських військ з європейського театру воєнних дій вимагатиме багатьох місяців. І справді, командування збройними силами США при стратегічному плануванні виходило з того, що війна на Тихому океані затягнеться до 1947 р.

Японія відмовилась погодитись з декларацією, підписаною США, Англією і Китаєм у Потсдамі 26 липня 1945 р., в якій Японії пропонувалась беззастережна капітуляція. Радянський Союз офіційно приєднався до Потсдамської декларації. З метою якнайшвидшого приборкання агресора і встановлення миру у всьому світі СРСР, вірний своїм союзницьким зобов'язанням, взятим на Ялтинській конференції в лютому 1945 р., 9 серпня 1945 р. оголосив війну імперіалістичній Японії.

В цей же час, 6 і 9 серпня, американські військові літаки скинули атомні бомби на Японію. Міста Хіросіма і Нагасакі були зметені з лиця землі, в атомному вогненному вихорі загинули сотні тисяч людей. Застосування цієї варварської зброї масового знищення проти мирного населення аж ніяк не викликалось воєнною необхідністю. Відомо, що тодішній президент США Трумен вимагав від учених, які гарячково працювали над створенням атомної бомби, безумовного завершення роботи будь-якою ціною до 10 серпня 1945 р., тобто до вступу СРСР у війну проти Японії. Застосування атомної зброї мало породити ілюзію, що нібито не Радянська Армія, а американські атомні бомби примусили Японію капітулювати. Трагедія Хіросіми і Нагасакі за задумом правлячих кіл США мала вплинути на всіх тих, хто б не погоджувався з американським диктатом у післявоєнному світі. Демонстрація руйнівної сили атомних бомб була першим актом «холодної війни» американських імперіалістів проти радянського народу та інших волелюбних народів.

Навіть американо-англійське командування не вважало, що атомні бомби примусять Японію здатись. За свідченням тодішнього прем'єр-міністра Великобританії У. Черчілля, він на конференції в Потсдамі спільно з президентом США Труменом схвалив плани по організації гігантських операцій в Індонезії, Малайї і на території самої Японії. Ці операції, що мали на меті придушити опір Японії, вимагали величезних зусиль, і ніхто не міг визначити, яких жертв вони коштуватимуть.

Отже, виступ СРСР проти Японії був не тільки вирішальним фактором для остаточного розгрому агресора на Далекому Сході, він врятував життя багатьом тисячам американських і англійських солдат. Радянська Армія завдала рішучого удару японським мілітаристам в Маньчжурії і Кореї. Гордість японських самураїв — Квантунська армія, яка налічувала понад мільйон добірних солдат, що довгий час нависали серйозною загрозою на радянському кордоні, була розгромлена вщент. Перейшли в наступ також Народно-визвольна армія Китаю і військові частини Монгольської Народної Республіки.

За короткий час Радянська Армія визволила північно-східні провінції Китаю, принесла давно очікувану свободу народам Кореї, очистила південну частину острова Сахалін і Курільські острови. Вступ Радянського Союзу в війну і катастрофічна поразка японської армії в Маньчжурії поставили мілітаристську кліку Японії на коліна. Вже на другий день після переходу Радянської Армії в наступ 10 серпня 1945 р. міністр закордонних справ Японії Того заявив послу СРСР в Токіо Я. Мадзіку про готовність Японії визнати Потсдамську декларацію. Другого дня уряду СРСР, США, Англії і Китаю знову запропонували уряду Японії припинити воєнні дії і капітулювати. 14 серпня імператор Хірохіто заявив про беззастережну капітуляцію Японії. Але в зв'язку з тим, що японська армія ще чинила шалений опір радянським військам і місцями навіть переходила в контрнаступ, частини Радянської Армії продовжували переслідувати підступного ворога, остаточно розгромивши 22 японські дивізії і взявши в полон близько 600 тис. солдат.

2 вересня 1945 р. в Токіо Японія підписала акт про беззастережну капітуляцію. Двадцять років минуло з часу перемоги над Японією. Однак досі з вини правлячих кіл США і Японії не проведено справжнього мирного врегулювання на Далекому Сході. Реакціонери з Вашингтону і Токіо не допускають підписання мирного договору між СРСР і Японією. В той же час під диктовку американського уряду в 1951 р. Японія підписала сепаратний мирний договір з США і їх союзниками, а в 1960 р. США нав'язали Японії т. зв. «договір безпеки», згідно з яким американська воєнщина одержала право розташовувати на японській території свої воєнні бази і використовувати їх для підготовки воєнних авантур на Далекому Сході.

Японський народ зробив серйозні висновки з національної катастрофи, якої зазнала Японія в другій світовій війні, і тому дедалі активніше розгортає боротьбу проти відродження мілітаризму в країні, проти спроб США втягти її в агресивні воєнні блоки. Особливу ненависть японських трудящих викликають американські військово-повітряні бази, де розташовуються літаки, що можуть нести атомні бомби, та підводні човни з ракетами і ядерними боеголовками, які час від часу заходять в японські порти. Не допустити повторення трагедії Хіросіми і Нагасакі — таке одностайне бажання японського народу, який бореться за миролюбну, незалежну і демократичну Японію.

Л. О. ЛЕОНІДОВ

ДЕМОКРАТИЧНІЙ РЕСПУБЛІЦІ В'ЄТНАМ — 20 РОКІВ

Двадцять років тому 2 вересня 1945 р. у вогні визвольної боротьби народилася Демократична Республіка В'єтнам. Цій знаменній події в житті волеюбного в'єтнамського народу передували довгі роки відчайдушного опору іноземним гнобителям.

З 1884 р. у В'єтнамі хазайнували французькі колонізатори. Корінне населення країни було приречене на голод, злидні, хвороби і повне політичне безправ'я. Становище трудящих значно погіршало з приходом японських окупантів у роки другої світової війни. Але чим жорстокішою ставала експлуатація завойованої та непідкореної країни, тим грізніше поштовхи народного гніву відчували колонізатори на в'єтнамській землі. Дедалі розгорявся революційний визвольний рух, який очолила створена в 1930 р. Комуністична партія Індокитаю (з 1951 р. — Партія трудящих В'єтнаму) — загартований в боях керманіч, вірний слуга і поводир народу.

З ініціативи індокитайських комуністів відбулося згуртування всіх патріотичних сил країни (робітничий клас, селянство, ремісники, дрібна і середня національна буржуазія, патріотично настроєні представники з числа дрібних і середніх поміщиків) шляхом створення в 1941 р. Ліги боротьби за незалежність В'єтнаму (В'єт-Мін). Це мало величезне значення в успішному розгортанні збройної боротьби проти загарбників.

Розгром фашистської Німеччини та мілітаристської Японії в другій світовій війні, здійснений при вирішальній ролі Радянського Союзу, створив сприятливі міжнародні умови для того, щоб в'єтнамські борці за свободу могли піднятися на побідоносне збройне повстання, повалити японський маріонетковий режим і встановити народно-демократичну владу.

Дев'ята конференція Комуністичної партії Індокитаю, що проходила в Тан-Чао (В'єтбак) 14 серпня 1945 р., а потім Національний з'їзд фронту В'єт-Мін закликали народ до загального збройного повстання. Протягом кількох днів країна нагадувала діючий вулкан. Партизанські загони спустились з гір і вийшли з джунглів, визволяючи міста і села країни. Солдати маріонеткової армії, створеної японцями, перейшли на бік повсталих. Японські вояки змушені були капітулювати, незважаючи на вимогу головнокомандуючого американськими збройними силами на Тихому океані генерала Макартура до японських військ не здаватись В'єтнамській Визвольній армії і допомогти англійським і гомінданівським військам окупувати Індокитай. Зупинити наростання революції у В'єтнамі вже не могли ні остаточно деморалізовані в цей період японські війська, ні американо-англо-французькі імперіалісти. 25 серпня імператор Бао Дай зрікся престолу, і влада повсюдно перейшла до рук Народних комітетів.

У результаті Серпневої народно-демократичної революції 1945 р. в'єтнамський народ скинув кайдани колоніалізму. Наприкінці серпня в Ханой було створено загальнонаціональний Тимчасовий уряд В'єтнаму на чолі з видатним діячем національно-визвольного руху в'єтнамського народу Хо Ші Міном. А 2 вересня 1945 р. на 500-тисячному мітингу жителів Ханоя та його околиць президент Хо Ші Мін від імені в'єтнамського народу урочисто проголосив створення вільної і незалежної Демократичної Республіки В'єтнам.

ДРВ возз'єднала всю національну територію В'єтнаму (площа 330 тис. кв. км.

населення — 23 млн. чоловік), яку намагались штучно розмежувати колонізатори. В цей же час домоглися незалежності також дві інші країни, що входили до складу колишнього Французького Індокитаю, — Лаос і Камбоджа.

Серпнева революція у В'єтнамі, маючи в основному антиімперіалістичний, національно-визвольний характер, ставила своєю метою, насамперед, ліквідацію колоніального режиму, досягнення повної незалежності і встановлення в країні демократичної форми правління. Вона не розв'язала завдань аграрної, антифеодальної революції, які становлять поряд з боротьбою проти імперіалізму основну суть народно-демократичних революцій в колоніальних і залежних країнах. З метою збереження і зміцнення єдності нації Комуністична партія Індокитаю в період визвольної боротьби (до кінця 1953 р.) не висувала гасел аграрної революції, ліквідації поміщицької власності як основи феодальних пережитків у країні. Після Серпневої революції було проведено лише деякі аграрні перетворення, що обмежували феодальну експлуатацію, — знижено на одну чверть арендну плату за землю, конфісковано землі імперіалістів і колабораціоністів, ліквідовано частину старих боргів і знижено лихварський процент. Але, звичайно, повалення колоніального режиму, що культивував феодальні пережитки, було серйозним ударом і по феодалізму, відкривало можливість надалі справедливо вирішити аграрне питання.

Уряд ДРВ з перших днів свого існування приділяв величезну увагу поліпшенню становища робітничого класу і трудового селянства, а також ліквідації неписьменності. В січні 1946 р. було проведено перші вільні вибори до Національних зборів, які стали демонстрацією всенародної підтримки фронту В'єт-Мін.

Вірність курсу Комуністичної партії Індокитаю на зміцнення Національного фронту підтвердило далі ускладнення воєнно-політичного становища в країні, необхідність мобілізувати всі сили народу на боротьбу проти французьких інтервентів, які не могли примиритися з фактом створення ДРВ і при допомозі США прагнули реставрувати колоніальний режим. Молодій республіці, яка щойно здобула незалежність, не мала достатньої кількості зброї та боєприпасів, довелось протистояти озброєним до зубів імперіалістичним хижакам.

Під приводом прийняття капітуляції японської армії на територію Південного В'єтнаму вступили англійські війська, а в Північний В'єтнам — гомінданівські частини. При підтримці англійського командування французькі війська 23 вересня 1945 р. розпочали в Сайгоні агресивні дії проти в'єтнамського народу. Уряд ДРВ не піддався на зухвалі провокації, він послідовно намагався не допустити воєнного конфлікту, прагнучи розв'язати спірні питання з Францією мирним шляхом. Урядова делегація ДРВ на чолі з президентом Хо Ші Міном виїздила в Париж для переговорів з французьким урядом. За угодами від 6 березня та 14 вересня 1946 р. Франція визнавала ДРВ як суверенну державу, одночасно підкреслювались економічні і політичні інтереси Франції у В'єтнамі, обидві сторони також зобов'язувалися негайно припинити воєнні дії.

Підступність імперіалістичної дипломатії виявилась трохи згодом, коли французькі колонізатори, зібравшись з силами, в грудні 1946 р. розтоптали підписані ними угоди і розпочали відкриту колоніальну війну проти ДРВ.

У відповідь на цей розбійницький акт президент Хо Ші Мін звернувся до в'єтнамського народу з закликом організувати збройний опір агресорам. Для молоді республіки настали тяжкі дні, у нав'язаній їй війні становище спочатку склалося для неї несприятливо, під тиском значно переважаючих, оснащених бойовою технікою сил ворога патріотам довелось залишити основні міста і відступити в джунглі. Проте поступово В'єтнамська народна армія міцніла в оборонних боях, поліпшувалось її оснащення, зростає бойовий рівень.

У тяжкій борні з ворогом мужніли і гартувались військові кадри ДРВ, з'явилися такі досвідчені командири, як командуючий збройними силами ДРВ, колишній сільський вчитель Во Нгуєн Зіап та інші. Під керівництвом Комуністичної партії загони народних месників були перетворені у грізну армію, що перейшла в наступ і завдала поразки загарбникам.

Величезне значення для успішного розгортання опору в'єтнамського народу мала могутня підтримка його з боку світових прогресивних сил, насамперед з боку країн соціалізму. СРСР одним з перших у січні 1950 р. офіційно визнав ДРВ і встановив з нею дипломатичні відносини. Це стало потужним моральним стимулом для в'єтнамських борців за свободу, зміцнювало їх впевненість у перемозі над агресором.

З 1950 р. В'єтнамська народна армія бере ініціативу в свої руки і розгортає наступальні операції. Навесні 1954 р. в'єтнамські патріоти завдали вирішального удару армії карателів у битві при Д'єн-Б'єн-Фу. З падінням цієї найміцнішої фортеці війна з боку Франції стала зовсім безнадійною, французький уряд змушений був погодитись на переговори з ДРВ і мирне врегулювання індокитайського конфлікту.

На Женевській нараді міністрів закордонних справ СРСР, КНР, Франції, Великобританії, США, ДРВ та інших заінтересованих країн, скликаній за ініціативою

СРСР і КНР, 21 липня 1954 р. було підписано угоди про припинення воєнних дій у В'єтнамі, Лаосі і Камбоджі і виведення французьких військ з Індокитаю. В заключній декларації всі учасники наради зобов'язувались у своїх стосунках з ДРВ, Лаосом і Камбоджею поважати їх суверенітет, незалежність, єдність і територіальну цілісність, а також утримуватись від втручання в їх внутрішні справи.

Для здійснення угоди про перемир'я було встановлено тимчасову демаркаційну лінію між військами ДРВ і французькою армією. Лінія проходила трохи південніше 17-ї паралелі, поділяючи територію країни на дві майже рівні частини (населення в 1960 р. на півночі — близько 16 млн. чоловік, на півдні в 1959 р. — 13,7 млн.). В заключній декларації спеціально підкреслювалось, що демаркаційна лінія є тимчасовою, що її в жодному разі не можна розцінювати як політичний або державний кордон. Передбачалось, що у В'єтнамі під контролем Міжнародної комісії в складі представників Індії, Польщі і Канади мають відбутись в 1956 р. загальні вільні вибори. Мали здійснюватись також заходи, що відвертали б можливість використання індокитайської території в агресивних цілях. Заборонялось введення у В'єтнам військ і військово-технічного персоналу, завезення зброї і боєприпасів, створення нових воєнних баз тощо. Рішення Женевської наради свідчили про визначну перемогу народів В'єтнаму, Лаосу і Камбоджі.

Після закінчення 9-річної кровопролитної війни в'єтнамський народ здобув широку можливість мирного економічного і культурного розвитку. На заклик Партії трудящих В'єтнаму населення ДРВ розпочало активно відбудовувати зруйновану війною економіку, приступило до здійснення корінних соціалістичних перетворень у всіх галузях життя країни. Завдяки його самовідданій праці при активній допомозі соціалістичних країн, насамперед Радянського Союзу, швидкими темпами було заліковано рани, заподіяні воєнним лихоліттям, досягнуто блискучих перемог в будівництві нового життя.

На місці колишньої французької колонії, що була тільки аграрно-сировинним придатком метрополії, з'явилась нова соціалістична індустріально-аграрна держава з досить розвинутою промисловістю. В галузі сільського господарства після проведення в 1956 р. аграрної реформи, ліквідації класу поміщиків і передачі землі трудящим селянам розпочався процес утворення сільськогосподарських кооперативів, в яких зараз об'єднано понад 90% селянських сімей. Впевнена хода ДРВ по шляху соціалістичного будівництва дала можливість значно поліпшити життя трудящих, здійснити справжню культурну революцію в країні. ДРВ стала надійним оплотом в боротьбі всього в'єтнамського народу, як Півночі, так і Півдня за повне визволення і мирне об'єднання країни.

Успіхи ДРВ у мирному будівництві були б ще переконливішими, якби на обрії не з'явився новий підступний ворог — американський імперіалізм, що замахнувся на незалежність, територіальну цілісність і державний суверенітет В'єтнаму. В 1955 р. при активному втручанні США в Південному В'єтнамі була проголошена так звана «Республіка В'єтнам», яку очолила продажна кліка мілітаристів, що встанила фашистську диктатуру реакційних поміщиків та буржуазії. Порушивши Женевські угоди 1954 р., США не допустили проведення в 1956 р. вільних демократичних виборів у В'єтнамі, а демаркаційна лінія по 17-й паралелі перетворена сайгонськими маріонетками на постійний кордон.

Як вияв останнього рішучого протесту проти антинаціональної політики сайгонських верховодів і дій американських інтервентів у Південному В'єтнамі розгорнувся масовий національно-визвольний рух, що переріс у загальне збройне повстання. 20 грудня 1960 р. було створено Національний фронт визволення Південного В'єтнаму, який став центром згуртування всіх патріотичних сил, а в умовах майже повного краху маріонеткової адміністрації Національний фронт визволення фактично став єдиним представницьким органом, який захищає інтереси населення Південного В'єтнаму.

Прагнучи втримати вигідний стратегічний воєнний плацдарм у Південному В'єтнамі як безпосередню загрозу кордонам ДРВ, КНР та інших держав, американські агресори кинули великі військові сили в цей район. Проте вони безсилі загасити полум'я всенародної боротьби і втрачають віру в можливість перемогти в їх «брудній війні» у В'єтнамі. «Американці в пастці», «Американці в осинному гнізді», «Війна, яку не можна виграти» — такі заголовки знайшли постійне місце на сторінках буржуазних газет.

Зазнаючи безперервних провалів у своїй авантурі в Південному В'єтнамі, імперіалісти США наважились на найсерйозніше порушення норм міжнародного права і з лютого 1965 р. розпочали варварське бомбардування території ДРВ. Цей акт вандалізму і агресії, що надзвичайно загострив міжнародне становище, мав на меті залякати в'єтнамський народ, примусити його стати на коліна. Але зухвалі дії Пентагону не тільки не зламали волю в'єтнамських патріотів, а навпаки змінили їх рішучість дати відсіч агресорам, захистити свою країну. Сотні повітряних піратів вже знайшли свій безславний кінець над територією ДРВ, опір інтервентам невпинно зростає.

Агресивні дії США у В'єтнамі стривожили все прогресивне людство. Люди доброї волі повсюдно висловлюють повну солідарність з мужнім в'єтнамським народом і вимагають приборкати атомних ман'яків з Пентагону, які заради своїх загарбницьких цілей готові поставити світ на грань ядерної війни. У тяжку хвилину на допомогу в'єтнамським братам прийшов великий радянський народ. Уряд Радянського Союзу підкреслив у своїх заявах, що СРСР надав і надаватиме ДРВ все необхідне для опору американській агресії. В разі розширення інтервенції американська воячина дедалі більше буде відчувати на собі результати зростаючої допомоги демократичному В'єтнаму з боку Радянського Союзу та інших країн соціалістичної співдружності.

Вихід з надзвичайно небезпечної для справи загального миру ситуації, що склалася у Південно-Східній Азії внаслідок безвідповідальних дій американських керівників, пропонує уряд ДРВ і Національний фронт визволення Південного В'єтнаму: припинення розбійницьких нальотів американської авіації на ДРВ; припинення агресії в Південному В'єтнамі, виведення з його території військ США і ліквідація американських воєнних баз; повернення до Женевських угод 1954 р.; надання права південнов'єтнамському населенню самому стати хазяїном своєї долі. Ця програма міцного і тривалого миру у В'єтнамі знаходить все більшу підтримку з боку миролюбних сил. «Ми любимо мир,—заявив президент Хо Ші Мін на сесії Національних зборів ДРВ в квітні 1965 р.,—але ми не боїмось війни. Ми повні рішучості вигнати американських агресорів, щоб захистити свободу, незалежність і територіальну цілісність нашої вітчизни». Немає сумніву в тому, що могутній і героїчний в'єтнамський народ при енергійній допомозі всіх країн соціалістичної співдружності доб'ється перемоги у своїй справедливій боротьбі проти іноземних загарбників.

Л. О. ЛЕЩЕНКО

БОЛЬШЕВИСТСКАЯ ПЕРИОДИЧЕСКАЯ ПЕЧАТЬ (декабрь 1900 — октябрь 1917). Библиографический указатель, изд-во политической литературы, М., 1964, 256 с.

Видавництво політичної літератури випустило у світ бібліографічний покажчик більшовицької періодики, що охоплює період з грудня 1900 р. до жовтня 1917 р. В історичній літературі це перша спроба створити узагальнюючу бібліографічну працю, присвячену такому великому періоду. Довідники і огляди, що виходили досі, охоплювали невеликі проміжки часу¹. Виняток становить «Русская периодическая печать (1895 — октябрь 1917 гг.)»², де більшовицькі видання тих років знайшли найбільш повне відображення. Колективом співробітників бібліотеки Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС проведена величезна робота, яка принесе користь багатьом історикам, що працюють над цією тематикою.

Довідник дає анотований перелік партійних періодичних видань, одночасно вказуючи місце їх зберігання. Всього в книзі зареєстровано 401 періодичне видання в основному тексті, 44 — в «Додатку». Матеріали про періодичні видання розміщені в хронологічному порядку, починаючи з першого року виходу газети. Для кожного року подається алфавітний перелік газет. Така будова набагато зручніша, ніж у попередніх виданнях, де газети групувались в алфавітному порядку залежно від назви місця розташування більшовицьких організацій, органами яких вони були.

Відомості про кожне із згаданих видань складаються з двох частин: перша містить бібліографічні відомості, взяті безпосередньо з самого видання. Це — заголовок, підзаголовок, його зміни, місце видання, періодичність, дати виходу першого і останнього номерів, загальна кількість виданих примірників, прізвища офіціальних редакторів, друкарня. Друга частина — анотація, складена на основі архівних та літературних джерел. Тут відображені дані про тираж, склад редакційних колегій, відмічається все те цінне, що є в цих газетах (статті В. І. Леніна, документи партійних з'їздів та конференцій).

¹ *Большевистская периодическая печать в годы первой русской революции (1905—1907)*, М., 1956; *Большевистская партийная периодическая печать (март—ноябрь 1917)*, М., 1957 та ін.

² *Русская периодическая печать (1895 — октябрь 1917 гг.)*, М., 1957.

Більшу частину збірника присвячено виданням 1917 р. Тут представлено 119 газет та журналів, які почали виходити у 1917 р.³, і 16 видань, що продовжували виходити в цьому році. Рецензована праця дає найбільш повний в історичній літературі перелік більшовицьких газет періоду березня — жовтня 1917 р. В бібліографічному покажчику за 1917 р. було названо лише 107 газет та журналів⁴. Бібліографічний довідник оснащено хронологічним та іншими покажчиками, що значно полегшують роботу з ним.

Видання більшовиків України в книзі представлені органами 12 більшовицьких комітетів та військових організацій при комітетах РСДРП(б). Крім уже відомих, до переліку газет ввійшли «Борьба» — орган Вінницького комітету РСДРП(б) та «Солдатская мысль» — орган полкового комітету 49 полку, роботу якого спрямовував Одеський комітет РСДРП(б).

З матеріалів покажчика видно, що автори-упорядники виконали велику роботу по систематизації даних з історії друкованих партійних органів. Проте в ряді випадків відомості про газети, склад редколегій тощо потребують ще уточнень і доповнень. Питання про склад редакційних колегій та редкомісій далеко не другорядне. Воно допомагає досліднику визначити, кому з більшовиків на тому чи іншому етапі революції партія доручала таку відповідальну справу. У покажчику зовсім не знайшли відображення зміни, що відбувались в складі редакційних колегій газет. Так, в анотації до «Голоса пролетария» (Одеса) говориться, що редакторами газет були П. С. Заславський та А. Р. Зіфельд⁵, до редакції входили О. К. Воронський, Ф. Крамольников та ін. Проте відомо, що крім названих осіб, членами редколегії були: О. І. Хмельницький⁶, О. М. Макар (Жвив)⁷ та більшовичка Нірова⁸, секретарем газе-

³ *Большевистская периодическая печать (декабрь 1900 — октябрь 1917)*, стор. 142—209, 253.

⁴ *Большевистская партийная периодическая печать (март — ноябрь 1917)*, стор. 7—54.

⁵ *Большевистская периодическая печать (декабрь 1900 — октябрь 1917)*, стор. 154.

⁶ З історії Одеської партійної організації. Нариси, Одеса, 1962, стор. 148.

⁷ «Літературна Одеса» (літературно-художній та публіцистичний альманах), т. 23. Одеса, 1959, стор. 126.

⁸ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 72, оп. 3, од. зб. 41, арк. 16, 28.

ти працювала В. Я. Мойрова⁹. Саме такий більшовицьким складом редколегії можна пояснити той факт, що після виходу 20 номера газета повністю перейшла до рук більшовиків і стала органом Одеського комітету РСДРП(б)¹⁰. Слід зауважити, що не зовсім правильно орієнтує читача цифра тиражу газети — 5—8 тис. примірників. Необхідно уточнити, що до VI з'їзду партії тираж «Голоса пролетарія» становив 5—6 тис.¹¹, а в жовтні перевищив 7—8 тис.¹² Не завжди сталим — 15 тис. примірників — був тираж і газети київських більшовиків «Голос социал-демократа». В основному він лише наближався до цієї цифри, хоч також доходив до 32 тис.¹³. У складі редколегії цієї газети не названо М. П. Зарніцина, Б. Й. Кагана, О. Б. Горвіца, Р. В. Гальперіна, М. Я. Кугеля. Такі зауваження стосуються майже всіх перелічених у покажчику газет більшовиків України.

За твердженням упорядників більшість включених до видання газет переглянуто. Ті, що не переглянуто, позначено зірочкою, а які зовсім не вдалося розшукати — двома. Проте це не завжди відповідає дійсності. Так, біля органу Полтавського комітету РСДРП(б) газети «Молот» є дані про час виходу другого і третього номерів, хоча в історіографії відома дата виходу № 1 — 19 жовтня 1917 р. і періодичність — раз на два тижні. У нове видання перенесено дані з покажчика, виданого 1957 р.¹⁴ До речі, відомий тираж «Молота» (4 тис. примірників)¹⁵. Дві зірочки біля «Правды гренадерской» — органу військової організації РСДРП(б) гренадерського полку XI армії Південно-Західного фронту — вказують, що цю газету не вдалося розшукати. Насправді ж примірник газети зберігається в архіві¹⁶.

⁹ «УРЕ», т. 16, стор. 589; У боях і в праці. Розповіді про жінок України, К., 1960, стор. 88.

¹⁰ Газ. «Голос пролетарія», 4 та 7 жовтня 1917 р.

¹¹ Шестой съезд РСДРП(б). Протоколы, М., 1958, стор. 365.

¹² Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями (ноябрь 1917 — февраль 1918), Сборник документов, М., 1957, т. II, стор. 275.

¹³ Журн. «Червона преса», 1927, № 8—9, стор. 43.

¹⁴ Большевицкая партийная периодическая печать (март — ноябрь 1917), стор. 36.

¹⁵ «Науково-інформаційний бюлетень Архівного Управління УРСР», 1963, № 1, стор. 75.

¹⁶ В. П. Будников. Большевицкая печать и Великий Октябрь на Украине, Харків, 1958, стор. 22, ЦДВІА, ф. 17 (л), оп. 1, спр. 10934, арк. 3—4, 7—8.

Більш детальні і точні відомості є і про газету «Красное знамя». В покажчику значиться, що вона — орган районного комітету РСДРП(б) 8-ї армії Південно-Західного фронту, а на друкованому бланку редакції газети стоїть «районного комітету більшовиків і інтернаціоналістів VIII армії»¹⁷. З повідомлення «Известий Армейского Комитета 8-й Армии» дізнаємося про точну дату виходу газети — 7 жовтня та її періодичність («Красное знамя» друкувалось тричі на тиждень)¹⁸.

Трапляються в книзі і помилки, викликані неуважністю складачів. Так, член редколегії «Пролетарія» (Харків) Заборенко Василь Михайлович¹⁹ перетворився на В. І. Заборченка²⁰. До речі, як пише сам В. М. Заборенко в анкеті, він працював «по технічній частині видання газети»²¹. Не згадуються як члени редколегії А. М. Генштафт²² («Звезда», Катеринослав) та Б. Й. Каган²³ («Голос социал-демократа», Київ), які теж відповідали за технічний бік справи у своїх газетах.

В анотації до газети «Донецкий пролетарий» автори пишуть, що там з червня до жовтня 1917 р. опубліковано 16 статей та промов В. І. Леніна. Очевидно, замість жовтня треба було написати вересень, оскільки найбільш повний комплект газети, досі відомий історикам, уривається на 65 номері, що датований 30 серпня. Комплект поповнюється лише з номера 195 від 15 лютого 1918 р.

Проте, незважаючи на вказані недоліки, видання бібліографічного покажчика заслуговує на схвальну оцінку. Недоробки та неточності легко усунути при перевиданні книги. Виникає необхідність створити покажчик, хронологічні рамки якого б поширилися на дальший період триумфального ходу Радянської влади по країні. У великій нагоді для істориків став би і бібліографічний покажчик преси Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, які наприкінці 1917 р. стали більшовицькими.

М. Ф. ДМИТРИЄНКО

¹⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1, од. зб. 367, арк. 10.

¹⁸ «Известия Армейского комитета 8-й армии», 17 жовтня 1917 р.

¹⁹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 124, оп. 1, од. зб. 657, арк. 6 зв.

²⁰ Большевицкая периодическая печать (декабрь 1900 — октябрь 1917), стор. 180.

²¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 124, оп. 1, од. зб. 675, арк. 6 зв.

²² Там же, ф. 70, оп. 3, од. зб. 712, арк. 15.

²³ Там же, ф. 124, оп. 1, од. зб. 787, арк. 6.

JURIJ KRIREK. DIE WIRTSCHAFTLICHEN GRUNDRISSE DES ÖSTERREICHISCH — UNGARISCHEN IMPERIALISMUS IN DER VORKRIEGSZEIT (1900—1914). ROZPRÁVY CESKOSLOVENSKE AKADEMIE VED. SESIT 14, ROČNÍK 73, PRAHA, 1963, 122 S.

Ю Р И Й К Ж І Ж Е К. ОСНОВНІ ЕКОНОМІЧНІ РИСИ АВСТРО-УГОРСЬКОГО ІМПЕРІАЛІЗМУ НАПЕРЕДОДНІ ВІЙНИ (1900—1914), Дослідження Чехословацької Академії наук, зошит 14, річник 73, Прага, 1963, 122 с.

Вже майже півстоліття історія австро-угорської монархії в останні роки її існування є об'єктом посиленого інтересу для багатьох істориків. Після другої світової війни на капіталістичному ідеологічному ринку з'явилась значна історична література, присвячена проблемам розпаду монархії Габсбургів. У цих виданнях фальсифікуються процеси, що проходили в Австро-Угорщині на початку ХХ ст. Дійшло до того, що апологети інтеграції Західної Європи почали шукати виправдання політики імперіалізму в «історичному досвіді» Австро-Угорщини¹.

Історики-марксистичні провели значну роботу в справі викриття ідеологічних конструкцій буржуазної історіографії. Однак, з'ясовуючи причини розпаду Австро-Угорщини, марксистські автори акцентували увагу на класових і національних суперечностях «клаптикової» держави, нерідко залишаючи в тіні проблеми економічного розвитку і тенденції окремих провінцій в економічному відношенні. Ось чому заслуговує пильної уваги назване дослідження чеського історика Ю. Кжіжека, в якому вперше розкриваються особливості економічного розвитку Австро-Угорщини в епоху імперіалізму. В такому аспекті праця чеського вченого становить великий інтерес для дослідників історії України, оскільки українські землі Галичини, Буковини і Закарпаття були в той період у складі Габсбурзької монархії.

Праця Ю. Кжіжека складається з вступу, семи розділів, додатку з відомостями про найбільші віденські банки та їх філіали, списку використаних джерел та резюме чеською мовою. Виходячи з ленінської теорії імперіалізму, автор на початку дає характеристику дрібнотоварного виробництва, зокрема в сільському господарстві, щоб розкрити потім особливості концентрації виробництва, концентрації і централізації капіталу в Австро-Угорщині. Далі аналізується роль банків, виникнення фінансового капіталу, показано зростаючу за-

лежність австрійсько-угорської економіки від іноземного капіталу.

Взагалі така структура є прийнятною, але все-таки варто було б розділ про становище дрібного ремесла об'єднати з тим, де йдеться про концентрацію промисловості. Щодо характеристики сільського господарства, то її доцільно виділити в окремий розділ. Це дало б змогу повніше розкрити роль аграрних відносин, які склалися на початку ХХ ст., у гальмуванні розвитку продуктивних сил в окремих провінціях монархії. Зокрема, таким гальмом на західноукраїнських землях було всесільське поміщицьке землеволодіння. В рецензованій праці процес зрощування інтересів фінансової і землевласницької аристократії, по суті, залишився нерозкритим. А між тим, це дозволило б глибше з'ясувати особливості австрійсько-угорського імперіалізму, наслідки його політики в тих частинах монархії, які перебували на становищі аграрно-сировинних додатків до промислових центрів держави.

Центральною лінією, яка пронизує працю Ю. Кжіжека, є, по-перше, доведення того, що в Австро-Угорщині поряд з висококонцентрованою і монополізованою промисловістю велику питому вагу мало дрібне ремесло; по-друге, обгрунтування чисельними даними нерівномірності економічного розвитку держави, що породжувало відцентрові сили, дія яких загострювала соціально-економічні і політичні антагонізми.

Незважаючи на велику поширеність дрібнотоварного виробництва, на рубежі ХІХ—ХХ ст. прискореним темпом проходив процес концентрації і централізації в промисловості, що вело до розорення дрібного ремесла і утворення акціонерних товариств. Так, наприклад, в Ціслейтанії в 1900 р. було 403, а в 1912—610 акціонерних товариств. Якщо в галузях, де виробляються засоби виробництва, в 1890 р. було 18 картелів, то в 1900 р.—57, а в 1909—120 (стор. 27). Паралельно проходила концентрація і банківського капіталу, але нерівномірно по всій монархії. Це виявилось, наприклад, у тому, що основні капітали зосереджувалися в банках Відня, які в 1900 р. мали в своїх сейфах 78,88% банківського капіталу Ціслейтанії. Водночас на чеські банки припадало 14,43%, галицькі—3,93% і буковинські—0,28% (стор. 34—35). Ця нерівномірність в розподілі банківського капіталу посилювала антагонізми між провінціями і «матерляндом», між «урядовим Віднем» і «провінціальним Будапештом».

Економіка західноукраїнських земель в той час характеризувалася всіма рисами колоніальної відсталості. Так, Галичина і Буковина (по Закарпаттю дані не наводяться окремо) разом мали 30,8% населення і займали 29,7% території Ціслейтанії, але в 1902 р. на них припадало тільки 6,91% промислових підприємств, 5,86%—зайнятих у промисловості осіб і 4,11% використаня к. с. механічної енергії Ціслейтанії

¹ Див. З. М. Турок. Многонациональная монархия Габсбургов в освещении современной западной историографии. Сб. «Славно-германские отношения», М., 1964, стор. 24—36.

(стор. 88). Цікаво, що на Буковині не було жодного промислового підприємства, на якому працювало б більше 1 000 робітників, а в Галичині таких підприємств з усієї промисловості краю нараховувалося близько одного процента. І таких фактів, які підтверджують крайню відсталість західноукраїнських земель, можна навести багато. Шкода тільки, що автор не взяв до уваги й дані іншого характеру. Наприклад, не розкрито податкову політику Габсбурзької монархії в різних провінціях держави та інші методи пограбування підкорених народів, що внесло б ще більше ясності в питання про те, чому в епоху імперіалізму прискореним темпом зростали об'єктивні передумови розпаду монархії.

Позитивною рисою роботи Ю. Кжіжека є спроба показати умови формування національного капіталу в підвладних Австро-Угорщині землях. При ближчому розгляді виявляється, що в деяких провінціях темпи буржуазного нагромадження були досить високими, хоч місцева буржуазія не могла ще конкурувати успішно з капіталістами Відня, які до того ж мали підтримку уряду, використовували його для придушення своїх противників. Однак, по-перше, деякі «провінціали» були настільки міцні, що могли не слухатися своїх віденських зверхників. Це, зокрема, стосувалося чеської буржуазії, спроможної конкурувати з австрійською. Вона, очевидно, також розраховувала на сприяння з боку уряду. По-друге, австро-угорський капітал шораз здавав свої позиції на користь іноземного, в першу чергу німецького. Так, в 1893 р. дивіденди, проценти і амортизаційні відрахування іноземного капіталу в австрійській промисловості становили 380 млн. крон, а в 1901 р.— 403 млн. крон. Втягуючись у світовий економічний процес, австро-угорський капітал шораз більше змушений був задовольнятися другорядною роллю, виконуючи функції форпоста для поширення влади німецького, англійського і французь-

кого капіталів у першу чергу. А щоб перекласти тягар іноземного капіталу на інших, австрійські капіталісти в спілці з урядом душили слабу буржуазію провінцій. Це посилювало соціальні антагонізми на окраїнах. Західноукраїнські трудящі досі пам'ятають всю жорстокість цього наступу австрійського капіталу і цісарського уряду.

Загострення внутрішніх суперечностей послаблювало Австро-Угорщину і, відкриваючи двері для іноземного капіталу, збільшувало залежність її від інших імперіалістичних держав. Це особливо яскраво виявилось в період першої світової війни і Великої Жовтневої соціалістичної революції і привело до розпаду Австро-Угорської монархії.

До такого загального висновку приходить Ю. Кжіжек. Можна тільки зауважити, що слід було б при характеристиці економічного тла повніше показати зв'язок економіки з політикою уряду, ідеологією політичних угруповань і партій, зокрема соціал-демократії. Навіть матеріал, який подано в рецензованій праці, дозволяє зробити ще чимало переконливих, опертих на фактих висновків. Шкода також, що автор обійшов радянські дослідження, зокрема з історії західноукраїнських земель, які допомогли б ширше змалювати становище внутрішніх колоній Габсбурзької монархії. Є в праці й інші прогалини та недоборки.

Рецензоване дослідження є позитивним доповненням марксистської історіографії Австро-Угорщини епохи імперіалізму. Базуючись на великому джерельному, статистичному матеріалі, вдало розкриваючи соціально-економічні процеси початку ХХ ст., Ю. Кжіжек написав працю, яка відіграє значну роль у викритті ідеалістично-суб'єктивістських буржуазних концепцій щодо причин розпаду Габсбурзької монархії. Кожному, хто вивчає історію Австро-Угорщини і тих земель, що входили до її складу, корисно ознайомитися з цією працею.

С. М. ЗЛУПКО

ANNIE KRIEDEL. AUX ORIGINES DU COMMUNISME FRANÇAIS, 1914—1920, T. I, II, PARIS, 1964.

АННІ КРІГЕЛЬ. БІЛЯ ДЖЕРЕЛ ФРАНЦУЗЬКОГО КОМУНІЗМУ, т. I, II, Париж, 1964.

Історія робітничого руху у Франції 1914—1920 рр. не знайшла ще достатнього висвітлення як у радянській, так і в зарубіжній історичній літературі. Труднощі у вивченні масового робітничого руху цього періоду полягають у тому, що вісті про нього ледве просочувалися у французьку пресу через рогатки воєнної цензури. Далеко не повні і ті відомості, які буквально по крихтах доводиться збирати в ме-

муарах, творах буржуазних соціологів, стенограмах палати депутатів Франції тощо.

Тому велика за обсягом книга Анні Крігель, присвячена даній проблемі, викликає природний інтерес у кожного, хто вивчає міжнародний робітничий і комуністичний рух.

Двотомний твір будується на базі великої кількості документів, серед яких, зокрема, слід відзначити поліцейські архіви тих років. Однак уже перше знайомство з документальною базою книги приводить до висновку про спрямованість її, про концепцію автора. Справа в тому, що автор не використав потрібну для кожного дослідника даної проблеми групу джерел, яка принципово відрізняється від інших, а саме: більшовицьку пресу тих днів; листів-

ки і брошури лівих ціммервальдців — керівного ядра Комітету по відновленню міжнародних зв'язків; статті в центральному теоретичному органі Комуністичної партії Франції, присвячені бойовим традиціям французького пролетаріату; праці і виступи керівних діячів компартії; твори французьких письменників-комуністів.

Детально вивчаючи політичний арсенал меншовиків, антиленінців, автор не вважає за потрібне використати багатющу спадщину В. І. Леніна — його численні статті і виступи, присвячені міжнародному робітничому рухові. Загальновідомо, що В. І. Ленін, перебуваючи в еміграції, уважно вивчав французький робітничий рух, що його найважливіші праці, де висвітлювалось це питання, були перекладені на французьку мову («Про завдання опозиції у Франції (Лист до товариша Сафарова)», «Війна і революція» та ін.) і зробили величезний вплив на французьких ціммервальдців та на весь робітничий рух Франції.

Такий прийом дослідження типовий для фальсифікаторів історії міжнародного комуністичного руху, яким і виявилася А. Крігель. Соціально небезпечність її праці полягає в тому, що під покровом об'єктивного наукового дослідження приховується пропаганда антикомунізму, яка проводиться досить тонко і вміло.

Автор книги не може не визнати, що «XX століття набуло свого певного характеру через першу світову війну і російську революцію» (стор. 27). Однак у Франції це, на думку Крігель, призвело до «внутрішньої кризи робітничого руху», процес якої поділяється в книзі на «три періоди» (стор. 27). За таким принципом і будується праця.

Перший розділ, що складається з шести глав, присвячений робітничому рухові і війні 1914—1917 рр. Другий розділ (три глави) має назву «Французький робітничий рух, більшовицька революція і війна (листопад 1917 — листопад 1918 р.)». Третій розділ (шість глав) показує французький робітничий рух «в шуканнях «своєї» соціальної революції» (листопад 1918 — кінець 1919 р.). Використовуючи марксистську термінологію, автор створює видимість своєї глибокої ерудиції і розуміння проблем інтернаціоналізму.

Вся перша глава розділу першого має своєрідний теоретичний характер. У ній ставиться питання про стратегію і тактику пролетаріату, про позиції робітничого Інтернаціоналу щодо імперіалізму і війни.

Розглядаючи економічну конкуренцію держав на світовому ринку як головну причину війни, а соціально організований пролетаріат — як гарант встановлення миру в усьому світі, А. Крігель дискутує з приводу превентивної програми проти війни і програми у випадку війни. Докладно простежуючи зіткнення доктрин у питанні імперіалізму, вона підкреслює наявність труднощів у визначенні імперіалістичного характеру війни, у проблемах, зв'язаних з

тактикою втручання пролетаріату в імперіалістичну війну.

Уся ця еквілібристика потрібна авторові для того, щоб підвести читача до думки про існування у французькому передвоєнному робітничому русі суперечностей між інтернаціоналізмом і патріотизмом. З цією ж метою однобічно висвітлюється діяльність Вайяна, Геда, Жореса, Ерве, Самба та ін.

Перша частина доволно встановленої в книзі періодизації робітничого руху у Франції підпорядкована завданню довести цей рух до центризму, применшити його революційні інтернаціоналістські традиції. У книзі так і говориться: «На осінь 1917 р. французький робітничий рух, як і в цілому весь європейський рух, був беззбройним і переможеним...» (стор. 170).

Так досить виразно вималюється недооцінка традицій французького робітничого руху і водночас — загравання з ним. Цей прийом не новий у буржуазній історіографії та пропаганді. Він пускається в хід для того, щоб подати марксизм як чуже явище у французькому робітничому русі, щоб перешкодити комуністам завоювати на свій бік робітників-соціалістів, у яких імена К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, Ж. Жореса та Ж. Геда користуються високою повагою.

Уся книга прийнята ідеєю приреченості комуністичного робітничого руху. Не випадково автор ставить питання про «внутрішню кризу» робітничого руху у Франції і особливо пов'язує її з Великою Жовтневою соціалістичною революцією (другий і третій розділи книги).

А. Крігель не може обминути мовчанням впливу на Францію революційних подій у Радянській Росії, і в книзі глухо говориться про це. Зокрема, визнається факт привітання «російської революції» більшістю делегатів конфедерального конгресу в Клермон Феррані (грудень 1917 р.), наводяться цікаві відомості про страйки і маніфестації у Луарському басейні (стор. 211—214), говориться і про зростання рядів Загальної конфедерації праці — з 2 567 613 членів у 1914 р. до 5 985 281 в 1918 (стор. 238). Але й тут всупереч логіці і фактам одним розчерком пера все повертається на задане автором місце: «однак проблема війни продовжувала тяжіти над свідомістю мас» (стор. 189). У книзі ні слова не сказано про революційні виступи робітничого класу і демократичних сил на захист молодій Радянській республіці. Автор патологічно захоплюється чорними фарбами і змальовує робітничий рух такими, наприклад, штрихами: «У першому семестрі 1920 р. соціальний клімат визначався фактом ослаблення робітничих мас», що сталося внаслідок поразки робітників у 1919 р. (стор. 360).

Отже, книга є спробою показати в кривому дзеркалі одну з славних сторінок в історії робітничого класу Франції.

Рядом досліджень доведено, що до Жовт-

невої революції французький робітничий клас, вірний традиціям пролетарського інтернаціоналізму, вів славу боротьбу за вихід з злочинної імперіалістичної війни, за мир без анексії і контрибуцій. Це був перший етап робітничого руху. А. Крігель змазує своєю періодизацією і однобічним висвітленням як цей, так і наступний за ним другий етап, який завершився в 1918 р. і якісно відрізнявся від попереднього. Саме в цей час відбувався тяжкий, але порівняно швидший процес полівиння циммервальдських і визрівання марксистських елементів у робітничому русі.

Третій етап робітничого руху у Франції, який ознаменувався могутнім піднесенням страйкової боротьби, грандіозними виступами трудящих на захист завоювань Жовтня, проти збройної інтервенції на територію Радянської країни, А. Крігель зводить лише до докладного висвітлення загального страйку залізничників Парижа. Тут вона перебуває під владою знайдених документів.

М. Т. КАТЕРНОГА. АРХИТЕКТУРНА ПАМ'ЯТКА ТУРИСТА ПО УКРАЇНІ. Книга I, вид-во «Будівельник», К., 1965, 275 с.

У книзі М. Катернога у популярній формі розповідається про визначні пам'ятки України різних історичних часів.

Слід зауважити, що назва книги не відповідає її змістові: автор описує окремі визначні місця лише Київської, Черкаської, Полтавської, Харківської, Донецької, Запорізької, Кримської, Херсонської, Одеської, Вінницької, Хмельницької, Чернівецької, Закарпатської, Львівської, Ровенської та Житомирської областей Радянської України. Він нічого не говорить про те, чому в книзі немає відомостей про міста і архітектурні пам'ятки інших областей УРСР.

Позитивна риса рецензованої книги полягає у тому, що її автор дає короткі історичні нариси міст, причому основну увагу приділяє висвітленню їх розвитку за роки Радянської влади, описує визначні архітектурні споруди, історичні пам'ятники, розповідає про вищі і середні учбові заклади.

Автор дає кожній пам'ятці стислу характеристику, говорить про місце її розташування і стан збереження.

Головну увагу автор приділяє описові визначних архітектурних пам'яток, споруджених за роки Радянської влади, підкреслює їх значення в політичному і культурному житті радянських людей.

Проте М. Т. Катернога на сторінках своєї книги допустив ряд фактичних та інших помилок. Відзначимо найсуттєвіші з них.

Автор пише, що з IX ст. в Київській Русі набрало широкого розмаху кам'яне зодче-

Головне, до чого приводить у своїх політичних висновках автор, це твердження, що як для Росії, так і для Франції більшовизм є нібито чужим, випадковим явищем (стор. 873 і наступні).

Це — лейтмотив книги, заради якого А. Крігель йде на замовчування і перекручення відомих їй фактів. А факти як раз і свідчать про те, що бойові виступи робітничих мас Франції в зв'язку з подіями Великої Жовтневої революції мали значний вплив на хід внутрішньої боротьби в рядах французької соціалістичної партії. Вони сприяли утворенню справжньої марксистської комуністичної партії, яка довела відданість справі робітничого класу героїчною боротьбою проти антинародної політики французької буржуазії, проти політики війни і фашизму.

Складні конструкції А. Крігель не можуть приховати зяючих пустот фундаменту, на якому побудована її книга.

Ю. О. БОЄВ

ство (стор. 4). Але це твердження не відповідає дійсності, бо будівництво з каменю розгортається на Русі починаючи з кінця X—XII ст.

На тій же 4 стор. книги говориться, що в XIV—XVI ст. на Україні «переважає військово-оборонна архітектура — будівництво укріплень і замків. З виникненням артилерії поступово відмирають оборонні риси в архітектурі магнатських замків». В цьому висловленні автор допускає неточність. Адже будівництво замків було викликано саме появою артилерії, яка на Україні використовувалась з кінця XIV ст. В кожному замку була певна кількість гармат, а їх товсті стіни, масивні вежі і брами захищали гарнізони та населення від гарматного вогню.

На стор. 7 автор ототожнює Старокиївську гору з Михайлівською, проте остання була лише складовою частиною Старокиївської гори.

На стор. 9 він пише, що на території Аскольдової могили в 862 р. «була укріплена резиденція новгородських дружинників Аскольда і Діра». Однак обидва вони є легендарними фігурами. Невірно є твердження М. Катернога про те, що князь Олег поклав початок утворенню Київської Русі. Автор ігнорує економічні й політичні передумови, які призвели до об'єднання руських земель в одній державі.

Всупереч історичним фактам, М. Катернога пише, що «...після Прутського миру Правобережжю Україну знову загарбала панська Польща» (стор. 47). Але фактично Правобережжя Україна відійшла до Польщі в 1667 р. за Андрусовським мирним договором між Росією і Польщею. Там же можна прочитати, що перша згадка про «Умань зустрічається в середині XIII ст.»

Як відомо, вперше «Уманські пустині» згадуються в ухвалі польського сейму в 1609 р. Невірно і твердження автора, що в кінці XVII ст. Полтава була зруйнована татарами (66 стор.). Насправді татари під час цього нападу лише пограбували місто і захопили багато людей в полон.

Намагання автора пов'язати заснування м. Запоріжжя з поселенням там «черкаських і каневських козаків» в першій чверті XVI ст. не відповідає дійсності (стор. 117). Відомо, що козаки на Запоріжжі з'явилися ще в останній чверті XV ст., але козацькі поселення на островах Дніпра не мали ніякого відношення до заснування поселення Олександрівська, сучасного Запоріжжя в 1770 р.

В підтекстовці ілюстрації на 154 стор. ми читаємо, що тут зображено будинок сучасного Бахчисарайського палацу-музею, який споруджений в 1503 р. В дійсності ж на фото показане приміщення колишньої ханської мечеті (1740 р.).

На 168 стор. автор твердить, що татари на початку XIII ст. зруйнували слов'янське поселення на території сучасної Одеси, а в перше десятиліття XV ст. воно відродилось під назвою Качибеево. По-перше, відомо, що до 1240 р. татар на Правобережжі не було. В той же час, в XIII ст. там не існувало жодного слов'янського поселення. По-друге, із змісту розповіді автора не зрозуміло, хто ж спорудив місто «Качибеево?» Автору потрібно

було сказати, що це поселення було засноване татарами в XIV ст., а в першій половині XV ст. воно використувалося Литовською державою як морський порт.

М. Катерного на 170 стор. говорить, що Білгороду-Дністровському уже «майже три тисячі років», а далі уточнює, що місто засноване у V ст. до н. е.,— тобто 2500, а не 3000 років тому.

На 219 стор. автор пише, що в 1653 р. біля фортеці Жванець «війська Богдана Хмельницького оточили і розгромили польсько-шляхетські війська». Однак в тому бою польські війська не були розгромлені: після зради татар Хмельницький відступив від Жванця на Подніпров'я.

Невірно повідомлення М. Катерного про те, що в 1320 р. Житомир був захоплений феодалною Литвою (267 стор.). В дійсності литовські феодали встановили своє панування над Житомиром у 1362 р.

Слід зауважити, що у рецензованій книзі немає ніякої системи в написанні підтекстовок до ілюстрацій. Не завжди автор подає відомості про те, кому споруджений пам'ятник, коли і за чим проектом.

Хоч книга М. Катерного не вільна від серйозних недоліків, все ж у ній зібрано значний фактичний матеріал. «Архітектурна пам'ятка туриста по Україні» може бути використана туристами та іншими людьми, які цікавляться визначними місцями Української РСР.

Д. І. МИШКО

О. С. КУДЛАЙ. РОБІТНИЧИЙ КЛАС УКРАЇНИ В БОРОТЬБІ ЗА ВІДБУДОВУ Й РОЗВИТОК ПРОМИСЛОВОСТІ В ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД, вид-во «Наукова думка», К., 1965, 296 с.

Висвітлення діяльності робітничого класу в післявоєнний період має велике політичне, наукове і виховне значення. Монографія О. С. Кудлая є першою ґрунтовною працею, що розкриває багатогранну діяльність робітничого класу України в цей період. Автор на фактах з багатьох джерел союзних, республіканських та обласних архівів і друкованих матеріалів висвітлює самовіддану боротьбу робітників усіх галузей промисловості за подолання труднощів війни, за швидку відбудову промисловості. Він аналізує й узагальнює боротьбу робітничого класу за виконання четвертого п'ятирічного плану (1946—1950 рр.) і за завершення відбудови окремих галузей промисловості в перші роки п'ятої п'ятирічки.

Подолання труднощів, які сталися в результаті війни, та покриття величезних збитків, що їх завдали німецько-фашистські окупанти народному господарству Радянської України, вимагали великих зусиль від Комуністичної партії і народу. Вирі-

шальна роль у цьому належить самовідданій праці робітників. В монографії дано всебічний аналіз нових форм соціалістичного змагання й передових методів праці, що виникли в післявоєнний період і свідчили про великий патріотизм робітничого класу та його творчі здібності. Це стверджувало слова В. І. Леніна, що «...розум десятків мільйонів творців створює щось незмірно вище, ніж найбільш велике і геніальне передбачення»¹.

В зв'язку з впровадженням нової потужної техніки на виробництві і зростанням культурно-технічного рівня робітничого класу з'явилися нові форми соціалістичного змагання. Автор розкриває значення таких найбільш ефективних наукових форм організації праці, як комплексне змагання, створення наскрізних бригад, змагання за цикловий режим праці (у вугільній промисловості), за швидкісні методи праці у всіх галузях промисловості.

Подається матеріал про братню допомогу російського та інших народів у відбудові й розвитку промисловості України. Різноманітний характер цієї допомоги, творча співдружність народів СРСР у виконанні державних завдань, змагання колективів

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 425.

підприємств Радянської України з колективами братніх республік яскраво демонструють значення взаємодопомоги і співдружності народів для піднесення економіки всієї Радянської країни. В книзі широко висвітлюються зв'язки наукових установ і учбових закладів з виробництвом та позитивні наслідки співдружності науковців з робітниками. На нашу думку, доцільно було б детальніше висвітлити інтернаціональні зв'язки робітничого класу України з робітниками соціалістичних країн і трудящими капіталістичних країн.

В розділі «Підвищення матеріального добробуту й культурно-технічного рівня робітничого класу» показано досягнуті успіхи в цьому, а також важливість їх для підвищення продуктивності праці. Автор наводить яскраві факти передової ролі комуністів — зачинателів новаторських форм праці. Недоліком розділу є те, що автор не показує зростання робітничого класу за період 1945—1953 рр., не поділяє робітників за національністю, статтю, виробничим стажем і т. д.

В монографії дається змістовний матеріал про заходи партії і уряду СРСР, спрямовані на відбудову й розвиток промисло-

вості республіки, на технічне переозброєння підприємств та забезпечення їх новітніми машинами й механізмами, на впровадження передової технології й методів праці.

На наш погляд, істотним недоліком монографії є те, що автор зовсім не розкрив питання про допомогу робітничого класу колгоспному селянству, яка виявлялась у шефстві колективів шахт і заводів над колгоспами та інших формах.

Авторові потрібно було б дати більш глибокий критичний аналіз надрукованих праць з цього питання. Трапляються повторення, зокрема щодо характеристики передових методів праці. Чимало фактів не типові для діяльності робітничого класу України, і тому вони не можуть служити основою для узагальнень.

Однак монографія О. С. Кудлая є певним вкладом в історичну радянську науку та історію робітничого класу України, багата фактами й узагальненнями. Її з інтересом прочитають науковці, викладачі вузів і шкіл, партійні працівники, пропагандисти й агітатори, широкі кола читачів.

К. К. ШИЯН

НОВІ РОЗКОПКИ В КИЄВІ

Найдавніша територія Києва, в межах сучасної садиби історичного музею, здавна привертала увагу дослідників і любителів старовини. Уже перші археологічні роботи показали надзвичайну цінність цієї території для вивчення історії древнього Києва. Поштовою для організації регулярних і систематичних розкопок Старокиївської гори були археологічні роботи В. В. Хвойки в 1907—1909 рр. Їх результати перевершили всі сподівання. В центрі Києва були відкриті залишки князівських палаців, дерев'яних жител, численних ремісничих майстерень і т. д., що викликало неабиякий інтерес в широких колах громадськості і привернуло увагу істориків і археологів усєї країни. Учасники XIV Археологічного з'їзду Н. Кондаков, Д. Айналов та інші назвали двір М. Петровського (нинішня садиба історичного музею) «руським капітолієм».

Археологічні дослідження Старокиївської гори, що провадились у різні часи Д. Мілевим і С. Вельміним (1909—1914 рр.), С. Гамченко (1926 р.), Т. Мовчанівським (1936—1937 рр.), М. Каргером (1938—1949 рр.), збагатили науку новими відкриттями. Одним із найбільших досягнень археологічних робіт на Старокиївській горі було виявлення решток найдавнішого городища, спорудження якого слід датувати часом не пізніше VIII ст.

В 1965 р. Інститут археології АН УРСР вирішив продовжити дослідження древнього Києва, які з різних причин не відбувались на протязі останніх 5—10 років. На відміну від розкопок усіх попередніх років, які здійснювалися, як правило, на верхньому плато Старокиївської гори, закін¹ зосередив свої роботи на пологіх схилах останньої. Наші розкопки мали допомогти з'ясуванню ряду важливих питань історичної топографії древнього Києва, насамперед, дати уяву про те, чи були заселені схили Старокиївської гори, і якщо були, то з якого часу? Який характер міського планування мав цей район і що він являв собою в соціальному відношенні?

Минув місяць напружених робіт загону, і на деякі з поставлених вище питань ми можемо відповісти уже тепер. Виявлено сліди життя, що відносяться до двох історичних епох. Справжнім відкриттям була знахідка культурного шару, а потім і житла з матеріалами, які за аналогіями можуть бути датовані VII—VIII ст. н. е. Слід зазначити, що матеріали VII—VIII ст. на Старокиївській горі зустрічались і раніше, але, як правило, поряд з пам'ятками пізніших часів. Великою цінністю наших знахідок є те, що вони були виявлені в чистому закритому комплексі — переважно в печі житла і в його заповненні. Поряд з грубою керамікою — ліпною, ручного виготовлення тут знаходилась кераміка, зроблена на гончарному крузі легкого типу. За типологією форм і характером орнаменту київська кераміка схожа з керамікою синхронних слов'янських поселень лівого берега Дніпра (так званої роменської культури), а також поселень південно-західних і західних земель України.

Значний інтерес становлять два фрагменти ліпних горшків з нанесеними на них загадковими знаками, що нагадують якісь літери. За характером знаків і технікою їх нанесення київські «написи» мають багато спільного з зображеннями на керамічних посудинах, знайдених в с. Алектаново під Рязанню² і в селі Пліснеську Львівської області³. Однак жоден із знайдених «написів» поки що не розшифрований.

З виявленого нами житла VII—VIII ст. походить ще один загадковий предмет — глиняне «прясло», яке лише формою нагадує справжнє прясло, що вживалось для прядіння ниток. Насправді ж знайдений предмет мав інше призначення: його отвір занадто малий для веретена і міг пропустити хіба лише ланцюжок товщиною до 3 мм. Напевно, на такому ланцюжку і носилось це «прясло». Виходячи з практичної непридатності, а також з того, що на тулубі нашої знахідки зображено знак у вигляді тризубця, можна припустити, що «прясло» було символом особливої відзна-

¹ В роботі загону брали участь: керівник робіт — П. П. Толочко, консультант — Д. І. Бліфельд, керівники дільниць: С. Р. Кілієвич, ст. науковий співробітник КІМ, і А. І. Кубишев, а також лаборант Н. Т. Довгаль.

² В. А. Городцов. Заметки о глиняном сосуде с загадочными знаками, Археологические известия и заметки, т. V, № 12, М., 1897.

³ Зберігається в фондах Інституту археології АН УРСР.

ки того, хто проживав у цьому житлі. Оскільки подібний знак ліг в основу герба київських князів, наше припущення виглядає ймовірно.

Виявлення нових матеріалів VII—VIII ст. може в значній мірі допомогти розв'язанню питання, яке все ще стоїть перед історичною наукою — яким же століттям слід датувати зародження м. Києва.

Значна частина здобутих під час розкопок матеріалів датується X і XI ст. Це керамічні фрагменти візантійських амфор і посуду місцевого виготовлення, залізні ножі й ножиці, шиферні прясла і кістяні проколки, шматки плінфи, цем'янки тощо. Неодноразово зустрічались залізні й керамічні шлаки, а також ошлаковані стінки горнів, які, напевно, сигналізують, що десь поблизу слід шукати більш значні залишки металургійного виробництва.

На порівняно невеликій площі розкопів нами були виявлені і досліджені чотири житла X—XI ст., з характерним для цього часу плануванням, внутрішнім обладнанням та інвентарем. Можна зробити висновок, що планування цього району древнього Києва цілком залежало від характеру місцевості. Усі чотири відкриті житла знаходились на різних горизонтах і займали штучно сплановані або підправлені тераси схилів.

За характером знайденого в житлах інвентаря їх можна віднести до розряду мазових будівель Києва, в яких мешкали бідніші верстви давньокіївського населення. Можна думати, що тут, в безпосередній близькості від стін кріпості, які оточували аристократичну частину Києва, жили дрібні ремісники, челядь, робітники, зайняті на будівництві князівських палаців і Десятинної церкви.

Під час розкопок було також відкрито глинобитну стіну з залишками в ній горілого дерева. Досліджені фрагменти цієї стіни дають підстави твердити, що вона йшла понад краєм нижчої тераси схилів; певно, укріплювала їх. Яким часом слід датувати спорудження цієї стіни, поки що важко сказати. Можна лише зазначити, що під час розчистки заглиблення, в якому знаходилась основа стіни, були знайдені фрагменти кераміки, характерної, скоріше за все, для IX ст.

Ось ті, звичайно, попередні висновки, які можна було зробити на підставі здобутих матеріалів. Будемо сподіватися, що майбутні археологічні дослідження схилів Старокіївської гори дадуть нові пам'ятки, які дозволять повніше відтворити історію одного з районів стародавнього Києва.

П. П. ТОЛОЧКО

НОВА ПАМ'ЯТКА АРХІТЕКТУРИ XI ст. У ПЕРЕЯСЛАВІ-ХМЕЛЬНИЦЬКОМУ

В 1962—63 рр. в м. Переяславі-Хмельницькому комплексною. Переяслав-Хмельницькою древньоруською експедицією Інституту археології АН УРСР, Переяслав-Хмельницького державного історичного музею та Інституту історії і теорії архітектури Академії будівництва і архітектури УРСР були відкриті і досліджені залишки монументальної кам'яної споруди громадського призначення, яка датується другою половиною XI ст. Слід зазначити, що це перша виявлена в Переяславі пам'ятка цивільного будівництва епохи Київської Русі: раніше там були відомі лише стародавні церкви.

Залишки споруди розташовані на дитинці древнього Переяслава поблизу від вала, приблизно на відстані 50 м на північний захід від Михайлівської церкви. Роботи експедиції проходили у виключно важких і несприятливих умовах. Залишки будівлі знаходяться на приватній садибі (вул. Радянська, 26), яка густо забудована житлово-господарськими спорудами і засаджена фруктовими деревами. Тому ті частини будівлі, що розташовані під хатою і господарськими спорудами, на превеликий жаль, дослідити не пощастило. Все ж вдалося розкопати основні частини будівлі, визначити її план і конструктивні особливості,

що дозволило висловити міркування щодо її призначення.

Фундаменти і нижні частини стін залягають на глибині 2,5 м від сучасного рівня поверхні. Це пояснюється тим, що залишки стародавньої споруди були перекриті валом, який з часом розповзвся. Крім того на її місці в XVI—XVIII ст. велось інтенсивне житлове будівництво, про що свідчать залишки хат і господарських будівель, а також велика кількість різноманітних речей відповідного періоду. До речі, пізні будівлі дуже пошкодили стародавню споруду. З названих причин значно підвищився рівень культурного шару.

В плані розкопана споруда має прямокутну форму (18 × 11 м). Поперечна стіна ділить її на два майже однакових за площею приміщення з окремими входами. Південний вхід мав східці з шиферних плит. Це вказує на те, що підлога будівлі знаходилась нижче рівня тогочасної денної поверхні. Не вдалося прослідити будь-яких слідів внутрішніх стін всередині обох камер. Можливо їх і не було, і обидві камери становили приміщення зального типу, які могли з'єднуватись між собою проходом, розташованим у поперечній стіні.

Масивність поздовжніх стін (товщиною до 1,5 м), застосування східчастих фунда-

ментів і контрфорсів свідчить про багатоповерховість будівлі і склепінчасте перекриття, в конструкцію якого входили спеціальні глечики-голосники. Покрівля будови була в основному черепичною; лише в окремих місцях застосовувались свинцеві листи. Знахідки численних уламків черепиці становлять значний інтерес. Як відомо, черепиця як покрівельний матеріал у стародавній Русі досі була невідома, за винятком єдиної знахідки при розкопках Десятинної церкви в Києві в 1948 р.

Серед будівельного розвалу, переважно в його нижній частині, було знайдено значну кількість цеглин брущатого типу, що не залишає сумнів в тому, що ця цегла належить стародавній споруді. Таку цеглу звичайно називають «литовською» і відносять до XIV—XVII ст., коли вона повсюдно застосовувалась у будівництві на Україні, Білорусії і Литві. Слід зазначити, що подібна брущата цегла була знайдена при розкопках переяславського Михайлівського собору XI ст. в шарі будівельного сміття, а також в печі київського житла, яке загнило під час татаро-монгольської навали. Дослідження архітектурних пам'яток Волині показали, що цей тип цегли замінював там цеглу-плінфу, як в культових, так і в воєнно-оборонних спорудах другої половини XIII ст. Все це дає нам підставу віднести появу брущатої цегли на Русі ще до домонгольського часу.

Звертає на себе увагу той факт, що в кладці фундаментів і стін переяславської споруди брущата цегла ні разу не зустрілася. На жодній цеглині не уціліло слідів вапняного розчину. Можна гадати, що брущата цегла клалась на глині. Як відомо, на глиняному розчині звичайно кладуть печі. Враховуючи ту обставину, що в згаданому київському житлі XII—XIII ст. брущата цегла входила в конструкцію печі, можна висловити припущення, що і в нашій споруді з брущатої цегли були складені печі і димоходи.

Техніка будівництва споруди типова для переяславської архітектурної школи другої половини XI ст. Фундаменти і стіни з самого низу складені за способом змішаної кладки («opus mixtum»), при якій ряди великих каменів чергуються з одним-двома рядами плитовидної цегли-плінфи. Фундаменти не мають обрізу — вони безпосередньо переходять в стіни. Під фундаментами не простежено слідів дерев'яних лежнів. Подібні кладка і спосіб закладення фундаментів характерні для переяславського будівництва кінця XI ст. Так, зокрема, були складені фундаменти і стіни Єпископських воріт з надбрамною церквою св. Федора (1098 р.). Таку саму кладку можна було спостерігати і при розкопках церкви на площі Возз'єднання, яку ототожують з Богородичною церквою 1098 р. на Княжому дворі.

Камінь, з якого складено фундаменти і стіни, — пісковик, характерний для Зарубинецького та Канівського родовищ. Звідти

його привозили в Переяслав по р. Трубіж. Вражають розміри каменів у нижніх частинах фундаментів, особливо біля кутів будови. Деякі брили мають довжину до 1,3 м при висоті до 0,8 м. В основному ж розміри каменів від $0,15 \times 0,10$ м до $0,75 \times 0,40$ м.

Ряди цегли-плінфи не завжди відзначаються регулярним характером. Плінфа в кладці в основному двох розмірів: $0,22 \times 0,32$ і $0,25 \times 0,18$ м, при товщині від 3 до 5 см. Товщина швів розчину від 2 до 3 см. Вапняний розчин мав домашню потовченої цегли, що надало йому рожевого забарвлення. Особливий інтерес становить фігурна, або лекальна цегла, яка була зустрігнута в будівельному розвалі. Значна кількість фігурної цегли, представленої всіма відомими в Придніпровській Русі типами форм, свідчить про те, що фасади споруди були прикрашені профільованими плястрами, орнаментом «поребриком», а в карнизах — так званим «гуськовим обломом».

Інтер'єри будівлі мали виключно багате художнє оформлення. Навряд чи можна назвати інші кам'яні споруди древньої Русі, які б були прикрашені з більшою пишністю: інкрустована мозаїкою шиферна підлога, численні уламки мармурових архітектурних деталей: колон, плит, карнизів, панелей, так звана флорентійська мозаїка з восьмикутних брахчевидних мармурових вапняків, керамічні поливні плитки і, нарешті, кубики різнокольорових смальт від настінних мозаїчних композицій дозволяють нам скести уяву про те, як виглядали колись внутрішні приміщення будівлі. Особливо цікава мармурова капітель колони, прикрашена пальметками і тірсами (шишками). Судячи з вигляду мармуру і характеру обробки, капітель має проконеське походження (від назви острова Проконнес у Мармуровому морі). Можливо, що капітель у нашій будівлі була використана вдруге, бо з одного боку внизу вона підтесана і, певно, спочатку була притулена до стіни або стовпа. А втім, цілком імовірно, що вона в готовому вигляді була привезена з Візантії і підтесувалась на місці. Знахідка мармурової капітелі в Переяславі є поодиноким. Мармурові капітелі візантійського характеру відомі лише з розкопок будов X—XI ст. в Києві.

До будівельних матеріалів, які походять з руїн споруди, слід віднести також уламки круглого віконного скла з характерними загнутими бортиками та залізнні цвяхи з широкими шляпками, що служили для укріплення штукатурки.

Унікальною знахідкою є шість уламків керамічних водопровідних труб, які трапилися в нижньому шарі будівельного розвалу. Вони були двох діаметрів — 11,5 і 14 см при товщині стінок 0,8—1 см. Труби з'єднувалися за допомогою розтрубів. Вони абсолютно аналогічні візантійським водопровідним трубам, зокрема виявленим у Херсонесі.

До числа знахідок, які безпосередньо не пов'язані з будівлею, належать численні уламки керамічного і скляного посуду, шиферні пряслиця від веретен, скляні браслети, вироби з кістки і рогу, янтарні підвіски, вудила, шпора, кістень, наконечник списа тощо. Особливу увагу привертає знайдена в одному з приміщень споруди висла свинцева печатка. На лицьовому боці печатки зображена божа матір, що молиться — символ належності печатки митрополиту або єпископу — і круговий напис: «Мати божа, допоможи рабу твоєму» грецькою мовою. На жаль, та частина печатки, де написано ім'я, дуже окислена, і прочитати його неможливо. На зворотному боці печатки розташоване погрудне зображення архангела Михаїла і нерозбірливий круговий напис. Якій історичній особі належала ця печатка, поки що не з'ясовано, але не викликає сумніву, що пам'ятка відноситься до кола владичної сфрагістики.

В процесі розкопок були зустрінуті прошкири золи і вугілля, а також каміння і цегла з сильно обпаленою поверхнею, що вказує на загибель споруди в результаті пожежі. Є всі підстави вважати, що вона була знищена в 1239 р. татаро-монгольськими полчищами, які перетворили Переяслав на купу руїн.

План будови і характер її оздоблення, конструктивні особливості і техніка будів-

ництва не залишають сумнівів у тому, що перед нами залишки однієї з споруд цілого архітектурного комплексу, який був побудований у 80-х роках XI ст. переяславським митрополитом Єфремом, про що є згадки в літописах. Грандіозне, як на той час, будівництво кам'яних споруд в кінці XI ст. в Переяславі було однією з славних сторінок древньоруського зодчества. Після побудови в 1037 р. Ярославом Мудрим «града великого Києва» комплекс споруд Переяслава був самим значним явищем в архітектурі древньої Русі.

Переяславська споруда ні за розмірами, ні за планом не подібна до відомих нам київських і чернігівських палаців, якщо не враховувати того, що вона, подібно чернігівському палацу, була двокамерною, а внутрішні приміщення являли собою великі, пишно прикрашені зали, як у київських палацах. Можна гадати, що наша будівля була лише частиною палацового ансамблю переяславських митрополитів, де знаходились багато оздоблені зали для урочистих прийомів.

Отже, відкриття палацового комплексу митрополита Єфрема дало, нарешті, можливість визначити місце резиденції переяславських єпископів і тим самим уточнити соціальну топографію древнього Переяслава.

Р. О. ЮРА

Додаток

КОМЕНТАРІ

С КРОЙНИКИ БЕЛЬСЬКОГО РЕЧІ ПОТРЕБНІІ ВИБРАНІ (Острозький літописець)

¹²⁷ Боротьба між магометанством і християнським світом за перевагу в Європі наприкінці XVI ст. набула форми боротьби між Оттоманською імперією і священною Римською імперією германського народу на чолі з Австрією. Сітваторокський мир, укладений 11 листопада 1606 р., на який змушений був піти турецький султан Ахмет I, знаменував собою поворот у взаємовідносинах між Туреччиною і Європою. Туреччина вперше прийняла принципи і форми міжнародного права Європи, і султан визнав колишнього віденського короля імператором. Про це перемир'я, мабуть, і говорить літописець, змістивши однак хронологічні рамки подій. Це перемир'я, неодноразово поновлюючись, тривало біля 20 років, а не 30 літ, як зазначив літописець.

¹²⁸ Князя Олександра Василій-Костянтиновича Острозького тут названо ярославським від міста Ярославля, родового маєтка його дружини Анни Костки, в якому він деякий час проживав.

¹²⁹ У цій звістці розповідається про вторгнення на Поділля татар восени, в серпні-вересні.

¹³⁰ Див. коментар 33.

¹³¹ Про поразку татар у 1606 р. під Білою Церквою в інших джерелах звісток не знаходимо.

¹³² Вишневецький Михаїл Михаїлович.

¹³³ Лжедимитрія II підтримував донський козацький отаман І. Заруцький, загін якого був військовою опорою самозванця. Заруцький в 1607—1608 рр. фактично тримав у своїх руках майже все верхнє Заволжя, у зв'язку з чим Лжедимитрія II і називали заволзьким царевичем. В інших джерелах звісток про відвідування Лжедимитрієм II польського короля і краківського каштеляна не знаходимо.

¹³⁴ Звісток про напад татар на Вінницю, Гайсин і Шаргород у 1607 р. у інших джерелах не знаходимо, але в листі польського короля Сигізмунда III Вази до турецького султана Ахмета I, датованому 8 листопада 1607 р., значиться, що татари завдали збитків Речі Посполитій.

¹³⁵ Про вторгнення татар на Поділля в 1608 р., про які яких було послано польське військо, згадує в своїх мемуарах Самуїл Маскевич.

¹³⁶ В 1617 р., 2 лютого, татарська орда під проводом калги Довлет Герєя вторглася на Поділля. Слідом за татарами на Україну рушило турецьке військо на чолі з Алімазором-пашею.

¹³⁷ Костянтин Адам Олександрович Острозький.

¹³⁸ Йдеться про Анну Алоїзу Острозьку. Вислів «На їх місці» стосується її двох братів — Костянтина Адама (Див. звістку літопису під 1618 р.) і Івана (Януша), про якого говориться у звістці під 1619 р. (Див. також звістку «Львівського літопису» під 1636 р.).

¹³⁹ Так називалося легке кінне військо, що утворилося з загону польського шляхтича, відомого «наїзника»-авантюриста Лісовського-Яновича Олександра Юсифа, який чинив свої розбишацькі напади на російську територію в 1608—1616 рр. Після смерті Лісовського в 1616 р. його загін повернувся в Польщу, де чинив наїзди на тамтешнє українське, білоруське і російське населення.

¹⁴⁰ Див. коментар 79.

¹⁴¹ Ціна збіжжя визначалася за колоду.

¹⁴² За іншими відомостями Юсафат Кунцевич був страчений народом у листопаді 1623 р.

¹⁴³ Похід коронного гетьмана С. Конєцьпольського на Україну, на Київщину — центр українського козацтва, відбувся в 1625 р.

¹⁴⁴ Див. коментар 51.

¹⁴⁵ Київський печерський архімандрит Єлисей Плетенецький помер 13 листопада 1624 р.

¹⁴⁶ Див. звістки «Львівського літопису» під 1630 р., що являють собою найбільш повний і майже єдиний опис повстання українських селян і козаків проти польського панування на Україні, яке вибухло в цьому році.

¹⁴⁷ Див. коментар 68.

¹⁴⁸ Див. звістки «Львівського літопису» про цю подію під тим же 1636 р.

¹⁴⁹ Маніхейство — одна з релігійних сект, які були поширені на Сході і Заході, особливо в III і IV ст., що являли собою суміш християнства і буддизму.

¹⁵⁰ Історик римсько-католицької церкви Бароній Цезар, фанатичний прихильник папізму, помер 30 червня 1607 р. Йдеться про твір Цезаря Баронія «Церковні літописи від р. Хр. до 1198 року», в якому він виступив запеклим прихильником і оборонцем прав та зазіхань папства.

¹⁵¹ Рабин, Равин, від «рав Авин» і Арабіс від «рав Аши» — вавилонські вчені, яким належить остаточне упорядкування в 488—599 рр. талмуда в редакції або списку «Бавлі» (від Бавл — Вавілон). Тут автор літопису бажав, очевидно, провести паралель між боротьбою релігійних течій в християнстві і боротьбою подібних течій в іудействі, але цього задуму, як і літопису в цілому, він до кінця не довів.

¹⁵² Аквила, Аквила, грек-язичник з Синопа, який прийняв християнство, але потім був відкинутий від християнської общини за його прихильність та пристрась до астрології. Після цього він перейшов в іудейство, вивчив єврейську мову і переклав на грецьку мову Ветхий завіт. Жив у другому столітті нашої ери.

С Л О В Н И К ЗАСТАРІЛИХ, МАЛОВЖИВАНИХ СЛІВ І ВИРАЗІВ

А б и х м о — щоб ми.

А л ь б о — або, чи то.

А н а ф е м а — відлучення від церкви за незгоду з її вченням, церковне прокляття.

А н і м у ш н о — мужньо, стійко.

А н о — але, тільки.

А п а р а т а — богослужбні приладдя.

А р м а т а д и в. Г а р м а т а .

А р ц и б і с к у п — католицький архієпископ.

Б а й д а к — річкове судно довжиною 45—60 м, шириною 6—12 м.

Б а р д а, б а р т а — невелика залізна сокира з зігнутим державом.

Б а р з о — дуже.

Б е ц а т и — неправильна форма слова о б і ц я т и .

Б и т н и й — наявний.

Б и х м о — щоб ми.

Б і г у н к а — понос, дизентерія.

Б і с к у п — католицький єпископ.

Б л а в а т а — коштовна шовкова тканина.

Б о р з о — скоро, швидко.

Б р о і т и — обурюватися, виступати проти існуючого порядку.

Б у р и т и — розоряти, руйнувати, скидати, валити.

В а б, в а б а — спокушування, чари.

В д а т н и й — здібний, здатний.

В е д л у г — згідно, відповідно (чому, до чого).

В е л ь ц е — дуже, вельми, набагато, значно.

В е н ц е й — більше.

В з я т и с я — вирушити, відправитися.

В и з и ч а т и — робити послугу, ставитися доброзичливо.

В и п а д а т и — виходити, з'являтися несподівано, траплятися.

В и п о в і д а т и — висловлювати, розповідати.

В и н ш о в а т и, в и н ш у в а т и — поздоровляти, бажати щастя.

В л а д и к а — слово, яким звичайно іменували єпископа.

В л о х — італієць.

В о є в о д с т в о — крупна адміністративно-

територіальна одиниця в давній і сучасній Польщі.

В о л а т и — кричати, кликати, благати.

В о т у в а т и — висловлювати думку, подавати голос, голосувати.

В п а д а т и — вторгатися, вламуватися, входити.

В п р о д — раніш, спочатку, перед цим.

В с і я т и (від слова всівати) — тут вселяти, прищеплювати, насаджувати.

В ш а к ж е — однак, однак ж.

В ш и т к о, в ш и т к о — все, сповна, без залишків.

Г а й д у к и — озброєна охорона і озброєні розсилні у магнатів.

Г а к і в н и ц я — ручна вогнепальна зброя з гаком біля приклада.

Г а р м а т а (армата) — пушка, артилерія.

Г а р м а т н е в і й с ь к о — військо, озброєне пушками.

Г е е н а — міфічне місце вічних посмертних страждань грішників, назва якого походить від долини Єнном або Гінном поблизу Єрусалима, де приносилися людські жертви Молоху, богові сонця, вогню і війни.

Г е т ь м а н в е л и к и й к о р о н н и й — найвище звання, що привласнювалося начальникові військових сил у давній Польщі. Литва мала свого великого гетьмана навіть після Люблінської унії 1569 року.

Г е т ь м а н п о л ь с ь к и й (польовий) — помічник і замісник великого гетьмана; він звичайно очолював військо, яке стояло на кордоні в полі для захисту від татар. Литва мала свого польного гетьмана.

Г м і н а, г м і н — адміністративна одиниця в Польщі, що відповідає волості в Росії; в Галичині — громада мешканців будь-якого населеного пункту, а також громада віруючих, прихильників одного якогось віросповідання.

Г о р і й, г о р ш е — гірше.

Г о с п о д а — будинок, господарство, іноді садиба будь-якої сім'ї.

- Господар — титул князів Молдавії і Волощини в період феодалізму.
- Груб (польське) — могила.
- Деспект — зневажання, неповага, презирство.
- Дії — історія, історичні твори.
- Діло — пушка.
- Для — із-за, через, з причини.
- Доживотний — довічний.
- Дозорца — доглядач, наглядач.
- Доклад — клопотання.
- Драган — драгун, кінний воїн, що за озброєнням і прийомами дій здатний також вести піший бій.
- Дунай — розлив води, взагалі велике скупчення води.
- Екскузовати — дати пояснення, скласти пробачення.
- Елекція — вибори, обрання.
- Єзуїти — монахи католицького ордену, заснованого в 1540 році Ігнатієм Лойолою.
- Єничари див. Яничари.
- Єпископ — керуючий єпархією, тобто церковною областю.
- Же — що (сполучник).
- Жеби — щоб.
- Жебисте — щоб ви.
- Живність — харчі, продовольство, припаси.
- Жовнір, жолнір — солдат, ратник.
- Заварувати — забезпечити будь-що, укріпити, зміцнити, установити.
- Запирати — складати, укладати (угоду, договір).
- Заскочити — захопити, піямати, запобігти.
- Зась — потім, але, но, а.
- Зацний — знатний, шановний.
- Збродня — повстання, заколот, непокоря.
- Збурити — розорити, зруйнувати.
- Звитязтво — перемога.
- Здрайця — зрадник, відступник.
- Зезволити — погодитися, дозволити.
- Зіло — дуже, вельми.
- Зложити (сейм) — скликати, зібрати.
- Знаємий — знайомий, близький.
- Золки (старопольське *złoto, zlotko*) — зілля, запашна трава.
- Золотий польський — основна монета польської грошової системи, дорівнював $\frac{1}{3}$ таляра, поділявся на 30 грошів.
- Золотий червоний — дорівнював двом талярам.
- Іж — що, але.
- Іже — так як, який, що.
- Ізложити — відкинути.
- Ілекція див. Елекція.
- Іліби — якби (сполучник).
- Імати — брати, схопити, взяти.
- Індеї — в іншому місці.
- Інтент — намір, мета.
- Інтеррегнум — безкоролів'я, міжцарів'я.
- Кадук — рід хвороби, народна назва диявола, чорта.
- Калгамурза — титул старшого з братів кримського хана, який був його співправителем і наслідником.
- Кам'яниця — камінна будова.
- Канцлер — вищий сановник в Польщі, що зберігав державну печатку і наглядав за законодавством та судочинством; він же звичайно видав іноземними справами.
- Кафедра — підвищене місце в костьолі, з якого ксьондз виголошує проповіді.
- Каштелян — комендант замку; сановник, що засідав у сенаті шляхетської Польщі.
- Кварцяне військо — польське військо, що одержувало оплату з «кварти», тобто з податку в розмірі четвертої частини прибутків з королівських маєтків.
- Кламця — наклепник, брехун.
- Клейноти — предмети, що служать ознакою влади.
- Кляштор — католицький монастир.
- Кобила — укріплення на підвищенні, палісад.
- Кокосий — курячий; кокоша війна — військова прогулянка, війна без битви.
- Колода — міра сипучих тіл різного об'єму в залежності від місцевості; львівська колода дорівнювала 532 польським фунтам або 8 півміркам.
- Конвокація — сейм, який скликався в Польщі негайно після смерті короля і на якому висувалася кандидатура на короля.
- Кондиція — умова, положення.
- Конклюдовати — робити висновок, заключення; подавати вимоги.
- Конфедерація — змова, заколот проти короля або сенату в давній Польщі.
- Кон'юровати — зговоритися, вступити в змову.
- Корона — назва Польського королівства з часу об'єднання Польщі і Литви на Люблінському сеймі 1569 року в федеративну феодальну державу — Річ Посполиту.
- Коронний — назва суто польських осіб і установ у складі Речі Посполитої.
- Коски — пустоші, жарти, гри.
- Костьол — католицький храм, церква.
- Крайчий — сановник при дворі короля, який розрізував та сортував м'ясо для королівського столу. В XVI—XVII століттях це вже був лише почесний придворний титул, не пов'язаний з виконанням обов'язків слуги короля.
- Ксьондз — католицький священник.
- Куршак — глиняний посуд з вузькою шийкою.
- Ледакий — поганий, паскудний, мерзенний.
- Лежа — постій, квартирування військ, звичайно взимку.
- Лежати обозом — стояти військовим табором.
- Леч — але, та.
- Лятський — польський.

- Маковиця — купол, баня церковної будови.
- Мандат — наказ, повеління.
- Меченосці — одна з назв Лівонського ордену.
- Митусь — лежати головами в різні сторони.
- Мнісі — монахи.
- Мор (мур) — епідемія, чума, смертоносна пошесна хвороба.
- Мур див. Мор.
- Мурза — татарський князьок, спадковий старшина.
- Мша — католицьке богослужіння, обідня.
- Набарзі, найбарзі — більше всього.
- Навенцей, найвенцей — найбільше.
- Навіжати — відвідувати, навідуватися.
- Наїзд — напад, наскок, вторгнення.
- На тих міст — після того, зразу, негайно.
- Небожата (тут глузливо, іронічно) — бідолахи.
- Нігди — ніколи, ні в які часи.
- Ніжлі — ніж (сполучник), як.
- Нілга — неможливо, не можна.
- Німаш — немає.
- Ніц — нічого.
- Ніякийсь, ніякись — якийсь, хтось.
- Новина — вид рукописного бюлетеня, газети, що почали виникати в кінці XVI — на початку XVII століть.
- Обезпечитися — бути поза небезпечкою, вважати себе забезпеченим від будь-чого, не боятися будь-чого, не турбуватися.
- Обітниця — запевнення, обцянка.
- Обнятися, обійматися — братися, погоджуватися, брати на себе зобов'язання, брати підряд.
- Обоз — тут це слово вжито в розумінні тимчасового укріпленого військового табору.
- Облокати — надягати, убирати.
- Овде — там, туди.
- Окрутний — жорстокий, лютий, звірячий.
- Орація — святкове привітання, поздоровлення, складене спеціально з нагоди будь-якого торжества, привітальна промова.
- Острожок — укріплення, збудоване з загострених зверху стовпів, сторч шільно один біля одного закопаних в землю.
- Отправовати — учинити, виконати.
- Паль, вбити на палю — один з найжорстокіших способів страти людей, який шляхта широко застосовувала для боротьби проти українських повстанців.
- Паньство — держава, престол.
- Пахолки — батраки, наймити; так само називалися зброєносці шляхтичів під час походів, на відміну від таборної челяді або звичайних прислужників. Пахолки брали також участь у битвах.
- Перестятя — припинення, перепинення руху, перетинання.
- Перун — грім.
- Пінязі — гроші
- Піхотою — пішки.
- Плюдри, плюндри — штани, шаровари.
- Поважне — сміливо.
- Повело — удалось, пощастило.
- Повинний — залежний, підвладний.
- Повіт — адміністративно-територіальні одиниці, на яку поділялися воеводства (див.).
- Повітря — епідемія, пошесть.
- Поводитися — відбуватися, статися, творитися.
- Поганий язичник; так польські магнати і шляхта іноді називали українців, росіян і білорусів, які не погоджувалися перейти в католицтво або погодитися на унію.
- Подчаший, підчаший коронний — придворний чин у давній Польщі досить високого рангу; подавав королю чашу з вином під час торжеств.
- Позволення — дозвіл, виявлення волі старшого.
- Полеставити — розміщуватися табором для військових дій.
- Полумірок — половина восьмینی або мірки; дорівнювався двом четверикам.
- Поручник — службова особа, що виконувала різні доручення; помічник.
- Посполите рушення — загальне поголове ополчення шляхти, що оголошувалося польськими королями у випадках крайньої небезпеки для держави.
- Посполитий — загальний, народний, громадський; також — простий, простолюдний, селянський.
- Потенжне — сильно, міцно.
- Потикатися — вступити в сутичку з ворогом або в бій; зіткнутися.
- Потичка — сутичка, зіткнення, битва.
- Потреба — бій, сутичка.
- Потрутити — штовхнути, кинути, звалити.
- Потуга — сила, могутність.
- Потягнути — рухатися, пересуватися.
- Пошарпати — пограбувати, обібрати.
- През — через.
- Преставити — припиняти військові дії, погоджуватися на що-небудь.
- Привернення — повернення, відновлення.
- Приморки — епідемія, чума, смертоносна хвороба.
- Припоминатися — нагадувати про що-небудь, домагатися виконання обцянки.
- Приступовати — вступати, входити.
- Пристя — наближення, прихід, поява.
- Пришлий (від польського *przeszły*) — минулий, що пройшов, проминув (стор. 28).
- Пришлий (від польського *przyszły*) — майбутній, прийдешній (стор. 34).
- Прот — настоятель церкви, ігумен монастиря.
- Пункти — статті, умови, вимоги.

- Райця, радця — радник ратуші, магістрату.
- Райчина — дружина райці.
- Ратуша — будинок міського управління, саме управління.
- Рачій — вірніше, краще, точніше.
- Ребелізувати — підняти повстання.
- Регіментар — командир, полковник, начальник війська.
- Реєстровий — особа, записана в списки козацького війська.
- Рокосш — невдоволення, хвилювання, бунт; повстання шляхти проти короля або сенату.
- Рура — труба.
- Русь, русин — руський; також — православний, українець тощо.
- Рушення — ополчення, мобілізація.
- Селедявка — оселедець.
- Сермяга — каптан або свита з дешевого сірого сукна.
- Сірич — тобто, себто.
- Смо — ми є.
- Староста — довічне звання, що привласнювалося польськими королями магнатам за заслуги; королівський намісник в давній Польщі, пізніше управитель королівщини, маєтків, що належали королю.
- Староство — податок на користь старости.
- Стати обозом — розташувати війська в бойовій готовності.
- Столець — місце в приміщенні для засідань.
- Стратегма, стратагема — військова хитрість.
- Стрільниця — укріплення, з якого стріляють.
- Строфовати — виговорювати, докоряти, соромити.
- Таляр, талер — крупна срібна монета, що дорівнювала трьом польським золотим або 90 грошам.
- Тане — дешево.
- Товариство — начальницький склад польського війська.
- Трапити — створити нестерпні умови, досаждати, мучити.
- Убо — тому, через то.
- Універсал — указ, грамота з оповіщенням про якусь подію, або з розпорядженням військового чи адміністративного характеру.
- Упоминати — попереджувати, застерігати.
- Уфанє, уфність — надія, упевненість, сподівання.
- Фараон — назва єгипетського царя.
- Фрауцимер (з німецького) — покоївка королеви.
- Хлопство — зневажлива назва шляхтою селян і інших залежних осіб та бідноти взагалі.
- Хорогва, корогва — прапор, загін війська.
- Хорунжий коронний — у давній Польщі охоронець великого військового прапора або королівського штандарту.
- Цесар — титул імператора так званої Священної Римської імперії германського народу, а пізніше австрійського імператора; на Україні так називали і турецького султана.
- Чата — розвідувальний загін, роз'їзд, дозор.
- Чауш — придворний, царедворець в султанській Туреччині; гонець.
- Чекан — ручна зброя, у якій з одного боку була сокирка, а з другого — молоток з дерев'яним держаклом завдовжки біля метра; водночас був озброєнням начальницького стану.
- Червоний золотий див. Золотий червоний.
- Чистець — «чистилище», очищаючий вогонь, якому за вченням католицької церкви піддаються душі померлих.
- Шати — коштовна одежа.
- Шидерство — глум, знущання, глузування.
- Шляхта — дворянство, привілейований стан у феодальній Польщі.
- Шпиг — розвідник.
- Юж — вже.
- Юм — ім.
- Яничари (єничари) — відбірне привілейоване турецьке піше військо, утворене турецьким султаном Урханом у XIV столітті і скасоване Махмудом II у 1826 році.
- Яти — брати, взяти.

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. *Ю. И. Рымаренко*. Политическая работа КП(б)У и братских коммунистических партий среди украинской эмиграции в 1921—1922 гг. *Я. А. Побеленский*. Борьба японского народа против «договора безопасности». *Петко Атанасов*. Роль М. П. Драгоманова в укреплении украинско-болгарских связей. Вопросы методологии и методики исследований. *Л. Н. Пушкарев*. Исторический источник и историческое исследование. *В. С. Горский*. Некоторые вопросы методологии исследования истории культурных взаимоотношений. Сообщения *Ю. А. Курносов*. Участие интеллигенции Украины в общественной деятельности. *М. З. Данилюк*. Коммунистическая партия Украины — организатор трудовых подвигов железнодорожников (1943—1945 гг.). *В. В. Чистяков*. В. И. Ленин о немецких левых социал-демократах. *Л. В. Кухто*. Издательство КПЗУ «Книжка» во Львове (1929—1939). *В. И. Киселев*. Из истории организации и деятельности интернациональных (иммигрантских) сельскохозяйственных коллективов на Украине. *А. М. Почапский*. Прогрессивная печать Западной Украины в борьбе против националистической фальсификации национального вопроса в 20—30-х годах XX ст. *А. К. Волощенко*. Крестьянское движение на Правобережной Украине накануне и в период второй революционной ситуации. *Анджей Поппе*. Начало Софии Киевской. Обсуждение. Заметки. В помощь преподавателю истории. К истории городов и сел Советской Украины. Обзор источников и литературы. Наш календарь. Критика и библиография. Хроника и информация. Приложение.

CONTENTS

Articles. *Yu. I. Rymarenko*. Political Work of the C.P.(b)U and Fraternal Communist Parties Among the Ukrainian Emigrants in 1921—1922. *Y. A. Pobelensky*. Struggle of the Japanese People against the «Security Treaty». *Petko Atanasov*. The Role of M. P. Dragomanov in the Strengthening of Ukrainian-Bulgarian Ties. *Questions of Methodology and Methods of L. N. Pushkaryov*. Historical Source und Historical Investigation. *V. S. Gorsky*. Certain Questions of Methodology of Investigation of Historical of Cultural Interrelations. Communications. *Yu. A. Kurnosov*. Participation of the Intelligentsia of the Ukraine in Social Activities. *M. Z. Danilyuk*. The Communist Party of the Ukraine — an Organizer of the Feats of Labour of Railwaymen (1943—1945). *V. V. Chistyakov*. V. I. Lenin on the German Left-Wing Social-Democrats. *L. V. Kuhto*. «Knyzhka» Publishing House of the C.P.W.U. in Lvov (1929—1939). *V. I. Kiselyov*. From History of Organization and Activities of the International (Immigrant) Agricultural Collectives in the Ukraine. *A. M. Pochapsky*. Progressive Press of the Western Ukraine in Struggle Against the Nationalist Falsification of the National Problem in Twenties-Thirties of the 20th Century. *A. K. Voloshchenko*. Peasant Movement in the Right-Bank Ukraine on the Eve of and During the Second Revolutionary Situation. *Andrzej Poppe*. Foundation of the Sophia of Kiev. *Discussion*. Notes. Aid to the Teacher of History. Concerning the History of Towns and Villages of the Soviet Ukraine. Review of Sources and Literature. Our Calendar. Criticism and Bibliography. News and Information. Supplements.